

OTVORENÁ spoločnosť

OBČIANSKA SPOLOČNOSŤ

2009 / 01

Gabriel Bianchi • Martin Bútora • Egon Gál • Tomáš Janovic • Jana Juráňová • Miroslav Kusý • Martin Porubjak • Tibor Pichler • Radoslav Procházka • George Soros • Zuzana Szatmáry • Robert Žitňanský

KALLIGRAM

Obsah

- Editorial (*Marta Frišová, Andrea Puková*) / 5

- Slovensko ako otvorená spoločnosť / 7

Egon Gál: Zázrak / 7

Rudolf Chmel: Zatvorené Slovensko? / 10

László Szigeti: Dohady jedného Čitateľa / 23
(Na počesť liberálnej mysle)

Preklad Juliana Szolnokiová

Jan Sokol: Mezi nás / 36

Radoslav Procházka: Zákony moci, moc zákona / 37

Robert Žitňanský: Kam nás vietor zavial? / 46

Jarmila Filadelfiová: Ženy a muži / 54

Miroslav Kusý: Koho to tu dnes zaujíma? / 65

*Martin Porubjak: My našu kultúru
zachránime proti vám! / 69*

Tibor Pichler: Otvorenosť je cnosť / 78

Tomáš Janovic: Smutná anekdota / 80

- Rozhovor / 81

George Soros: Potrebujeme nový motor / 81

(Rozprávali sa Marta Frišová a Andrea Puková)

Martin Bútora: Čítanie v Sorosovi / 88
Zuzana Szatmáry: Rozjasňovanie sveta / 122
George Soros: O kríze a jej riešeniach / 128
(Preklad Júlia Sherwood)

- Anketa / 139

Kusisko užitočnej práce / 139

Gabriel Bianchi: Homo integer / 155

Jana Juráňová: Obruč, servírovací stolík alebo... / 158

- Monológy o filme / 161

Michal Michalovič: Aby sme nezabudli / 161
(Malá domov. Réžia Jaro Vojtek)
(Miluj blízneho svojho. Réžia a scénár Dušan Hudec)

- Monológ / 165

Alena Pániková: Nekonečný príbeh / 165

Chýba mi váš stredoeurópsky humor
Päť otázok pre Rachel Tritt / 175

Rudolf Chmel: Historik zatvorenej spoločnosti
(Sedemdesiatnik Ivan Kamenec) / 177

- Recenzie / 181

Łukasz Grzesiczak: Sused z juhu / 181

Tomáš Štrauss: Pocta poľskej KULTURE
(sprostredkovane: kultúre) / 185

Pokračovať v sérii zázrakov
Nadácia otvorenej spoločnosti –
Open Society Foundation / 190

- O autoroch / 179

Ilustrácie SHOOTY / obálka, 9, 22, 45, 53, 68,
77, 79, 80, 154, 176

Rudolf Chmel
Romantizmus v globalizme
Malé národy – veľké mýty

Kniha literárneho vedca Rudolfa Chmela prezentuje výsledky podstatnej časti jeho aktivít posledných štyroch desaťročí v oblasti literárnej histórie, skúmania slovensko-maďarských vzťahov i širšieho stredo-európskeho historického kontextu, ale aj verejného pôsobenia v diplomatickej, politickej sfére či angažovanosti v mimovládnom sektore. Texty v nej zahrnuté – štúdie, eseje, rozhovory – nastoľujú otázky zmyslu našich dejín, národnej identity od romantizmu po dnešok, charakterizovaný nielen prirodzeným integračným úsilím, ale i problémami globalizmu. Na pozadí mnohostrannej reflexie slovenskej identity – literárnej, kultúrnej, politickej – sa v nej tak zrkadlí vyše poldruhistoročný vývoj slovenskej otázky od romantizmu po globálny dnešok, v ktorom si Slovensko nachádza svoje historické aj aktuálne miesto.

MOC: 15 EUR s DPH

www.kalligram.sk

Pred pätnástimi rokmi vznikla v Bratislave Nadácia otvorenej spoločnosti a stala sa jednou z tých mála inštitúcií – alebo jedinou – ktoré za pätnásť rokov nezanikli, nescvrkli sa, dokonca, naopak, rozrástli, a pritom sa nezmenili na niečo iné, než čím boli od začiatku: inštitúciou na podporu otvorenej spoločnosti na Slovensku.

„Hoci sme už ex offio pluralitnou spoločnosťou – nie sme ešte v prvom zmysle tohto slova spoločnosťou otvorenou,“ píše Rudolf Chmel, prvý predseda jej správnej rady, a nazýva svoju esej Zatvorené Slovensko?

Leitmotívom OSi je skúmanie: aký zmysel mal a má pojem otvorenej spoločnosti pre Slovensko a aký zmysel môže mať v 21. storočí? Otvorená spoločnosť už zo svojej podstaty nemôže oslavovať samu seba, a svoje narodeniny – za ktoré by sme na Slovensku v istom zmysle mohli považovať výročie tejto nadácie – musí osláviť chválou pochybovania, nedokonalosti a neistoty o vlastnej pravde. Čo nevyklučuje radostnú oslavu, je to, nakoniec, príležitosť na hostinu slobodného, žiadnou ideológiou neviazaného uvažovania o budúcnosti, aj na tragikomickú rekapituláciu minulých bojov proti zatváraniu spoločnosti. Napríklad v texte Martina Porubjaka: od obsadenia Hudecovho ministerstva kultúry po buldozéry, odpratávajúce budovu divadla Stoka. Okrem iných, ani príbeh denníka SME, ktorý sa stal de facto slobodným z vôle svojej redakcie, by sa nebol zmenil na povestnú success story nebyť podpory Nadácie otvorenej spoločnosti niekde úplne na začiatku.

Veľká časť OSi sa zaoberá Georgom Sorosom – koreňmi jeho filantropickej energie a vášnivej podpory menšín, a díva sa spolu s ním do očí rozbiehajúcej sa ekonomickej krízy, ktorá môže smerovanie k spoločnosti vzájomnej tolerancie v najbližších rokoch zmiest.

Otvorená spoločnosť je zjavne veľmi krehký a zraniteľný výtvor civilizácie. „Sir Karl Popper mal pravdu: žijeme v lepšom a spravodlivejšom svete ako naši predkovia pred dvoma-troma generáciami. Keby niekto z nich mal možnosť vidieť ako žijeme, považoval by to za zázrak. V istom zmysle dejiny Západu, ktoré priniesli svetu hod-

noty slobody, spravodlivosti, práv menšín a ochranu chudobných, možno považovať za sériu zázrakov,“ tvrdí i Egon Gál. Pritom na druhej strane: „Je dosť možné, aj keď nie isté, že táto séria zázrakov kultúrneho a morálneho pokroku našou generáciou nekončí.“

Marta Frišová, Andrea Puková

Slovensko ako otvorená spoločnosť

Egon Gál

Zázrak

V máji roku 1983 sa vo Viedni konalo sympóziu na počesť osemdesiatych narodenín sira Karla R. Poppera. Témou tretieho dňa bola *otvorená spoločnosť*. V úvodnej prednáške a v doslove k zborníku z konferencie zdôraznil Karl R. Popper dve kľúčové myšlienky, na ktorých stojí jeho koncepcia *otvorenej spoločnosti*. Prvou je, že výraz „otvorená spoločnosť“ neoznačuje formu vlády, ani politický režim, ale formu ľudského spolužitia, „v ktorom nadôležitejšími hodnotami sú individuálna sloboda, nenásilie, ochrana menšín a slabých.“ Druhá základná myšlienka, na ktorej predstava otvorenej spoločnosti stojí, je, že nikdy nebude poznať odpoveď na otázku: Aká forma vlády alebo aký politický režim sú najlepšie pre zaistenie takejto formy ľudského spolužitia.

Vždy, keď príde niekto s tým, že pozná odpoveď na Platónovu otázku: Kto má vládnuť? a podarí sa mu o nej presvedčiť dostatočné množstvo ľudí, je spoločnosť ohrozená. Platónova odpoveď bola, že vládnuť majú tí najlepší. Takto by odpovedali aj Hitler a Mussolini. Odpoveďou na Marxovu verziu Platónovej otázky: „Kto má vládnuť? Kapitalisti alebo robotníci?“ bol socializmus, v ktorom moja generácia prežila väčšinu svojho života.

Otázka „Kto má vládnuť?“ je podľa Poppera zlá. Navrhol nahradit ju inou: „Ako zorganizovať štát a vládu, aby ani zlí vládcovia nemohli napáchať príliš veľké škody?“. Odpoveďou na túto otázku je demokracia, ktorá nám umožňuje zosadiť určitú vládu bez prelievania krvi.

Svoje úvahy na tému otvorenej spoločnosti zhrnul štyrmi vetami: „Naše západné demokracie sú najspravodlivejšie a najlepšie spoločenské formácie, aké doteraz v dejinách existovali; sú najlepšie z toho dôvodu, že najviac prajú reformám a sú najviac sebakritické. Prirodzene, že by sme ich chceli zlepšovať. Tí, ktorí si myslia, že sú zlé, nevedia, ako vyzerajú alternatívy. Sú obeťami propadandy, ktorá by nás chcela zlákať pre menej slobodný a menej spravodlivý spoločenský poriadok.“

Mnohí z nás, ktorí sme v osemdesiatych rokoch, aj začiatkom deväťdesiatych, čítali Popperove úvahy o *otvorenej spoločnosti*, čítali sme ich spôsobom, z ktorého by bol dosť nešťastný. Čítali sme ich ako politickú víziu lepšieho sveta. Domnievali sme sa, že slobodné voľby, sloboda prejavu a neviditeľná ruka trhu sa už akosi samy od seba postarajú o hodnoty, vďaka ktorým sú západné demokracie „najspravodlivejšie a najlepšie spoločenské formácie, aké doteraz existovali“. Nie veľmi sme venovali pozornosť Popperovmu varovaniu, že keď sa ľuďom stane slobodná atmosféra čímsi samozrejým, prestanú byť ostrážití voči nebezpečeniam, ktoré ohrozujú slobodu.

Dnes už z vlastnej skúsenosti vieme o týchto nebezpečenstvách viac ako vedel Karl R. Popper. Začíname tiež tušiť, že jeho *otvorená spoločnosť* je rovnakou ilúziou ako bola Platónova vláda najlepších a Marxova vláda robotníkov.

Popri všetkých ohrozeniach demokracie, na ktoré upozorňoval Karl R. Popper – manipuláciach s informáciami, dezinformáciách a utajovaní – najväčšou hrozbou demokracie je niečo, o čom a priori odmietal rozmyšľať: Vášne. „Liberálnodemokratická politika,“ napísal Michael Walzer, „je vecou organizovanej súťaže, vypočítavých kompromisov a tvrdého vyjednávania. Vášne je naproti tomu impulzívna, nepozná vyjednanie ani kompromisy.“ Vášne vedú ľudí k tomu, aby konali spôsobom, ktorý nemožno predvídať na základe žiadneho racionálneho vysvetlenia ich záujmov a ktoré nevyplývajú zo žiadneho racionálne obhájitelného súboru princípov.

Predstava *otvorenej spoločnosti* ako „argumentujúceho spoločenstva“, kde ľudia, ktorí majú rozdielne záujmy a vyznávajú rôzne hodnoty, argumentujú, vyjednávajú a uzatvárajú kompromisy, sa dnes zdá byť skôr ilúziou profesorov filozofie ako poli-

tickou praxou. Pokiaľ argumentácie a vyjednávania majú byť demokratickým politickým procesom, musia ich účastníci rešpektovať isté etické normy diskusie, napríklad dôveru, úctu k skúsenosti iných a otvorenosť. Tam, kde vášne nahradia rozum, nedôvera nahradí dôveru, dezinformácie nahradia úprimnosť a utajovanie otvorenosť, sú tí, ktorí majú iné názory ako my, hlúpi, a tí ktorí vyznávajú iné hodnoty, nemorálni. Otvorená spoločnosť sa rozpadá na množstvo uzavretých klanov a verejná diskusia sa mení na kultúrnu vojnu.

Napriek tomu, že toto všetko sa dnes deje, Karl R. Popper mal pravdu: žijeme v lepšom a spravodlivejšom svete ako naši predkovia pred dvoma-troma generáciami. Keby niekto z nich mal možnosť vidieť, ako žijeme, považoval by to za zázrak. V istom zmysle možno dejiny Západu, ktoré priniesli svetu hodnoty slobody, spravodlivosti, práv menších a ochranu chudobných za sériu zázrakov. Je dosť možné, aj keď nie isté, že táto séria zázrakov kultúrneho a morálneho pokroku sa našou generáciou nekončí.

Rudolf Chmel Zatvorené Slovensko?

1

Pozerám nedávno neskorovečerné televízne rozhovory a čudujem sa nielen zostave, ale i výrokom diskutérov, z ktorých som si zapamätal jeden: však vieme dobre, odkiaľ sú tie občianske združenia a nadácie platené, a druhý: bolo by sa treba mnohým tým (tušíme, ktorým) pozrieť na rodokmeň.

Zostaňme pri tom druhom, lebo ten nebojuje so zahraničným imperializmom podozrivého pôvodu, ktorý tu rozvracia našu bohabojnú podtatranskú krajinku, ale s domácimi „nepriateľmi“ národa v jeho ešte bohumilšej do seba zahľadenej podobe, s priateľmi otvorenej spoločnosti. My, tí praví sme predsa priatelia spoločnosti zatvorenej, ktorá cudzie nechce a svoje si nedá. Tej, o ktorej sníval na začiatku prvého slovenského štátu Ladislav Hanus, ktorá sa „stopí do vrúcneho národného telesa“ a toho, kto má s tým problém, treba „postaviť pred voľbu a vyvrhnúť zo svojho organizmu“, čo potom iný intelektuál na začiatku druhého samostatného štátu v službách vládneho hnutia sformuloval do podoby, ktorá hraničila rovno s vyhnaním tých nenárodných. Svojho času, roku 1942, na potvrdenie slov onoho televízneho diskutéra vyšlo aj lexikálne dielo pod názvom Slovenská krv, možno by v ňom našiel inšpiráciu pre jeho reedíciu (môžem poskytnúť vlastný exemplár, kúpený v časoch inej totality za 48 československých korún, čo, uznáte, za 508 strán slovenskej krvi nebolo ani vtedy veľa). Tradícia Slovenska zatvoreného, zahľa-

deného do seba, pravdaže, je dlhšia ako dva slovenské štáty, ktoré sa vo svojich začiatkoch z nej napájali, aj keď sa v našich dejinách isto nájde veľa odkazov na to, keď sme sa svetú, Európe predovšetkým, už dávno pred konštituovaním emancipačného nacionalizmu, otvárali, keď sme jej i niečo ponúkali a dávali.

Bolo však aj inak, lebo, ako píše znalec témy Karl Deutsch, „národ je skupina ľudí, ktorých zjednocuje spoločný omyl o ich pôvodne a spoločná averzia voči susedom“, ktorí zrejme majú, aby zostali pri televíznom slovníku, iný rodokmeň. To druhé vidno dodnes, to prvé sa oživuje cyklicky, raz vo vážnejšej, inokedy rovno v karikatúrnej podobe. Keď sme pri tom prvom, aj v tých produktívnych črtách nacionalizmu v romantizme boli zreteľné znaky averzie voči susedom, maďarským primárne, poľským čiastočne (u Štúra), českým (od ktorých sme sa vlastne odtrhli najdôslednejšie) asi najmenej – aj vtedy, aj po roku 1993.

Mladý, radikálny Alexander Matuška vo svojej juvenílnej „domácej práci k štátnej skúške z českoslovenčiny“ na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity, nazvanej Ideológia J. M. Hurbanu a jej vzťahy k slovenskej súčasnosti, Hurbanovu ideológiu priamo synonymizuje so slovenskou ideológiou par excellence, chápe ju ako slovenskú ideológiu vôbec, lebo „na čokoľvek položil Hurban ruku, všade vytvoril postoje, ktoré sú charakteristické pre Slovákov ako Slovákov, pre Slovensko ako kultúrny typ“. Pridáva však, kedysi v tom roku 1934, že Hurban „je hlavnou príčinou skocúrkovania slovenského života. Po veľkom rozbehu štúrovskom: Hurban je najpilnejším delníkom na stavbe čínskeho múru okolo Slovenska“, čím, hádam, myslel Matuška aj na premenu z radikálneho, mladého na starého, konzervatívneho ideológa, čo aj dovtedy (pri Kollárovi najmä, ale prihodilo sa to aj nestarému Štúrovi), ale aj potom, ba dodnes sa „podarilo“ viacerým, isto nielen slovenským národným ideológom, keď sa usilovali držať krok s dobou, ktorá už išla na ich staré kolená na iné, vyššie obrátky. Ich menoslov by bol dlhý i smutný, ale aj poučný, nie však hodný odsúdenia, skôr vysvetlenia.

Tradícia zatvorenej spoločnosti bola u nás vždy dominantnejšia najmä preto, že sme svoj vývoj absolvovali s pocitom ohrozenosti, predovšetkým národnej, menej sociálnej. Tá nás výrazne určovala od 19. storočia do rozpadu monarchie, ale vlastne aj

počas celého 20. storočia. V 19. storočí Štúr, Hurban, Hodža nás sčasti prirodzene vyčleňovali, ale zároveň aj integrovali do slovenského sveta, Štúr isto najväčšmi politicky a geopoliticky, ibaže vo svojom posmrtno po rusky vydanom chef d'ouvres síce na jednej strane rezignoval na slovenský nacionalizmus a stavil na nacionalizmus panruský či panslavistický, nielen utopistický, ale i retrográdny, zatvorený rovno do cárskych kazemát. Otvorený federalistický koncept Palárikov, ktorý vznikol len trochu neskôr po Štúrovom, nenašiel v slovenskom politickom uvažovaní rezonanciu (aj zásluhou maďarskej liberálnej politiky, ktorá bola liberálna iba smerom dovnútra, ale smerom k národom Uhorska bola rovnako zatvorená a neprístupná). Na Štúrov cársky koncept modifikovane nadväzoval Vajanský a celá martinský kultúrny okruh, na Palárika, ale tiež v modifikovanej podobe československej, generácia, ktorá nastupovala do literárneho a verejného života, inšpirovaná aj T. G. Masarykom, ktorej prišlo po prevrate roku 1918 i prakticky riešiť česko-slovenský pomer. Úskalia dilemy zatvorenej a otvorenej spoločnosti na princípe národnom postupne začal silne ovplyvňovať rozmer sociálny, ideológia socialistická a komunistická aj ideológia ľudácka, národno-socialistická a fašistická. Iba tej zdanlivo normálnej, teda demokratickej či liberálnodemokratickej, pluralitnej, teda otvorenej spoločnosti sme si akosi v 20. storočí nestačili príliš užiť. Isto nielen našou vinou, hoci nepochybne neraz aj našim pričinením...

2

Keď v eseji o kultúrohistorických predpokladoch pre pluralizmus u nás roku 1984 Lubomír Ďurovič uvažoval najmä o monolitickej, teda totalitárnej slovenskej tradícii, bolo slovo pluralizmus v našich zemepisných šírkach ešte na indexe. Upozorňoval na totalitný odkaz slovenských dejín 20. storočia, na nacionalizmus odetý do hávu národnej jednoty a na jeho dôsledky, ktoré životne ohrozili skupinovú či osobnú integritu mnohých napadnutých – Židov za vojnového slovenského štátu, Nemcov a Maďarov po roku 1945, živnostníkov, intelektuálov a ďalších, čo všetko prispievalo k umlčavaniu, v horšom prípade rovno k fyzickému likvidovaniu tých, ktorí mali iný názor. Lubomír Ďurovič pomenoval centrálny slo-

venský problém, najmä 20. storočia: tradične v ňom, ako vyplýva z našej historiografie, folklóru, umenia, z praxe mnohých cirkví atď., totiž „má ideál jednoty a svornosti veľmi vysoký status“. Rušiť túto jednotu podľa neho znamenalo „v našom povedomí zlo“. V roku 1984 tieto slová dokumentovali, že problém otvorenej spoločnosti už predsa len nemusí byť celkom virtuálny, aj keď vtedy sa nám problémy sociálne, spoločenské, mravné zdali byť dôležitejšie ako úzko nacionálne.

Ibaže, kolektivistické koncepty, ako ukázal vývoj po novembri '89, majú u nás stále silnú tradíciu. Je dobre, že na ne intelektuáli upozorňovali už vtedy, keď boli totalitné ideológie dominantné. Nie je dobre, že na to dnes rezignujú, hoci nie sú vždy len latentné. V tomto zmysle Lubomír Ďurovič vlastne rozvíjal, zo švédskeho exilu, chudobnú slovenskú liberálnu tradíciu, lebo, ako písal, nové hodnoty, u nás napríklad presadzované začiatkom 20. storočia Masarykovými učeníkmi, „apelujú v prvom rade na vedomie a konanie jednotlivca“. Nie nadarmo v tom roku 1984 pripomínal, že „cesta k reštituovaniu demokracie vedie cez reštituovanie integrity jednotlivca“. Dnes možno k tomu len pridať, že – hoci sme už ex offio pluralitnou spoločnosťou – nie sme ešte v pravom zmysle tohto slova spoločnosťou otvorenou.

Osemdesiatdvaročný Karl Popper roku 1984 – v roku, v ktorom Lubomír Ďurovič uvažoval o pluralitnom či skôr nepluralitnom, zatvorenom Slovensku – spomínal, že svoju legendárnu knihu *Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia* (pôvodne vyšla roku 1945) sa rozhodol napísať v deň, keď dostal správu, že Hitler vpochodoval do Rakúska. Výraz „otvorená spoločnosť“ v protiklade k „uzavretej spoločnosti“ síce pochádza od francúzskeho filozofa Henriho Bergsona, ale zapamätateľný je najmä zo spomenutej knihy obhajcu liberálnych hodnôt, ktorý jej dal zmysel nielen historický, ale aj prítomnostný a budúci. Kniha je obhajobou demokracie, lebo len v otvorenej spoločnosti je podľa Poppera možný rozvoj vedy a slobody. Výrazom „otvorená spoločnosť“ totiž neoznačoval ani tak štátnu alebo vládnu formu, ako skôr spôsob ľudského súžitia, v ktorom sú dôležitými hodnotami individuálna sloboda, nenásilie, ochrana menšín a slabých.

Iný znalec témy, taliansky politológ Giovanni Sartori hovorí, že dobrá spoločnosť nesmie byť uzavretá, že si však treba položiť

otázku, nakoľko sa otvorená spoločnosť môže „otvoriť“, teda pokiaľ ide o mieru otvorenosti, ktorá nevedie k sebadeštrukcii spoločnosti, k jej explózií alebo implózií. Dnes, keď hovoríme o otvorenej spoločnosti, myslíme vlastne na otvorenú, slobodnú spoločnosť tak, ako ju poníma liberalizmus. Sartori kladie v tejto súvislosti otázku, ktoré si ešte Popper nedával: či napríklad otvorená spoločnosť je schopná inkorporovať multikultúrnu a multietnickú spoločnosť, založenú na „diferencovanom občianstve“? Teda, nakoľko je schopná byť pluralitnou, tolerantnou (pluralizmus je ex offio tolerantný), aj keď, ako vraví Sartori, tolerancia rešpektuje hodnoty iných a pluralizmus, ktorý je protikladom diktatúry (aj, napríklad, vedúcej úlohy jednej strany!), je základom liberálnej demokracie, základom názorovej rozličnosti ako jej najpodstatnejšej súčasti, hoci pokúšenia o absolutizovanie názoru jednej strany, ešte lepšie jedného vodcu (strana=vodca=národ=štát) sú v našich krajoch stále veľmi silné.

3

Dnes, ani nie celkom paradoxne, hoci možno ani nie celkom zákonite, po ére fašizmu a komunizmu prichádza opätovne na scénu len nedávno sa otvárajúcej spoločnosti starý dobrý pomocník všetkých totalít – nacionalizmus, ideológia uzavretej spoločnosti v pravom zmysle slova. Pravdaže, historicky to nebolo vždy také jednoznačné a jednoduché. Vo svojej integrujúcej či integratívnej, v podstate demokratickej či dokonca liberálnej podobe sa nacionalizmus začal presadzovať v prvej polovici 19. storočia, keď táto doktrína rozdelila Európu na národy. Považovalo sa to vtedy za legitímne, pokrokové a demokratické, najmä v strednej Európe, kde sa nacionalizmus habilitoval na internacionálnom, značne heterogénnom podloží dynastického habsburského súštitia. Nacionalizmy, uskutočňované na pôde monarchiálnej, nenačionálnej koncepcii vlasti, mali sprvu najmä jazykový, kultúrny ráz, nie územný či nebudaj geopolitický. Neboli veľmi synchronizované. Postupne sa do ich fundamentu vkladali spoločné zážitky vyhraneneho kolektívu, jeho skúsenosti, spoločná história, aj mýty, a najmä úsilie o spoločné územie a jeho politický vrchol – spoločný, pokiaľ možno mononárodný štát. To všetko sa však

Slovákom darilo len akoby na etapy, prerušovane a tak aj vyvrcholenie – samostatný štát – ich našlo do značnej miery nepripravených, najmä však nerozhodnutých, nadšenie z onoho stupenia do národno-štátneho telesa, ako v tých časoch Ladislava Hanusa na začiatku 40. rokov minulého storočia, nezdieľalo celé národné spoločenstvo, nehovoriac o menšinách. Pre historickú oneskorenosť tohto procesu isto, ale pre samotných aktérov tohto procesu najmä.

Medzitým sa nacionalizmus kultúrny, integrálny zväčša pretransformoval na extrémny, radikálny, bojovný, juhoslovenský krvavý príklad bol pre Európu nadlho dostatočne výstražný. Ako by aj vyše polstoročie po mníchovskej prednáške Ortegu Y Gaseta znova platili slová o tom, že v rokoch, keď by bolo treba vytvoriť spoločnú Európu, „prežívame obdobie, v ktorom sa európske národy cítia odlišnejšie a vzdialenejšie, v ktorom každý národ nie z konkrétnych príčin, ale z náhodnej a všeobecnej antipatie nemôže znieť ostatné“. O necelých päťdesiat rokov po ňom maďarský politológ Csaba Gombár rezignovane dodáva: napriek globalizácii planetárnych rozmerov, „štátne politiky sa etnizujú, kultúry sa odďaľujú a v dôsledku početnosti etník je svet poznačený akýmsi miniaturizovaným partikularizmom“. Na triumfujúce partikularizmy doplácajú podľa tohto ctiteľa liberálnej demokracie „milióny jednotlivcov – a individuálna sloboda ostáva naďalej luxusom malého počtu ľudí“, lebo „teraz musí podľa možností patriť každý k nejakému etniku“. Podľa Gombára stredná a východná Európa „len-len čo sa vyslobodila z triedneho videnia povýšeneho na ideológiu, už je po krk, alebo ešte hlbšie, ponorená do etnopolitickej krútnavy. Z jedného kolektivismu do druhého, z blata triedy do kaluže etnika“.

Tieto súdy, charakteristické vo väčšej-menšej intenzite pre postkomunistickú stredovýchodnú Európu dodnes, majú okrem všeobecnej antipatie a partikularizácie korene aj v historických reáliách, ale neraz i v historickej iracionalite, ktorá často priamo patologicky rozdeľuje regióny, medzinárodné spoločenstvá i samé národy a štáty. Obsah a štruktúra predsudkov, tráum, komplexov, ktoré prenasledujú národy stredo-východnej Európy, o juhovýchodnej ani nehovoriac, by si isto zaslúžili hlbšiu porovnávaciu reflexiu. Ukričdenosť, strach o národ či územie, o hranice, o menšiny

či z menších, obavy z fiktívnej či reálnej supremacie jedného národa, štátu, stáročne historické mýty nespomínajúc, predstavujú iba niektoré aspekty, ktoré túto porovnávaciu reflexiu novodobých nacionalizmov v našom priestore môžu iniciovať (ale aj sťažovať).

Ony neraz ovplyvňujú aj dnešné postoje, náš realizmus, prípadne iracionalizmus. V Česku napríklad najmä vo vzťahu k Nemcom, na Slovensku predovšetkým vo vzťahu k Maďarom, v Maďarsku vo vzťahu k Slovákom, Rumunom, Srbom, v Poľsku vo vzťahu k Nemcom, Rusom, Ukrajincom či Litovcom atď. atď. V bývalej Juhoslávii to išlo podľa Slavuja Žižeka dokonca akýmsi dominovým spôsobom, keď každý ďalší národ sa chcel „zachrániť“ na úkor ďalšieho východnejšieho, barbarskejšieho. Slovinci v tomto chápaní predstavovali Mitteleuropu, Chorváti už Balkán (hoci katolícky, preto s ním bolo ešte možno sympatizovať ako napríklad s tretím svetom), Srbi ortodoxný kolektivistický duch, ktorý nedokáže pochopiť hodnoty západného individualizmu a napokon sa sami chápali ako posledná línia obrany kresťanskej Európy proti muslimskému fundamentalizmu Albáncov a Bosniakov. Žižek dodáva, že explózia balkánskeho nacionalizmu sa síce posudzovala ako prejav smrteľnej agónie komunistického totalitarizmu, maskovaného v nacionalistickom šate, ako absurdný anachronizmus, ktorý v skutočnosti patrí do 19. storočia, do veku národných štátov, nie do súčasnej multinárodnej éry svetovej integrácie. „Začína sa však jasne ukazovať“, prognózuje, ba prorokuje slovenský filozof ešte roku 1993, „že etnické konflikty v bývalej Juhoslávii sú prvou jasnou malou ukážkou 21. storočia, sú prototypom ozbrojených konfliktov, ktoré prídu po studenej vojne“.

V zážitkoch minulosti sú zdroje prítomných konfliktov, zaťpknutosť, nedopovedanosť, kľče, hoci pravdou je, že na súčasné problémy nimi nemožno donekonečna odpovedať. Aj v nich totiž tkvie nedostatok empatie, nemožnosť historického vyrovnania, napríklad česko-nemeckého a ešte väčšmi slovensko-maďarského. Týmto spôsobom sa skôr obnovujú historické predsudky, ktoré nielen národy a štáty strednej a juho-východnej Európy od seba odďafujú, potvrdzujú slová citovaného španielskeho filozofa.

Dokonca aj v takom multikultúrnom a multinacionálnom prostredí ako je stredná Európa existujú stále zdroje konfliktov

a historických tráum. Až do tej miery, že maďarský historik, znalec témy Péter Hanák s istou dávkou znechutenia konštatoval, že špecifikum strednej Európy bolo, že nemá žiadne silné spoločné vedomie, ale naopak, tendenciu k vzájomnému nepriateľstvu, nejednote a ignorancii. Jan Křen v nadväznosti na to zdôrazňuje, že „jeden z paradoxných javov tejto paradoxnej časti kontinentu je vzájomná izolácia, vzájomná neznalosť a vzájomné predsudky, ak nie dokonca nepriateľstvo: železné opony medzi tunajšími národmi však nevznikli až roku 1948“, hovorí český historik a pridáva, že vlastne na celý stredoeurópsky priestor platí charakteristika, ktorú použil v názve svojej knihy o dejinách česko-nemeckých vzťahov: „konfliktné spoločenstvo“. Podľa neho dokonca i nedávne najnovšie stredoeurópske revolúcie boli množinou či kolekciou jednotlivých revolúcií, ktoré sa navzájom ovplyvnili a potencovali, ale prebehli v rámci jednotlivých štátov alebo národov: „každá z nich mala tiež svoj odlišný rytmus“. Podľa Křena mnohé z týchto národov prežívajú svoje národné obrodenie v štýle 19. storočia a „národnostné problémy tvoria ťažkú, ak nie vôbec najťažšiu dilemu strednej Európy“. Platí to však aj všeobecnejšie, ako písal roku 1969 už citovaný Karl Deutsch v súvislosti s averziou voči susedom ako predpokladom formovania národov.

Paradoxným rubom spomínanej stredoeurópskej skutočnosti je však podľa Jana Křena fakt, že tak často rozčlenená a atomizovaná stredná Európa je mimoriadne plodným žriedlom najrôznejších federačných plánov, počnúc rokmi 1848/49, končiac nedávnou Hexagonálou a dnešným Visegrádom. S istou dávkou typicky stredoeurópskej irónie by sa preto dal „stredoeurópsky región nazvať regiónom márnej federalizácie“, ktorá sa však znovu vracia v projektoch Európskej únie, hovorí Jan Křen. Napriek tejto skepse historikov Václav Cílek vo svojej inšpiratívnej esejistickej knihe Krajiny vnitřní a vnější píše, že vyznáva predstavu, podľa ktorej keby sme zostavili mapu oblasti, kde poznajú jablkovú štrudlu, „tak by sa kryla s tou časťou Európy, kde ľudia dobre rozumejú Stefanovi Zweigovi, niektorým básnikom, určitému fortieľu remesla a istému sklonu striech. Skoro sa odvažujem tvrdiť“, píše vynikajúci český intelektuál s hĺbkovou, doslova geologickou skúsenosťou, „že ak je pre Stredoeurópanov

dôležitá nejaká hranica, tak to je práve areál jablkovej štrudle“. Doplnil by som, že areál multikultúrny a nacionálny napriek všetkým regionálnym, krajovým odlišnostiam duchovne preopojený, hoci zároveň, najmä od čias romantizmu dedične znepriatelený, znesvätený, poznačený onou historickou averziou voči susedom, inak konzumentom štrudle.

Trochu ako priamy účastník tej poslednej „federácie“, visegrádskej, hádam môžem spomenúť, že práve ona mala byť v našom regióne aj akýmsi „neviditeľným“ zmäkčovateľom, korektívom postkomunistických nacionalizmov, ktoré vo vtedajšej Juhoslávii a v Sovietskom zväze už so svojimi etnicko-národnými konfliktmi prinášali iné, tvrdšie, ba krvavé riešenia. Stredoeurópska kooperácia na visegrádskom princípe mala v podstatnej miere znamenať aj potlačenie nacionalizmov v strednej Európe, národného či štátneho egoizmu bez popretia či negovania národných záujmov štátov. Po vyše poldruhadesaťročnej spolupráci možno povedať, že táto „federácia“ nebola síce márna, ale ani veľmi produktívna a zmysluplná. Hlavne pri limitovaní či redukovaní prejavov nacionalizmu. Napríklad slovenského a maďarského, ktoré sú najmä po vzniku samostatného slovenského štátu zväčša v konfliktnom, v lepšom prípade v konfrontačnom a len veľmi sporadicky či skôr chvíľkove v kooperatívnom stave. A to napriek tomu, že oba národy či štáty sú členmi nielen Visegrádu, ale aj Európskej unie a Severoatlantickej aliancie.

Historické komplexy a traumy minulosti majú silný vplyv na prítomnosť a populistická politika nepozná lepší materiál pre ich aktuálne využívanie a zneužívanie. Aj preto sme dnes v strednej Európe svedkami postupnej deštrukcie či aspoň spochybňovania liberálnodemokratických hodnôt, v mene ktorých sa základná spoločenská zmena koncom osemdesiatych rokov uskutočnila, a zároveň narastania národného populizmu, neraz veľmi tvrdého, surového. Populizmu, ktorý je nepriateľom otvorenej spoločnosti, ktorý ju ohrozuje v základoch.

Ukazuje sa, že stále platí definícia maďarského spisovateľa Györgya Konráda z roku 1986, že stredná Európa je sen. Klasický múr bol zrútený, ale v postkomunistickej Európe staviame iné múry, múry nacionalizmu. A pritom by naozaj nič nemuselo brániť staršej vízii rakúskeho vyznávača strednej Európy, Erhar-

da Buseka, podľa ktorej by z tohto zoskupenia mohol vzniknúť koncept proti plošnému požiariu nacionalizmu. Naozaj by to mohlo byť tak, ako hovorí Busek, že stredná Európa by mohla inštitucionalizovať medzinárodný a multikultúrny dialóg a prispieť tým podstatne k rozvoju a posilneniu demokratických štruktúr. Nateraz sa však tento intelektuálny sen, za aktívnej účasti politikov, tých vyberaných najmä, úspešne rozplýva.

4

Nejeden skúmateľ nacionalizmu začína svoje úvahy skepticky. Nikto zväčša nepochybuje, že nacionalizmus je výraznou a všadeprítomnou črtou modernej politiky, ale na otázku prečo je to tak, už niet presnej odpovede. Starší bádatelia hovoria o nacionalizme ako o stave mysle, skupinovom vedomí, vidia v ňom emócie, citovú oddanosť ideji či faktu národného štátu, vieru priam porovnateľnú s náboženskou, oddanosť takú silnú, že motivuje ľudí akéhokoľvek druhu. Dokonca k zločinom... Etnická koncepcia vlasti, otčiny zapríčinila už mnoho nepravostí, útokov, atrocít, ktoré možno, žiaľ, stretávať ešte stále v aktualizovaných podobách, odvolávajúcich sa na svornosť, jednotu, na to staré známe: cudzie nechceme...

Akosi stále zabúdame na upozornenie francúzskeho znalca témy, Ernesta Renana, ktorý už koncom 19. storočia upozorňoval, že „jednota je vždy výsledkom surovosti“? A ako píše jeden z najprekladanejších vykladačov nacionalizmu, Američan Benedict Anderson, len vďaka tejto jednote, ale ešte väčšmi viere v národ, takmer by sa chcelo dodať: slepej, bolo možné, aby toľko miliónov ľudí v období posledných dvoch storočí ani nie tak zabíjalo, ako skôr ochotne umieralo za tak obmedzené výtvary predstavivosti, aké predstavuje národ. A nemenej renomovaný skúmateľ témy, nórsky antropológ Thomas Hylland Eriksen k tomu ešte skeptickejšie pridáva, že trhový liberalizmus neponúka životu zmysel, istotu a pocit pospolitosti, ten ponúka náboženstvo, etnicita, nacionalizmus, ale zároveň priklincúva: „ak môžeme povedať o trhovom liberalizme, že je bez srdca, môžeme tiež o politike identít povedať, že je bez rozumu“. Riešenie hľadá niekde medzi slobodou a istotou, medzi individualizmom

a skupinou, lebo „individuálna sloboda bez sociálnej istoty je prázdna, ale istota bez slobody je väzením“.

5

Musí byť cesta moderného štátu v 21. storočí cestou, ktorej zmyslom je spoločnosť zatvárať do seba? Muselo Slovensko absolvovať takú zložitú púť k potvrdeniu svojej identity – národnej i štátnej a zároveň spoločnosti otvárajúcej sa a otvorenej? História vysvetľovať z dnešných pozícií je vždy riskantné. Veď aké mali naši predkovia historické opcie, keď sa z patriotizmu monarchie v priebehu poldruhastoročia transformovali nielen mentálne, ale i kartograficky a najmä geopoliticky.

Pre Slovákov bol problém najmä v uvedomení si dilemy, ktorá vo formotvornom procese pred nimi stála. Nájst modus vivendi so susedmi, nájst terapiu na skrytú či otvorenú averziu. Zostal s Čechmi, ktorí v tom istom čase však zápolili o svoju identitu s rakúsko-nemeckou supremáciou a teda mali svoje problémy s identitou, alebo sa odtrhnúť v mene zápasu, ktorý ich čakal ešte väčšmi a stal sa, ako o sto rokov neskôr hovoril Vladimír Mináč, zlým osudom slovenskej politiky: zápasu s Maďarmi. Splynúť s Maďarmi, ktorí práve snivali svoj sen o „veľkom“ 19. storočí jednotného politického národa, ktorí však neboli v pozícii Nemcov, ponúkajúcich možnosť participácie na vyspelej kultúre. Navyše, Česi sa vo svojom sebaidentifikačnom zápase predsa len mohli opierať o reálnu stredovekú štátnosť, kým slovenskí romantici len o univerzálnu veľkomoravskú tradíciu, ktorá, ako píše Lubomír Ďurovič na inom mieste, v žiadnom prípade nepredstavovala slovenský štát. Slováci v uhorskom geografickom celku dlho neprežívali svoju zemskú identitu tak ako sprvu Česi, ale nikdy nekoketovali s myšlienkou prijať identitu maďarskú. Uhorskú áno, maďarskú nie. Nielen do revolúcie 1848/49, kedy už Česi vytirezveli zo slovanského či panslavistického sebauvedomenia a v lepšom prípade zostali pri austroslavizme. Slováci, ktorí sa „odtrhli“ od Čechov, aby sa mohli venovať svojmu sebaidentifikačnému zápasu s Maďarmi však, najmä po tom ako ich „odmenila“ Viedeň za kolaboráciu pri potlačení maďarskej revolúcie, rezignovali na jej podporu. Kým však sa česká identi-

ta sformovala postupne aj štátoprávne, Štúr vytvoril pre Slovensko smerovanie, ktoré fakticky – ak by sa uplatnilo – by deštruovalo identifikáciu národnej a štátnej identity – pred revolúciou „rozlukou“ od Čechov, po revolúcii príklonom k extrémnemu panslavizmu. Ten sa do značnej miery nadhlo stal súčasťou slovenskej identity aj politiky. Hodil sa napokon aj do ideológie nateraz poslednej totalitnej ideológie, teda ideológie zatvorenej spoločnosti.

6

Keď sa komunizmus rozpadal, jednou z reakcií naň bol nacionalizmus, ktorému holdovali rýchlo aj mnohí komunisti, vymeniac jednu vieru za druhú. Osobitne tam, kde boli aj národní komunisti, napríklad v Maďarsku, ale aj tam, kde sa národ dal či chcel identifikovať s impériom, ako v Rusku. U nás sa nacionalizmus stal skôr súčasťou privatizačného kalkulu a tým sa spájal (dodnes sa spája) s bojom o moc. Kto mal moc sa vyhlasoval za národného, či ako sa vtedy pekne vravelo za pronárodného. A stal sa potom bohatý. V ďalšej fáze mu už ten národ tak, pravdaže, nechýbal. Druhá časť spoločnosti neodmietala natoľko samostatný štát či nedajboh národ, ako jeho otcov-zakladateľov, ktorí si ho sprivatizovali, teda presnejšie: odmietala režim, Mečiarov režim. Ibaže, ten, kto odmietal tento režim sa už dosmrti nezbaví podozrenia, že je málo národný, ba rovno protinárodný. Keďže v tých časoch nastupujúca demokracia mala vážne poruchy, fungoval nacionalizmus. Platí to dodnes: jediné, čo môže nacionalizmus regulovať, je demokracia.

Slovenský štát sa na druhý pokus habilitoval, zdanlivo tak mohlo dôjsť k národnému vyvrcholeniu, ale keďže sa habilitoval na národno-privatizačnom, autoritárskom základe a rezignoval na integráciu občianskej spoločnosti, nemohol osloviť celé spoločenstvo. Zatvorené Slovensko tak charakterizovalo nový štát strednej Európy takrečeno pri svojom zrode. Aj pre tradície, ktoré tu boli, aj pre absenciu diskurzu o občianskej spoločnosti, ktorá u nás, na rozdiel od poľského a maďarského, bola taká výrazná. Skutočnosť, že sa po roku 1992 absolutizoval vznik samostatného štátu a jeho národných atribútov, zapríčinila, že sa len poma-

ly v ňom presadzovali myšlienky občianskej spoločnosti a inštitúty, ktoré obmedzujú, no nepopierajú či nevylučujú štát tam, kde je nezastupiteľný, sa len veľmi ťažko presadzovali na verejnom poli. Výrazným pričinením tretieho sektora ako dôležitého akcelerátora otvorenej spoločnosti sa však po roku 1998 podarilo realizovať zmenu a paralyzovať mocenský vplyv štátu, presnejšie jeho partikulárnej časti, ktorá si chcela privlastniť a vyvlastniť všetko – vrátane štátu samého. Tento tlak na spoločnosť zdola bol fakticky víťazstvom myšlienok otvorenej spoločnosti v zmysle Popperových slov z jeho spomínanej fundamentálnej knihy. Definoval v nej otvorenú spoločnosť ako takú, v ktorej možno vymeniť tých, ktorí sú pri moci bez násilia, rýchlo a bez veľkých škôd, kádrových zemetrasení a masového prezliekania kabátov. Je to podľa neho spoločnosť, v ktorej sú chránené všetky menšiny, práva a slobody jednotlivcov, takže menšiny sa ľahko môžu stať väčšinami. V tom je príťažlivosť demokracie a otvorenej spoločnosti osobitne.

Ak môžem byť trochu osobný – som rád, že som časť svojich aktivít po roku 1993 venoval práve praktickému úsiliu o rozširovanie priestoru občianskej spoločnosti na Slovensku v práci Nadácie otvorenej spoločnosti, s ktorou sme sa akosi vzájomne hneď našli a doteraz nerozišli. Otvorená spoločnosť je totiž naozaj občianska, keď je otvorená, lebo keď je zatvorená, nie je občianska. Zápas o ňu sa asi nikdy neskončí, ale oplatí sa ho – napriek všetkým prekážkam – podstupovať. Aj budúcim generáciám.

László Szigeti
Dohady jedného Čitateľa
Na počesť liberálnej mysle

1

Čitateľ si myslí, že Alexis de Tocqueville neochvejne verí v demokraciu. Dokonca riskuje vyhlásenie, že z duchovného trojzáp-
rahu francúzskej revolúcie nazve princíp bratstva utópiou, zato šírenie princípu rovnosti, ktorý vyviera z túžby po slobode, pokladá za nevyhnutné. V tom, že za silnejší nepokladá princíp sociálnej, ale právnej rovnosti, zrejme zohral úlohu aj jeho aristokratický status. Na rozdiel od Čitateľa, ktorý sa za svojich neprístojných pubertálnych liet stal kacírom, Tocqueville – ako veriaci a liberálny konzervatívce – pokladá postupné šírenie rovnosti spoločenských stavov za dielo Prozreteľnosti, teda za niečo univerzálne, čiže trvalé. Chápe ho ako jav, ktorý je mimo moci človeka, pretože ho riadi Boh, a každá udalosť i každý človek pracuje v jeho prospech.

Čitateľ si napriek tomu nemyslí, že by mohol veriť tomu, že podľa Tocquevilla civilizované spoločnosti sú predestinované pre demokraciu. Voltairovským cynizmom sa nazdáva, že dnes nemožno veriť v nič. No vzápätí, spôsobom preňho typickejším, si s grendelovským cynizmom myslí, že neochvejnosť jeho neverečtva sa rovná viere. Viere provinčnej zaľatosti. Viere schladenej východnej lenivosti a prefíkanosti, ktorá sa nezľakne doliehajúcej farchy, len sa mu tá farcha hnuší. Do špiku hnuší. Tento hnus je v ňom silnejší možno aj od schopnosti plodiť deti. Na rozdiel od dobre mýtizovaného priemerného západného a amerického postoja, ktorý farchu pokladá za výzvu, akoby ho zápasy mocnej-

šie nútíli k tomu, čo Camus napísal vo svojej eseji o Syzifovi. Keby sa zastavil a balvan, horko-fažko dotlačený na vrch hory, sa neskotúlal, nádej by sa naplnila a konanie človeka by stratilo zmysel. Namiesto večného pohybu by nastala skamenená nehybnosť. Iracionalizmus beznádeje by nahradila dogma naplnenej nádeje. Bolo by to dobré? – pýta sa Čitateľ akoby seba samého a s voltairovsko-grendelovským cynizmom konštatuje, niet čo robiť, lebo nádej aj beznádej korení v iracionalizme.

Napriek tomu Čitateľ má pocit, že Tocqueville uvažuje logicky, keď pokladá vieru v demokraciu pre človeka za nevyhnutnú. Tocqueville totiž v demokracii nevidí božskú spásu, ale systém, ktorý najpriateľnejšie zabezpečuje fungovanie písaných a nepísaných spoločenských zmlúv. Nemal ani dvadsaťšesť rokov, keď sa na jar 1831 so svojim najlepším priateľom preplavil do Spojených štátov, aby dôkladne študoval krajinu, ktorej základy položili Európania a ich potomkovia. V procese poznávania si prostredníctvom americkej ústavy a spoločenského systému uvedomil neudržateľnosť feudálneho systému európskych štátov a čoraz jasnejšie videl, že jedinou šancou rozvoja Európy je demokracia. Demokracia založená na právnej rovnosti, slobode slova a presvedčenia, občianskych právach a inštitucionálnych slobodách fascinuje oboch – otrokárstvo amerických demokratov však obaja odsudzujú. Neboli nadšení americkou spoločnosťou, ale pochopili, že zabezpečuje slobodu a kvalitný život viacerým občanom ako európske krajiny a ich politicko-spoločenské zriadenia. Po návrate domov jeho priateľ Gustave Auguste de Beaumont uverejnil román o hrôzách otrokárstva, kým Tocqueville vydal pod názvom *O demokracii v Amerike* základné dielo teórie štátu.

2

Keď Európu vo veľkom decimovala tridsaťročná vojna, za Océanom územie siedmich štátov začali nazývať New England. Čitateľ by mohol na tento príbeh zo 17. storočia hľadieť aj ako na jeden z transcendentných mobilizačných faktorov francúzskej a ešte predtým anglickej priemyselnej revolúcie. Napriek tomu, že úsilie zakladateľov štátu získať nové územia zatienuje vyhubenie pôvodného indiánskeho obyvateľstva a udržiavanie bar-

barského obchodu s otrokmi, Čitateľa, podobne ako Tocquevilla, nemohli nezaraziť lynčovania a masové hroby, ktoré uhranuli históriu ľudstva, ani primitívna minulosť Európanov, ale predovšetkým ho oslovila demokracia zajtrajška, teda nové osvojenie štátu. Štátu, ktorý sa pomocou spoločenskej zmluvy hlásajúcej princíp rovnosti pokúša držať na uzde svoju vlastnú moc a egoistický charakter atavizmov človeka, náchylných aj vraždiť. Pretože Čitateľovu ani Tocquevillovu zvedavosť nemôžu obmedzovať zločiny gaunerov, ktorí si myslia o sebe, že sú demokrati; totiž ten, koho masové hroby a tábory smrti, prípadne miernejšie nespravodlivosti ako zbavenie majetku a identity, vysídlenie, bezdomovstvo, renacionalizácia a iné mocenské krutosti paralyzujú, zmeravie v minulosti ako poškodený a nebude schopný nezaujať, logicky uvažovať. Tento typ zanovitého pridržiavania sa ilúzií je svojou podstatou totožný s konaním proti princípu rovnosti.

Tocqueville ako liberál mohol zamietnuť utópie a princíp historickej determinovanosti, lebo rozpoznal, že logický sled úvah je užitočnejší ako ilúzie. Spolu s Čitateľom pokladal nielen fatalistický postoj k dejinám, ale aj ideologizovanú historiografiu za jednostrannú, za prostriedok iracionality sýtenej strachom a pomstou. A moment morálneho odsúdenia za muníciu pripravenú na použitie. Dokonca neraz aj za prostriedok nabádajúci na spáchanie vraždy, alebo hoci aj vojnových zločinov, ktorý za každým odpaľujú v mene kultúry a spravodlivosti. Po výbuchoch zavše nasleduje aj iná spravodlivosť, v súčasnosti raz v Haagu, raz v Guantáname či inde. Nie náhodou Tocqueville v duchu princípu rovnosti pokladá jedine komparatívnu historiografiu za hodnu premýšľajúceho človeka. Jeho state a prejavy dôsledne hlásajú ideál slobody pre každého človeka, ale ani v tejto súvislosti sa nedá strhnúť k prorockým predpovediam. Jeho predvídavosť bola podložená poznaním spočívajúcim na pevných teoretických a skúsenostných pilieroch.

Čitateľ sa domnieva, že liberálny postoj odmieta metódu proctva, lebo je to rétorika falše, zbožštenia a hrozby. Nazdáva sa, že z výšin tocquevillovského filozofického poznania možno pomerne jasne obsiahnuť minulosť – no budúcnosť nie. Tú možno len predpokladať. Ohľadne prírodných a ekonomických javov síce

prostredníctvom vedeckého myslenia možno odhadnúť spoločenské úlohy – samofúbou predstavou budúcnosť je vypočítateľná –, ale podľa Čitateľa by sme si počínali múdrejšie, keby sme v súvislosti so spomínanými javmi hovorili len o blízkej budúcnosti. Zároveň by bolo rozumné vedeckú predvídavosť mysle našej doby snúbiť s ostražitosťou, pretože prírodné a spoločenské faktory môžu čímkoľvek a kedykoľvek prečiarknuť očakávania a predpoklady. Pri tom všetkom ľudstvo nemôže rezignovať na pomenovanie cieľov spoločnosti. Ani Tocqueville nerezignoval. Možnosti však nepomenoval determinovanými ideologickými utópiami, ale v súlade s metodikou liberálneho rozumu prostredníctvom konsenzuálnych realít, princípu pro a contra.

Vďaka eliminovaniu emócií, uváženým argumentom rozumu a v neposlednom rade dôslednému uplatňovaniu princípu politickej a právnej rovnosti sa hlavným poznávacím znakom liberalizmu stala tolerancia. Aj preto pohŕda ostatnými apriórne agresívnymi a, v dôsledku svojej rétoriky zameranej na získanie moci, útočnými ideológiami – nad ktoré sa v podstate dotknutý Čitateľ veľkomyseľne povzniesie a podobne ako Tocqueville a liberalizmus prejavuje každým smerom pochopenie a kritický postoj. Liberalizmu pripisuje sebaistotu za to, že vychádza zo svojich princípov, a nie zo svojich záujmov, pretože hybnou silou jeho záujmov je v každom konkrétnom prípade aplikovanie princípu rovnosti, racionálne zváženie možností aplikácie a ich obozretného pretavenie do zákonov. Na politickom poli s pluralitou aktérov a pluralitou ideí to naozaj nie je zanedbateľná intelektuálna úloha. Ponúknuť prijateľné riešenie v krížovej palbe ideológií, ktoré pred masami samy seba označujú za super legitímne, a týmto riešením živiť potenciál dvoch hlavných ideológií – to je stáročiami zaužívaná prax.

Čitateľ by to mohol povedať aj tak, že cez škáru okamihu vniknúť do historického času – to je mentálna prax liberalizmu. Jednoducho a nenáročne by sa tento jav dal sformulovať aj tak, že liberalizmus je zároveň onucou aj kurvou všetkých, potajomky naňho všetci striehnu a používajú ho, a s pôžitkom ho vycucajú najmä tí, čo ho pokladajú za smrteľného nepriateľa. (Hm... Keďže táto poklesnutá rétorika, ktorá vedie do páchnucej, zasvinej, temnej slepej uličky dobových javov a z ktorej len veľmi

zriedka možno nájsť stylisticky dôveryhodné východisko, omračuje aj samotného Čitateľa – hneď teraz sa vzdáva hnusnej rétoriky hrozieb.)

3

Nie je náhoda, že liberalizmus sa na čelo výkonnej moci dostáva len v zriedkavých historických okamihoch. Dobrým príkladom je stredná Európa roku 1989, vytvárajúca šance, a mimoriadne krátke obdobie, v rámci ktorého v ústavách postkomunistických štátov získal prioritu systém základných práv a princíp právneho štátu. Keďže v dôsledku fašistickej a komunistickej diktatúry sa za predchádzajúcich šesťdesiat rokov pravica aj ľavica v kolektívnom podvedomí stredoeurópskych národov náležite skompromitovala, po páde komunistických diktatúr mal jedine liberalizmus – všade, ale najmä u Poliakov s pomocou kresťanstva – skutočnú a silnú etickú legitimitu na to, aby v transformácii právnych systémov stredoeurópskych štátov zabezpečil hlavnú rolu ľudským právam. Čitateľ má podozrenie, že väčšina poslancov, ktorí vtedy odsúhlasili tieto zákony, nedovideli do hĺbín ich aplikácie. Nevideli dopredu, že dodržiavanie základných práv a slobôd je pre demokratický štát vyčerpávajúcou a neraz aj nákladnou povinnosťou a že tento systém nie je konštantný, pretože nielen riešenie problémov minulosti, ale aj nové výzvy si vyžadujú inovácie, pružnosť, nové a nové dialógy a zákony. Rešpektovanie ľudskej dôstojnosti a slobody stojí veľa peňazí, ale oveľa menej ako vojna.

Čitateľ si myslí, že duch Tocquevilla, známeho svojou angažovanosťou za ľudské práva, zapustil korene v tomto regióne hlavne v týchto procesoch. To, že v súvislosti s ľudskými právami mala zmena režimu v roku 1989 uvážene veľké ambície, najlepšie dokazuje vznik ústavných súdov, zaručujúcich nápravu v prípade porušovania ľudských práv. Tento proces však netrval dlho. Veľmi ľahko ho vytlačili ideológie používajúce odpornú rétoriku ohrozenia národa a vylúčenia a postupne zbavili liberálov každej mocenskej pozície. Liberalizmus však nemohli odstrániť ani z ústavy krajiny, ani z duše ľudí. Ich angažovanosť za ľudské práva je vlastne formálna, nieže iniciatívna, a v oblasti druhej alebo

tretej generácie ľudských práv, dalo by sa povedať, že z nevyhnutnosti nasledujú západnú Európu. V liberálnych demokraciách postkomunistického regiónu ústavná ochrana jednotlivca zďaleka nie je úplná, no spoločenské elity po roku 1989 si uvedomili, že bez právneho štátu niet slobodného občana, a že bez silného právneho vedomia sa človek nestane občanom. Nanajvýš bude slobodným, nepredpojatým voličom. No už aj to je dobrodenie. Ohromné dobrodenie postkomunistickej demokracie, mohol by Čitateľ povedať v Tocquevillovom duchu.

Málokto vie, že liberalizmus je empatický voči nezmieriteľným ideológiám stojacim proti sebe, ako aj voči názorom podporujúcim spoločenské dobro, a že práve pre jeho relativistický základný postoj, vyvierajúci z empatického a tolerantného správania, ho politickí protivníci zavše pokladajú za bezzásadový, slabý a povofný. Čitateľ je pre to niekedy smutný. Takisto ako Toqueville, keď jeho múdre a logické parlamentné vystúpenia nemali taký úspech ako prázdne slová populistov. Neprajníci dokonca prezývajú liberalizmus priamo intelektuálskym, elitárskym ideovým prúdom, hoci na rozdiel od ideových prúdov v posledných zhruba troch storočiach, či už ľavicových alebo pravícových, liberalizmus nevyvolal ani revolúcie a v dôsledku antietačnosti nestvoril ani diktatúry. Liberalizmus kvituje obidve veľké ideológie, pretože sú vo svojich rozhodovaniach schopné suverénne aplikovať jeho princípy. Vďaka tomu sú dnes už všetky demokraticky legalizované princípy preniknuté duchom liberalizmu. Na to je Čitateľ náramne hrdý, ale svoju hrdosť nevystavuje na obdiv.

Existuje jediná výnimka: rok 1989. No zamatovú revolúciu nevyvolali liberáli, pretože sa zrodila zo zložitej spleti medzinárodných politických procesov, vyčerpanosti Sovietskeho zväzu, vyprázdnenosti komunistickej ideológie a nespokojnosti tých, čo boli železnou oponou oddelení od západnej slobody. V tábore nespokojencov boli medzi reformnými komunistami a utláčanými kresťanmi aj liberáli a environmentalisti, ale aj národní socialisti, nacionalisti, xenofóbi, rasisti, homofóbi, tí, čo nenávidia etnické menšiny ako aj samotné národné menšiny, tí, čo sú nespokojní s vlastnou existenciou, a množstvo ďalších dotknutých ľudí a skupín, vyzbrojených najrôznejšími nevyjasnenými pohnútkami

mi a vášňami, ktorí v nádeji na vyhnanie komunistov a na koherentnejší a spravodlivejší svet po celom Československu štrngali kľúčmi. Je bez pochyb, že na Slovensku to nebola revolúcia socialistických ani konzervatívnych ideí, ale nebola to ani revolúcia liberálov – pretože tí v tejto krajine takmer neexistovali a Čitateľ dodnes nevie, či existujú –, ale sa odohrala v znamení eufórie, prostredníctvom ľudí s rôznymi hodnotovými predstavami, túžiacich po ľudskej dôstojnosti a slobode – teda liberalistickom duchu. Rok 1989 výrečne dokumentuje, že nech by bol človek konzervatívce alebo socialista, vyznavač idealizmu alebo pragmatizmu, idea liberalizmu má nad ním a nad jeho spoločenstvom nekonečnú moc, pretože bez dôstojnosti zabezpečenej slobodou a právnou aj politickou rovnosťou by jeho idea bola tragicky deficitná, bola by iba fundamentálnym torzom ľavicových a pravícových ideológií.

4

Liberalizmus má zdanlivo veľmi jednoduchú úlohu: dosiahnuť uskutočnenie slobody a ľudskej dôstojnosti a neustále bdieť nad kontrolou ich zachovania. A keďže je svet v pohybe, aj na ich neustálym zákonným rozširovaním. Nie na základe iracionality plnej predsudkov a posudzujúcej iného človeka alebo spoločenstvo na základe náboženstva, jazyka, rasy, ekonomickej, majetkovej situácie alebo podľa iných kritérií, ale na základe racionality, ktorá s vedomím apriórnej hodnoty života pokladá všetkých ľudí za rovných. Podľa Čitateľa táto základná idea liberalizmu vymanila Tocquevilla z katolicizmu a spravila z neho deistu. Možno by ho aggiornamento, ktoré uzrelo svetlo sveta až v ďalšom storočí, v júni 1959, bolo udržalo pri katolíckej viere, lenže idey vplývajú na minulosť nanajvýš v absurditách manipulatívnych politikov a pseudohistorikov. Popri deistoch Lockovi, Lessingovi a Kantovi zohral pri jeho postupnom formovaní rozhodujúcu úlohu aj Pascal, vynikajúci prívrženec janzenizmu, postihnutého pápežskou anatémou, ďalej Montesquieu, predchodca modernej porovnávacej právnej vedy, a Rousseau svojou *Spoločenskou zmluvou* a kritickou filozofiou náboženstva v čase francúzskeho osvietenstva. Ako deista pokladal náboženstvo pred-

všetkým za etiku. Popieral, že Boh prostredníctvom zázrakov zasahuje do histórie ľudstva, a keďže v súlade so svojím chápaním náboženstva mohol pravdy a omyly teológie legitimovať len ľudský rozum, odmietal autoritu v prorockých prejavoch zjavených právd. Poznajúc vylučujúci charakter štátu aj ľudskú národu, Čitateľ asi môže vyhlásiť, že zápas s Leviatanom, umelým netvorom ľudskej povahy, prebývajúcim vonku aj vnútri nás, je našou univerzálnou a trvalou úlohou.

Liberálny rozum je otvorený voči nezaujatej kritike a nehnevá sa, keď sa spochybňujú jeho predpoklady vychádzajúce z reality, a nikdy neodpovedá vyprázdnenými alebo populistickými frázami, ale prostredníctvom konkrétnych vecí osvetľuje závažnosť prekladaného javu a možnosti ponúkajúce riešenie. Liberálny rozum vie, že implementovanie princípu rovnosti do fungovania štátu a spoločnosti nie je cieľom, ale úlohou. Univerzálnou a trvalou úlohou; najlepšie to potvrdzuje argumentácia Thomasa Hobbesa, ktorý tvrdí, že spoločnosť udržiava v chode nevyhnutnosť krotiť rôzne sily, a to na základe toho, že človek je človeku vlkom. Štát (aj vatikánsky a všetky centrálné náboženské inštitúty) a jeho inštitúcie sú reprezentované ľuďmi, ktorých štatút zákonodarcu, administrátora alebo sudcu ešte sám osebe nezabavuje ideologických nánosov. Ani skrytého egoizmu, túžby po peniazoch a deformovanej podobe túžby po uplatnení, machinácií v záujme sebauplatnenia za každú cenu. Sú to také isté atavistické ľudské vlastnosti ako láska a túžba po láske a spolupatričnosti a ich najušľachtilejšia – a zároveň aj najúčinnejšia – forma prejavu, ktorá vychádza z potreby solidarity. Spolu vytvárajú hlbšie reality spoločnosti a národa, a, mimochodom, aj náboženstva. Liberálna demokracia sa môže stať základným pilierom národného a spoločenského charakteru len v krajine, kde pocit, že sebaobmedzovanie moci a individuálna umiernenosť slobodu neobmedzujú, ale zaručujú jej naplnenie, preniká nielen tvorcami a vykonávateľmi práva, ale aj občianskym vedomím a najhlbšími vrstvami spoločenského a súkromného života, a z týchto aktivít sa vytvorí potenciál sociálneho kapitálu štátu.

Čitateľ s neskrývaným výsmechom predpokladá, že i Tocquevillova viera v demokraciu podnecuje značnú časť Američanov, aby zaviedli demokraciu aj v krajinách, v ktorých jej dominujúca hierarchia hodnôt a svetonázor tvrdo odolávajú. A šíria demokraciu aj za pomoci zbraní a za cenu ľudských obetí, ak treba. A vojnovou kultúrou, ktorá síce má svoje písané pravidlá, ale všetci vieme, že pod pláštikom týchto pravidiel panuje nielen zodpovednosť a zhostenie sa povinností, ale zúria aj nezriadené vášne od ctižiadostivej prefíkivosti po neospravedlňovateľné a nenapraviteľné krutosti. Temné stránky človeka už mnohokrát rozbili pomýlenú predstavu, že cnosť a hanba sú snúbenci. Je očividné, že tu nehovoríme o fyziologickom jave, ale o pociťovaní hanby vyplývajúcom z našej morálnej štruktúry, osobného založenia, resp. o ich škandalózne nedostatočnosti. Môžeme rozjímať o dôsledkoch bezbrehej slobody človeka. A na Tocquevillovu počesť Čitateľ môže rozjímať aj nad tým, aké iné – kultúrne, ekonomické a politické, vznešenejším pojmom civilizácie – hodnoty sa skrývajú za vojnovými ťažbami demokracie. Už menej môže rozjímať o tom – pretože sa to sotva dá spochybňovať –, že všetky náboženstvá hlásajú učenie o pravde, pochopení a osobnej zodpovednosti, napriek tomu sú voči iným náboženstvám dôsledne netolerantné.

Tento paradox sa živí dogmou, skostnatenou na fixnú ideu. Jej základom je Univerzum, ktoré možno uchopiť v Sang-tim, Konfuciovi, Brahmovi, Višnuovi a Šivovi, Ahura-Mazdovi, Budhovi, Mohamedovi a Alahovi, Jahvem aj Kristovi. Absolútna sila mimo človeka, ktorá je všeobecná, čiže večná a nemenná. Deistický duch si uvedomuje apriórnu hodnotu života, preto je preňho Kristovo dieťa rovné deťom Alaha, Jahveho, Budhu a ostatných božstiev.

V priebehu tisícročí stálo udržiavanie týchto protikladných náboženských dogiem nesmierne veľa ľudských životov a obetí. Masy ľudí sa zmobilizovali a zahynuli na obranu dogmy, lebo tí, čo ich v mene svojho Boha nútili bojovať, neboli schopní dialógu. Locke, autor listu o náboženskej tolerancii, vycítil, že dogma môže prehovoriť vyberaným, dokonca aj živým jazykom, no má len dobrého a zlého, prijímajúceho alebo vylučujúceho du-

cha. Čitateľ by dodal, že dogme chýba empatia liberalizmu. Čo podľa Emanuela Swedenborga vyplýva z toho, že ľudské pleme-
no je spojené s nebom aj peklom. Je to jasné a prosté ako v roz-
právke.

Akceptovaním dominancie sebakritického ducha by nábo-
ženská dogma začala nahľadávať svoju vlastnú absolútnu silu. Čitateľ si neodpustí kacírsku myšlienku, že jedine Boh vie, pre-
čo urobil dogmu neschopnú dialógu a prečo schopnosť sebakri-
tického dialógu prenechal výlučne človeku. Locke žiada štát
o náboženskú toleranciu a v záležitostiach svedomia formuluje
pre vrchnosť nasledovaniachodné správanie. Nakoľko Čitateľ chá-
pe osvietenský proces v poznaní a vede ako predpoklad globali-
zácie, dovoľuje si napísať, že v tom čase, koncom 17. storočia sa
svet globalizoval slimačím tempom. (Pravdaže, ako čitateľ Fran-
za Kafku vie, že aj toto je len zdanie.) Prevažnú väčšinu diskusií
o cirkvi vypĺňali interné konflikty, ktoré sa zrodili z rozkolu
európskych cirkví, a nie vzájomná netolerancia svetových nábo-
ženstiev.

Čitateľovi sa teraz, na začiatku 21. storočia, zdá, že odlišné
dogmy práve v dôsledku svojho charakteru a povahy nikdy ne-
vytvoria spoločnú agoru, lebo na to by bolo treba uznať, že druhá
dogma môže modifikovať hodnotovú a ideovú hierarchiu aj v ich
prospech. Podľa Čitateľa, keby sa dogmy liberalizovali, bolo by
to pre svet ako pád Berlínskeho múru pre Európu. Lenže toho sa,
zrejme v dôsledku nezastaviteľne sa šíriacej globalizácie, dnešné
svetové náboženstvá, ešte aj budhizmus, odrážajúci najpoko-
nejšiu silu, obávajú ako totálneho zla.

Fakt je, že u kresťanov existuje jedna veľká výnimka. Po dru-
hej svetovej vojne, priemyselne hubiacej Židov, Cigánov a ho-
mosexuálov, II. vatikánsky koncil horko-ťažko priviedol na svet
už spomínané katolícke *aggiornamento* – toleranciu voči odtrh-
nutým kresťanským bratom a iným náboženstvám v duchu eku-
menizmu, resp. program návratu do sekularizovaného sveta –,
ale o päťdesiat rokov neskôr Benedikt XVI., vidiac silnejúce po-
zície moslimskej viery a novoevanjelistov, zanedbáva comple-
xio oppositorum, a agresivizuje katolicizmus prinajmenšom do
tej miery, ako Ján Pavol II. mobilizoval kresťanstvo proti komu-
nizmu. Akoby dnešný pápež nebral do úvahy, že komunizmus

neriadila transcendentálna sila náboženstva, ale mocenská sila
ideológie, ktorá je v dôsledku politického obsahu a politickej po-
doby časovo a priestorovo ohraničená. Zmenené správanie a ré-
toriku Vatikánu možno vysvetliť predovšetkým tým, že v Európe,
oslobodenej od protináboženskej utópie komunizmu, sa ideolo-
gické fronty preorganizovali a nová situácia si vyžaduje nové
metódy boja. No kým poľský pápež bol úspešný, metódy nemeč-
kého pápeža na obnovu vyvolávajú pochybnosti. Akoby rozdro-
boval obrovské rozdiely medzi silou ideológie a náboženstva.
Nedefinuje moslimov a novoevanjelistov iba na základe nábo-
ženstva, ale predovšetkým ideológie, čiže na základe politické-
ho rázu, a práve ten pokladá za neobyčajne nebezpečný faktor.
Aj preto sa Čitateľ domnieva, že keby Tocqueville žil dnes, ne-
vrátil by sa naspäť do lona katolicizmu.

6

Čitateľ predpokladá, že Tocqueville v roku 1848 čítal Komunis-
tický manifest, ktorý preletel Európou. S jeho obsahom sa nemo-
hol stotožniť nielen preto, že súkromné vlastníctvo pokladal za
najmocnejší prvok slobody, kým socialistické idey za prejav lač-
ných a závistlivých vášní, ale aj v dôsledku elementárnej príčiny,
totiž, že na rozdiel od Engelsa a Marxa nepokladal budúcnosť
spoločnosti za plánovateľnú. No nielen komunistické, ani liber-
tínske idey ho neprivedli na scestie. Keď ho v máji 1849 zvolili
do zákonodarného národného zhromaždenia, v ľavičiarских ľav-
iciach už rok sedel dlhovlasý, vidiecky pôsobiaci Frédéric Bas-
tiat, ktorý vo svojich ekonomických článkoch a vystúpeniach
ostro kritizoval protekcionizmus a štátnu intervenciu, odmietal
princíp štátneho prerozdelenia a ľahkou, jasnou argumentáciou
hlásal princíp nedotknuteľnosti súkromného vlastníctva a voľného
trhu ako jediného oprávneného princípu. Štát ako sankcionova-
ný zákonodarca od jedného berie, aby mohol dávať druhému;
Bastiat túto jeho uzákonenú rozdávaciu funkciu pokladá za ne-
smierne škodlivú, za okypťovanie princípu rovnosti ľudí a slobody
podnikania. Marx ho označil za vulgárneho kapitalistu.

Prítom Bastiat a Tocqueville by mohli navzájom sympatizo-
vať nielen pre svoje liberálne východiská hlásajúce rovnosť

a slobodu, ale aj preto, že oboch naplňala obavami socialistická aura revolúcie v roku 1848. Čitateľ však právom predpokladá, že Bastiatovo anarchistické chápanie úlohy štátu sa Tocquevillovi javilo ako nerealizovateľné, čiže utopické. Ba čo viac, neprijateľné. Mohol si myslieť, že Marx aj Bastiat sa zbláznili, ibaže liberálny rozum si také niečo nepomyslí, ale preskúma, z akých príbehov pochádzajú interpretácie, hypotézy a programy, ktoré sa vynorili na povrch, a aké majú šance na realizáciu. Tocqueville nemohol prorokovať dlhú a účinnú dráhu ani Bastiatovým, ani Marxovým ideám, lebo jednak pohrdal prorocťami a bolo mu jasné aj to, že sa patrí, aby vzdelaný človek tak v súkromnom, ako aj v politickom živote používal prostriedky poburovania opatrne.

Čitateľ si myslí, že výsadou veľikánov je, aby aj svojimi omylmi podčiarkli silu svojich nadčasových konštatovaní. Faktom je, že bastiatovské formy neoliberalnej teórie ekonomiky dodnes zvädzajú boje s keynesovským chápaním, zdôrazňujúcim nevyhnutnosť štátneho zasahovania, a faktom je aj to, že socialistické úsilia v dvadsiatom storočí s prehľadom porazili Tocquevillov spoločenský konzervativizmus; ale systematický antiutopizmus jeho politických ideí, založený na rozumových argumentoch, dodnes odráža najhlbší zmysel liberalizmu. Filozofická a ideová rozhladenosť Tocquevilla, skúmajúceho ľudskú spoločnosť na základe skúsenosti, mohla zohrať významnú rolu v tom, že komunistickú spoločnosť hlásajúcu beztriednu proletársku diktatúru a libertariánsku spoločnosť, radikálne popierajúcu centralizujúci štát, pokladal takisto za utópiu a hlasoval za víziu demokratickej spoločnosti, ktorá bola v tých časoch ešte európskemu mocenskému poriadku pomerne cudzia. Prvú neprijal pre absenciu slobody, druhú neprijal pre bezbrehosť slobody.

Dokázateľne ho očarila americká ústava z roku 1789, preniknutá konštatovaniami Montesquieuovho hlavného diela, okoreneného výraznou spoločenskou kritikou na konto deľby moci a slobody. Vplyv *Ducha zákonov* možno vystopovať aj vo francúzskej ústave z roku 1791, lenže kým Amerike sa despotické režimy vyhýbali, na Európu sa v nevypočítateľných cykloch a vopred nepredvídateľnej podobe znova a znova valili ich vlny a zanechávali na kontinente rany a jazvy.

Keď si Čitateľ v lete 1985, hnaný túžbou po poznaní a túžbou po slobode, prečítal *O demokracii v Amerike*, mohol sa učiť, že sebaklamom, že týmto čítaním si poskytne akési rozhrešenie za svoj stav neslobody, ktorý je v podstate zbabelosťou. Vtedy už zo samizdatov poznal Orwella a vo svojich osamelých nárekoch po slobode sa opovážil myslieť, že sa komunistická diktatúra raz dostane na lavicu obžalovaných, pretože ako Maďar na Slovensku sa nemôže cítiť v domovine svojich predkov ako doma, a dúfal, že keď socialistickú demokraciu nahradí ozajstná demokracia, všetko sa zmení. Lebo v tom čase bol tým slepým Maďarom, ktorý si nevedomoval svoju slepotu. A hoci vtedy pre Čitateľa neznamenal aktuálnosť bezpodmienečnú zhodu s dobou, čiže, povedané znova grendelovským cynizmom, vedel, že žije v Absurdistane, nevedel, že sa z neho nevyslobodí ani po zmene režimu – v liberálnej demokracii.

Na vrub dedičného európskeho primitivizmu možno pripísať fakt, že politická Európa, ktorá samu seba označuje za demokratickú, dodnes trpí dvoma recidívami: Jednou sú utláčajúce systémy štátu, ktorý sa ich usiluje zakryvať tým, že si formálne ctí ľudské a občianske práva, práva etnických a iných menšín, resp. systém a práva zastupiteľských inštitúcií, a druhým je základný pilier demokratického systému – nacionalizmus národného štátu. Ten na začiatku 21. storočia ako scivilizovaný Leviatan vládne celej demokratickej Európe. Čitateľ nevie, či a akú významnú rolu hrajú tieto recidívy v brutalizácii jazyka a kultúry, no vie, že keby dnes mohol, spýtal by sa Tocquevilla len to, kto a aké procesy podľa neho zrušia osobitnú slepotu národnoštátnych ideológií. Zdanlivo rečnícka otázka, ale Čitateľov učiteľ Tocquevilla upozorňuje, že možné odpovede nebudú také jasné a prosté ako v rozprávke.

(Preložila Juliana Szolnokiová)

Jan Sokol
Mezi nás

Myšlenka otevřené společnosti, tedy společnosti, která je ochotna za určitých podmínek přijímat občany „zvenčí“ mezi „nás“ a nabídnout jim možnost plného začlenění, mi připadá dnes ještě mnohem důležitější než v době, kdy vznikla. Ve dvacátých a třicátých letech, kdy ji Bergson a G. Marcel poprvé formulovali, se ještě mohlo mnohým zdát, že je to pěkná věc, ale trochu luxusní. Pak přišla válka a nacistické pronásledování Židů – a najednou se ukázala hrůza uzavřených státních společností v celé nahotě. Walter Benjamin musel spáchat sebevraždu, aby pohnul pohraničníky k otevřenějšímu postupu.

Dnes se ale nejedná jen o jednotlivé uprchlíky. Jak se lidstvo přece jen pomalu blíží svému starému poslání „naplnit zemi“ a státy začínají soutěžit o důležité zdroje, vznikají všude po světě nebezpečné tlaky a konflikty, které ve světě uzavřených společností mají nutně povahu „kdo s koho“. A to je něco, co si s moderními mocenskými prostředky rozhodně nemůžeme dovolit. Přesněji řečeno, co nesmíme dovolit našim politikům, kteří si tak rádi hrají na „obránce národních zájmů“, jako kdyby ani neviděli, s jakým ohněm si hrají. V okamžicích zatím jen zdánlivých a spíše hysterických krizí hned zvedají hlavu „národní sobectví“ a tváří se, jako kdyby žádně světové války a hrůzy 20. století nikdy nebyly. Proto je dnes otevřená společnost „kategorický imperativ“ pro politiku. To přirozeně neznamená, že by se státy měly zrušit nebo rozpustit, otevírat se však určitě musí. Běda tomu, kdo tohle nechápe – a bohužel běda i jeho sousedům a hlavně potomkům.

Radoslav Procházka
Zákony moci, moc zákona

Před necelými dvadsiatimi rokmi, na konci onoho *annus mirabilis* '89, došlo v krajine, ktorej bolo Slovensko v tom čase súčasťou, k zmene štátnemu režimu a formy vlády: štát, ktorý na úrovni formálnych znakov vykazoval niektoré čiastkové atribúty demokracie (existencia parlamentu, formálne záruky ľudských práv, oddelenosť mocí, pôsobenie orgánov ochrany zákonnosti), ale ktorého moc sa opierala o inštitucionálny monopol jednej politickej strany a absenciu slobodných volieb a reálneho politického pluralizmu, a ktorý sa voči vlastným občanom správal ako policajný štát, vrátil ľudu jeho vládu.

Nový začiatok – dvakrát

Štát, ktorý svoju moc štyri desaťročia odvodzoval od víťazstva stranického predvoja robotníckej triedy v jej boji so zvyškom spoločnosti, sa prihlásil k fikcii spoločenskej zmluvy a požiadavkám právneho štátu. Federálny parlament odstránil vedúcu úlohu komunistickej strany, umožnil konanie slobodných volieb, včlenil do právneho poriadku moderný katalóg ľudských práv, vytvoril legislatívny priestor pre postupnú konverziu centrálne plánovanej na trhovú ekonomiku a rozvoj súkromného podnikania, prijal opatrenia na zmiernenie majetkových aj nemajetkových krívd, spáchaných starým režimom, sprevádzkoval ústavný súd a čoraz častejšie sa moril s právnymi riešeniami rastúcej politicko-kultúrnej, ekonomickej a sociálno-psychologickej rozkoľajenosti dvoch svojich republík. Neúspešne. O tri roky ne-

skôr sa zmena štátoprávnej identity krajiny dovŕšila aj na úrovni jej štátneho zriadenia, keď sa z dvoch republikových častí federácie stali dva samostatné štáty. Oba z nich vstúpili do éry zvrchovanej existencie s novými ústavami.

Základný zákon Slovenskej republiky sa hneď úvodnými slovami svojho normatívneho textu prihlásil ku koncepcii právneho štátu. Z formálneho hľadiska znamená právny štát striktnú viazanosť štátnych orgánov platným právom a naopak možnosť občanov slobodne konať všetko, čo im zákon výslovne nezakazuje. Materiálne hľadisko k tomu pridáva ešte požiadavku na istú kvalitatívnu úroveň tohto práva, najmä z hľadiska účinnosti ochrany základných práv a slobôd a fungovania občianskej spoločnosti. Pevnou súčasťou požiadaviek právneho štátu je aj princíp právnej istoty, nezávislosť súdnictva a dodržiavanie ústavnosti a zákonitosti v procesoch tvorby a aplikácie práva. V širšej perspektíve sa teda právny štát nevyčerpáva iba postupom štátnych orgánov „na základe ústavy, v jej medziach a v rozsahu a spôsobom, ktorý ustanoví zákon“, ale kladie aj konkrétne kvalitatívne nároky na kultúru výkonu moci a na jej vzťah k vlastným občanom.

Politické spoločenstvo, ktoré domáca ústava vo svojej preambule definuje ako „národ slovenský ... spoločne s príslušníkmi národnostných menšín a etnických skupín, žijúcich na území Slovenskej republiky“ a následne termínom „občania Slovenskej republiky“, sa za necelých sedemnást rokov svojho vývoja v oblasti ústavno-politickej kultúry a právneho štátu dostalo z krátkej úvodnej fázy, v ktorej ústava mala povahu posvätej, ale nepoužiteľnej relikvie, do polohy, v ktorej sa naopak nadužíva a tvaruje spôsobom, ktorý ju zbavuje reálneho nároku pôsobiť ako sacrum a fundamentum spoločenstva. Jej kľúčová súčasť, princípy právneho štátu, sa za tie roky „pohla“ podstatne menej: z právneho štátu v praxi zostáva floskula a mení sa iba miera, v akej sa ten ktorý politický establišment necháva touto floskulou vôbec obťažovať.

Ak tieto bezmála dve dekády štátoprávneho a občianskeho *Bildung* slovenského národa a politického spoločenstva, ktorého je tento národ dominantným, konštitutívnym žiľvom, majú aj nejaký nádejný leitmotív, je ním postupne sa zintenzívňujúca, hoci často len podvedomá a nepriama, komunikácia medzi mo-

cou a jej adresátmi. Vrchnosť dáva ľudu príklad a učí ho, ako chápať pravidlá; verejnosť dáva – čoraz sebavedomejšie – panstvu najavo, čo, od koho a ako si nechá „ľúbiť“. Pohľad je to tristný a optimistický zároveň: vrchnosť na storako spôsobov stále a znova ponúka publiku lekciu, že záväznosť pravidiel je nepriamo úmerná nepohodliu, s akým by sa ich uplatnenie mohlo spájať; verejnosť je učenlivá a nachádza vlastné spôsoby manipulácie s pravidlami, kladúc však pritom na moc a jej viazanosť právom čoraz vyššie nároky. Výsledky tejto obojsmernej osvety sú tak frustrujúce aj povzbudivé: na jednej strane ponúka doterajšia skúsenosť len malú nádej, že niektorá z budúcich garnitúr bude ochotná a schopná z vlastnej vôle dodržiavať limity, akým politická moc podlieha, na strane druhej sa skvalitňuje a stupňuje tlak, ktorým k tomu verejno-správnou reprezentáciu nútia jednotlivé vrstvy občianskej spoločnosti.

Ako sme sa sem dostali? Ak pred zátvorku vyjmeme zmätený galop rokov 90-92, môžeme si vývoj právneho štátu na Slovensku ohraničiť tromi fázami: rúhačskou (93-98), utilitárnou (98-06) a revolucionárskou (06-?).

Dokrkvaný pergamen

Blasfemická etapa začala ritualizáciou ústavodarného aktu ako završenia tisícročných emancipačných snáh štátotvorného národa a tiež ako príležitosti na odhalenie jeho vnútorných nepriateľov. Totem, ktorý náčelníci kmeňa týmto rituálom vytýčili, sa však vzápätí stal predmetom ich pravidelného bezostyšného hanobenia. Práve tí, ktorí archu úmluvy spoločenstvu priniesli a mali ju strážiť, z nej učinili obeť čoraz brutálnejších útokov na samu podstatu demokratického právneho štátu, a to v podobe, napríklad, otvoreného zneužívania ekonomicko-právneho rámca za účelom plienenia verejných zdrojov v prospech „dobrých podnikateľov mečiarovcov“, zneužívania parlamentnej mašinérie na šikanovanie politických protivníkov vrátane hlavy štátu, trestania pokusov o zachovanie aspoň minima úradníckej či stavovskej cti v štátnej správe, konfrontačného „ukrajovania“ z práv národnostných menšín, zasahovania do výkonu pôsobnosti policajných vyšetrovateľov a prokurátorov, a tak podobne. Niektorí

za kulminálny bod týchto atakov považujú pravdepodobnú účasť štátnych orgánov na páchaní závažnej trestnej činnosti a jej následné amnestovanie, autor príspevku nachádza najväčšiu vzdialenosť medzi vtedajším režimom a civilizovanou Európou v akte, ktorým vtedajší minister vnútra zmaril referendum a studenú vojnu, ktorú vláda viedla s vlastnými občanmi, posunul do podoby otvorenej a svojim spôsobom násilnej konfrontácie.

Ak je všetko zlé naozaj aj na niečo dobré, prínosom tejto doby bola jednak okolnosťami vynútená emancipácia občianskej spoločnosti a jednak fakt, že vplyvnou súčasťou verejného priestoru a jeho diskurzu sa stal ústavný súd, a jeho prostredníctvom koncept dostupnosti medzinárodnej ochrany ľudských práv. Práve postupným, ale konzistentným imputovaním štrasburskej judikatúry do vnútroštátneho práva sa ústavnému súdu podarilo zmieriť pocit ohrozenia a bezmocnosti podstatnej časti občanov zočivoči svojvôli vtedajšej moci a zachovať aspoň vlásočnicové väzby medzi domácou právnou praxou a kontinentálnou kultúrou právneho štátu.

Utilitárne obdobie charakterizoval návrat mocenskej praxe k stredoeurópskym štandardom a jeho symbolickým začiatkom bolo to jediné príjemné prekvapenie, ktoré autorovi príspevku dovtedajší režim poskytol: prijatie volebnej porážky a vcelku hladké, aj keď v jednom prípade uplakané, odovzdanie moci prichádzajúcej garnitúre. Tieto, vo svojom prejave stopové, ale vo svojich účinkoch úplne zásadné znaky panstva práva, potvrdili príslušnosť krajiny k civilizácii, v ktorej aj prípadný príklon k autokratickej forme vlády zostáva „iba“ tendenciou a nevyúsťuje do plnohodnotného uskutočnenia v praxi.

Podstatou oných regionálnych štandardov je dodržiavanie pravidiel vtedy, ak náklady nie sú príliš vysoké, a ich obchádzanie vtedy, ak je účelnejšie znášať tieto náklady, ako nepohodlie, spojené s viazanosťou právom. Politická reprezentácia, ktorá krajinu dostala do Európskej únie a z pokraja ekonomického rozkladu do zoznamu nasledovaniahodných príkladov, kompenzovala tieto svoje úspechy nástojčivým odmietaním tézy, že dodržiavanie pravidiel, rovnosť pred zákonom a ochrana práv jednotlivca môžu predstavovať *modus vivendi*, ktorý je dobrý sám osebe, nielen v prípade, že slúži makroekonomickej stabilite štátu a mik-

roekonomickým úspechom niektorých jeho emisárov. Dnes už je všetko zabudnuté, ale boli časy, keď, napríklad, minister hospodárstva sverepo trval na utajovaní materiálov, ktoré utajené byť nesmeli, z parlamentu sa na čas stal bazár s použitými poslaneckými mandátmi, holá hlava na hrubom krku (Eštokov pohreb) alebo pod smiešnou čiernou čapicou (Slovenská pospolitost) bola prekážkou výkonu základných práv a pán Váhu pomyselné presadol z „tankoch“ do „buldozéroch“, aby to svoje, ktoré si nedáme, vymenil za to cudzie, ktoré nechceme, bez ohľadu na to, koľkým, jeho slovami chrapúňom, slovami ústavy občanom, tým štát odňal akékoľvek zvyšky ilúzií o tom, čo má v prípade kolízie medzi základným právom jednotlivca a potrebami zahraničného investora prednosť.

V utilitárnom období sa tiež nijak výrazne nepodarilo pokročiť v liečbe jednej z najzhubnejších infekcií moci, ktorá sa technickým termínom označuje ako *state capture*. Jej podstatou je zajatie štátneho aparátu v pazúroch záujmových skupín a presakovanie takto zajatého aparátu do všetkých sfér spoločenských vzťahov. Špecifickou verziou tohto zajatia je dôsledná partokratizácia verejného života. V tejto oblasti sa, či už paradoxne alebo naopak príznačne, práve reformnej politickej generácii „podarili“ podobne výrazné úspechy, ako na poli jej regulačnej agendy. Parlament, napríklad, ako na bežiacom páse prijímal normy, radikálne zvýhodňujúce príslušníkov politickej triedy pred bežnými smrteľníkmi, či už išlo o novelu ústavy, zakotvujúcu absenciu občiansko-právnej zodpovednosti poslancov za zásah do osobnostných práv kohokoľvek iného, o tzv. zúženie poslaneckej imunity, spočívajúce v jej rozšírení aj o imunitu na väčšinu priestupkov, alebo o konsenzuálnu dohodu parlamentných strán na potrebe výrazne zväčšiť náustok, ktorým sú stranícke rozpočty prisaté na verejné peniaze.

Aj keď po dva a pol rokoch je na komplexný identikit priskoro, súčasnú fázu vývoja právneho štátu už dnes dostatočne charakterizuje postoj, ktorým moc vlastnú neochotu nechať sa vo svojom pôsobení viazať formálnymi pravidlami zdôvodňuje špecifickými okolnosťami boja, ktorý je údajne nútená viesť. Príkladom nech je kradmé získavanie a pompézne odhaľovanie irelevantných informácií súkromnej povahy ako prostriedok, ktorý

má byť posvätený bojom za bezpečnosť dôchodkových úspor (platy a parochne manažérov DSS-iek), snahy o náhubkovanie médií a perfídne denunciacie mimovládnych oponentov ako nástroj boja za akúsi objektivitu (rozumej selankovitost) verejného diskurzu, zlyhávanie mechanizmov kontroly pri budovaní smetiska na dvore vinohradníckeho mestečka ako súčasť obrany proti spiknutiu zaplatených opozičných a pop-kultúrnych živlov, vytváranie legislatívnych predpokladov pre promenády buldozérov na cudzích pozemkoch ako hlavná zbraň v boji za krajšiu a rýchlejšiu diaľničnú budúcnosť, opakované avíza znárodňovania širokej škály statkov ako súčasť boja proti údajnej opozično-zahraničnej ekonomickej sabotáži, a tak podobne.

Moc jednoducho predstiera, že funguje v stave bezprostredného ohrozenia a v takom stave sú, samozrejme, iné priority, ako úzkostlivé lpenie na pravidlách a dodržiavanie kánonu *limited government*, moci obmedzenej zákonmi, ktoré sama prijala. Ak k tomu pridáme, napríklad, absolútnu stratu pudu reputačnej sebazáchovy väčšiny členov parlamentného výboru pre tzv. konflikt záujmov, ktorí svojim doterajším výkonom dali pojmu svojvôľa netušené rozmery, tvorivé adaptácie schváleného textu zákona zo strany neautorizovaných autorov či čoraz častejší výskyt udalostí, ktoré by mohli indikovať postupujúci rozklad etickej a odbornej kompetencie policajných zložiek, je jasné, že v zápale boja za svätú vec lieta viac triesok, než by sa na taký malý lesík patrilo.

Na jednej lodi

Niet pochýb o tom, že v porovnaní s dobou temna v polovici minulej dekády sa roky návratu Slovenska do Európy vyznačovali vyššou mierou rešpektu k požiadavkám právneho štátu a že v porovnaní s prvou polovicou milénia pozorujeme v ostatnom období v niektorých konkrétnych „položkách“ právneho štátu istý regres. Avšak tak ako dali zúfalé excesy moci z čias mečiarizmu nasledujúcej garnitúre priestor na to, aby mohla byť len lepšia, tak i táto polepšená partia mnohými svojimi postojmi poskytla tej súčasnej dostatok alibi na všelijaké úkroky a zakrádania sa poza pravidlá. Ilustratívnym príkladom je ignorovanie seba-

obmedzení v procesoch normotvorby najmä na úrovni ministerstiev. Je pravdou, že dostať zákon z podoby prvého rezortného návrhu do podoby parlamentom schváleného textu v priebehu niekoľkých pracovných dní (autorská dielňa V. Tomanovej) je rekord, ktorý sa už asi prekonať nepodarí a ktorý v právnom štáte nemožno hodnotiť inak ako zvrátený (omyl: tesne pred odovzdaním tohto rukopisu sa premiérovi podarilo lehotu od vzniku návrhu do jeho prijatia zákonodarcom skresať na neuveriteľné dva dni!). Je ale tiež pravdou, že flagrantly porušenie rokovacieho poriadku parlamentu ignorovaním šesťmesačnej lehoty na predloženie totožného návrhu zákona je čosi, čomu sa terajší minister vnútra naučil od predošlej zostavy. Podobným je aj spôsob, akým sa doterajšie reprezentácie stavali k bremenám a výhodám, spojeným s výkonom politickej funkcie: všetky prejavovali akútne symptómy túžby byť si s ostatnými občanmi rovní v povinnostiach, ale podstatne rovnejší v právach. A žiadnej, žiadnej sa doposiaľ nepodarilo verejnosť presvedčiť, že na súdoch a úradoch sa rozhoduje ak už nie spravodlivo, tak aspoň podľa zákona.

Tie súradnice ponovembrového vývoja Slovenska, ktoré súvisia s jeho dospievaním do podoby právneho štátu a konštitučnej demokracie, tak potvrdili jeho rodokmeň ako krajiny, ktorá je rozkročená a nevie sa tak celkom rozhodnúť medzi dvoma polohami, nárokovajúcimi si stať sa dominantnou informáciou jej tradície – medzi nárokom „rakúskej“ politicko-právnej racionality (ktorú k nám importovali Česi) a nárokom „byzantskej“ sentimentality (ktorou sa podobáme Maďarom). V tej prvej polohe sa výkon moci opiera o úzkostlivé dodržiavanie logicky koherentného poriadku noriem, v tej druhej spočíva dôraz na charizme lídra, ktorý si je, sám sebe i nám ostatným, najvyšším zdrojom pravidiel.

Čitateľovi sa rozfázovanie vývoja právneho štátu podľa volebných cyklov môže zdať príliš banálne a prvoplánové. Aj takým je, rovnako ako realita, ktorú popisuje. Slovom klasika, na Slovensku je to tak, že po voľbách si vždy treba zvykať, znovu a znovu. Vážnejším tónom, postoj moci k právnemu štátu, k jeho zdrojom a požiadavkám, bezprostredne súvisí s jej seba-vymedzením. Ak je súčasťou psychológie tej-ktorej mocenskej reprezentácie potreba permanentne si s niekým merať sily, chorobné

nutkanie k fabulácii, temer úplná strata morálnych zábran či naopak istý ostych a schopnosť aspoň sa hanbiť, bezhodnotový pragmatizmus, vášnivá príchylnosť ku konkrétnej ideológii, ne/schopnosť racionálne posúdiť cezhraničný efekt svojich eskapád a tak podobne, v rôznych kombináciách, nevyhnutne sa tieto črty prejavia v nástrojoch, ktoré si na vládnutie zvolí a v spôsoboch ich použitia. A platí to aj z druhej strany – ak je súčasťou psychológie verejnosti tendencia odpustiť nejaké to svinstvo, hlavne ak sa nám páchatel dostatočne podobá, prípadne vôbec nepripustiť, že by práve ten „náš“ či „naša“ mohli niečo vyviešť, celkom určite sa to odrazí v tom, čo si daná reprezentácia myslí, že si môže dovoliť a čo si teda skôr či neskôr aj dovoľí.

A je toho stále dosť. Táto spoločnosť ani na konci druhej dekády svojho vývoja ako demokratického právneho štátu nie je z hľadiska úcty k pravidlám, ktoré si sama zaviedla, žiadnym vzorom a naďalej trpí predstavou, že vo verejnom priestore existujú dôležitejšie hodnoty a princípy než tie, ktoré moci vytyčujú hranice, dávajú jej legitimitu a činia jej výkon predvídateľným. To je jedna strana mince – tá, ktorá indikuje, že pred neosobnou autoritou práva sme často ochotní podriať sa skôr osobnej autorite jednotlivca. Na druhej strane mince sa odráža fakt, že obeť zásadných zlyhaní moci ešte stále neregistrujeme v číslach, ako súčasť štatistiky, ale ich poznáme ako nositeľov svojich vlastných mien a tvárí. Pomníky týchto obetí sa niekedy líšia priam dramaticky – pravidelne devastovaný kríž, venovaný Guldanom Remiášovi, je sémanticky aj prakticky inou mohylou než fabrika, postavená na považských pozemkoch, na ktorých buldozéry hľadali novú vestenickú Venušu; Gauliedera by ste v panteóne ublížených mali hľadať v úplne inom kúte ako Malinová; mučeník jednej globálnej tradície Sendrei sa od osôb, reprezentujúcich tento štát, dočkal rituálnej popravy úplne inak, než akú podobne (uni)formované postavy sprostredkovali Kubašiakovi, mučeníkovi úplne inej globálnej tradície. Ešte stále moci vadíme nie apriórne a ako masa, ale *ad hoc* a po jednom, a po hlavách nám skáče tak, že sa dokážeme ohnať späť. Možno je to menej, ako sme na začiatku smeli dúfať, ale je to nepochybne viac, ako sme sa mohli báť.

Robert Žitňanský Kam nás vietor zavial?

Akých bolo uplynulých pätnásť slovenských rokov z hľadiska ekonomického vývoja? Každý s čo i len trochu nadpriemerne vyvinutým ekonomickým myslením – a možno „len“ so zdravým sedliackym rozumom – mal zrejme väčšinu toho času zvýšený tlak. Z jednoduchého dôvodu: očakával totiž, že ono ekonomické myslenie, alebo snáď aspoň ten zdravý rozum, budú mať aj tí, ktorí tu prijímali dôležité rozhodnutia. Nech však boli cestičky ekonomického vývoja Slovenska od roku 1993 akokoľvek kľukaté, ak sa na výsledok pozrieme z istej výšky, nemôžeme nepriznať: dnes je naša krajina oveľa ďalej, než by si ktokoľvek triezvo uvažujúci ešte pred desiatimi rokmi dokázal čo i len predstaviť. Hoci, pri troške predstavivosti... mohlo to byť aj lepšie.

Mohlo to byť lepšie?

Kľúčová otázka pri pohľade do vzdialenejšej minulosti znie: mohla byť naša cesta k prosperite menej kľukatá? Je to tak trochu umelá úvaha, pretože vychádza z predpokladu, že veci sa mohli a možno mali vyvíjať akosi inak, viac v súlade s rozumom akýchsi osvietených vládcov, ktorí by nielen že vedeli, čo a ako presne urobiť, ale navyše by o tom dokázali presvedčiť dostatok voličov, aby im tí ich rozhodnutia legitimizovali napríklad tým, že by ich zvolili za tých vládcov.

V skutočnosti sa veci na počiatku slovenskej samostatnosti vyvíjali presne tak, ako sa vyvíjať mali – v súlade s prevažujúcim názorom voličov, respektíve v súlade s presvedčením najväčšej

menšiny v spoločnosti (teda voličov HZDS). Táto strana mala na slovenskú hospodársku politiku väčšiny deväťdesiatych rokov určujúci vplyv a stelesňovala všetko to, čomu ľudia v tejto krajine majú prevažujúco sklón veriť: teda že človek je príliš slabý na to, aby sa v krutom prostredí voľného trhu dokázal brániť, a preto by ho mal chrániť a starať sa o jeho základné potreby štát.

Tvrdiť, že HZDS bolo v deväťdesiatych rokoch socialistickou stranou, by bolo silné zjednodušenie, aj keď niektoré črty (národného) socializmu boli v pohľade HZDS na hospodársku politiku neprehliadnuteľné: napríklad budovanie štátu na korporativistických základoch či presvedčenie, že masívne investície do infraštruktúry či dotácie sú najlepším spôsobom, ako zvýšiť bohatstvo krajiny. To však hovoríme o celej ére mečiarizmu, ktorá sa skončila v roku 1998 a ktorá zanechala ekonomiku v mimoriadne vážnom stave vnútornej aj vonkajšej nerovnováhy, naakumulovaných dlhov, prejedaných príležitostí.

Prvá šanca

V skutočnosti sa dal koniec transformačnej depresie, spôsobený sprievodnými javmi a nevyhnutnými dôsledkami premeny centrálne plánovanej ekonomiky neslobodného Československa na trhovú ekonomiku po roku 1989, na Slovensku pozorovať už v roku 1994. A to, ako neskôr skonštatovala napríklad Svetová banka, ešte tento moment oddialil fakt, že Slovensko čelilo zhoršeniu ekonomického vývoja v dôsledku rozdelenia Československa. Už v roku 1994 však takzvaná transformačná depresia skončila a prišlo oživenie, pretože, nech si o tom dnes myslíme čokoľvek, ešte aj vláda vedená HZDS po roku 1992 sa správala viac-menej racionálne: celkové makroekonomické prostredie bolo oveľa menej nestabilné, než sa mnohí obávali, pretože vláda sa usilovala príliš nemíňať a prijala tiež niektoré opatrenia, ktoré pomohli oživiť export (z najdôležitejších napríklad devalvácia slovenskej koruny v roku 1993). Dá sa síce debatovať, do akej miery bolo ono oživenie v roku 1994 dôsledkom rastúceho dopytu v krajinách, ktoré boli hlavnými obchodnými partnermi Slovenska – a teda do akej miery bol koniec transformačnej depresie spôsobený vonkajšími faktormi a nie našim vlastným úsilím. Isté však je, že ekonomike

sa začalo (aj vplyvom ďalších rozumných opatrení, prijatých Moravčíkovou dočasnou vládou v roku 1994) daríť.

Prvý krát – a ako neskôr uvidíme, nie posledný – sme mali možnosť na vlastnej koži zažiť, aké dôležité je v posudzovaní ekonomického vývoja slovo „zotrvačnosť“. Tento obrat bol totiž, popri iných faktoroch, nepochybne aj dôsledkom kľúčových reforiem, ktoré na Slovensku presadili v rámci „Klausovej šokovej terapie“ ešte pred nástupom mečiarizmu, v rokoch 1991 a 1992, odvážni muži ako Jozef Kučera, Anton Vavro či Ivan Mikloš. Odvážni preto, že presadenie týchto prvých reforiem, akokoľvek je dodnes základom všetkého dobrého, čo sa tu v ekonomickom zmysle deje, nebolo populárne. Naopak, „šoková terapia“ a aj jej slovenskí aktéri boli väčšinou vnímaní veľmi negatívne a aj na týchto negatívnych emóciách rástla popularita populistického Mečiarovho hnutia.

Prejedené roky

Rok 1995 bol, lepšie povedané mal byť, rokom definitívneho obratu. Aby sa ním naozaj stal, musela by vláda rýchlo – využiť priaznivú chvíľu – prijať množstvo ťažkých rozhodnutí. Ekonomika totiž ešte ani zďaleka nebola transformovaná a stačilo málo, aby sa vývoj znovu otočil. Ďalšia Mečiarova vláda, ktorá vzišla z volieb v roku 1994, však bola bezradná. Etatický inštinkt tvorcov hospodárskej politiky v druhej polovici deväťdesiatych rokov priviedol k rozhodnutiam, ktoré – ako boli presvedčení – budú fungovať. Vláda začala stimulovať dopyt vyššími výdavkami (napríklad do infraštruktúry či do vybraných odvetví hospodárstva) a zadlžovať krajinu. Zároveň rozbehla rozsiahlu privatizáciu, ktorej dôsledkom však nebola reštrukturalizácia a prílev kapitálu do privatizovaných podnikov, ale spravídla ich vykradnutie alebo predaj ďalším záujemcom. Podniky sa predávali pod cenu a takmer výhradným kritériom bola stranícka (alebo rodinná) príslušnosť záujemcov. To, pochopiteľne, ekonomický vývoj ďalej zhoršovalo, hoci vďaka „mäkkým“ úverom od pološtátnych bánk sa skutočný stav podnikov darilo pomerne dlho kamuflať.

Bolo to obdobie neuveriteľne premárnenej šance presadiť rozumné opatrenia v čase prvého oživenia ekonomiky a podporiť

dobry vývoj privatizáciou, ktorá by podnikom priniesla zodpovedných súkromných vlastníkov, nevyhnutný kapitál a kompetentné manažmenty. Bolo to obdobie megalomanských výdavkov, ktoré síce stimulovali ekonomický rast, ten však bol neudržateľný a ozdravovanie verejných financií si vyžiadalo veľa obetí v nasledujúcom období. Bolo to obdobie bankového socializmu a skrytých dotácií, ktoré len odďaľovali prijatie skutočného ozdravenia ekonomiky a zvyšovali jeho (aj spoločenské) náklady. Bolo to obdobie nekompetentnosti, plávajúcej vo vetre povrchného populizmu. Cena, ktorú sme za toto obdobie zaplatili, bola obrovská – a na otázku, či sme sa z tejto éry dostatočne poučili, pri pohľade na dnes opäť ožívajúce tendencie radšej príliš príjemnú odpoveď neočakávajme.

V medziach možného

Prišiel koniec mečiarizmu – režimu, ktorý americký politológ Fareed Zakaria označil ako „neliberálnu demokraciu“, v ktorej síce prežívajú vonkajšie znaky demokracie (napríklad voľby), ale vnútorný obsah (občianske slobody, kontrola a rovnováha v delbe moci, súkromné vlastníctvo, sloboda tlače, slova a podobne) je čoraz viac potláčaný. Po voľbách v roku 1998 zostavila vládu Mečiarova opozícia a slovenská spoločnosť zažila po Novembri 1989 druhé veľké vzopätie. V tých prvých týždňoch a mesiacoch po októbri 1998 by spoločnosť (jej výrazná väčšina) akceptovala takmer všetko, ak by sa na tom politici dokázali dohodnúť.

Problém bol jednak v tom, že Dzurindova vláda prebrala krajinu v stave, ktorý vlastne nepoznala (pre mieru netransparentnosti vo fungovaní štátu, akú si dnes už len málokto dokáže predstaviť). A potom, vládu tvorili strany, ktorých predstavy o hospodárskej politike sa veľmi líšili – od v zásade protrhových SDK a SMK cez nečitateľnú SOP až po postkomunistickú ľavicu v SDĽ. Okrem neuveriteľne namáhavého „hasenia“ priebežných problémov (akým bolo napríklad odvrátenie krachu najväčšieho podniku na východnom Slovensku, VSŽ Košice) teda vláda veľmi ťažko hľadala zrodu na tom, čo treba urobiť, aby sa ekonomický vývoj výrazne zlepšil. Ako to už býva, k rozhodnutiu priviedol politi-

kov vonkajší tlak – konkrétne dramatický pád výmenného kurzu koruny v máji 1999. Až vtedy sa vláda odhodlala k činu a prijala balík opatrení na stabilizáciu verejných financií.

Možno vôbec najväčšia dilema, ktorú vtedy vládna elita musela vyriešiť, sa týkala vlastníckych práv. Totiž, nová vláda (respektíve jej najsilnejšia časť, združená v Slovenskej demokratickej koalícii) mobilizovala voličov aj príslubom nápravy privatizačných škandálov z mečiarovskej éry. Veľmi rýchlo sa však ukázalo, že akokoľvek bola tá privatizácia amorálna a škodlivá, prebehla takmer vždy v súlade s vtedy platnými zákonmi. Ako však urobiť zadosť silnej spoločenskej objednávke, keď na to neexistuje žiadny spôsob, ak vláda zároveň chcela rešpektovať princíp právnej istoty a ochrany súkromného vlastníctva? Mikulášovi Dzurindovi a jeho vláde slúži ku cti, že sa rozhodla ísť cestou rešpektovania základných pravidiel spoločnosti (ústavy a zákonov), akokoľvek to pre ňu bolo nepríjemné a akokoľvek to prinieslo vlnu dezilúzie a sklamaní veľkej časti jej voličov. Následky spochybnenia takýchto princípov by totiž boli pre spoločnosť dlhodobo nedozerné.

Ekonomický vývoj veľmi ovplyvnili aj niektoré ťažko vybojované (cez čiastočný alebo úplný odpor ľavicových strán vo vláde) rozhodnutia: ozdravenie a privatizácia bánk, citeľné zníženie korporátnej dane z príjmu, predaj SPP a podobne.

Zázrak v roku 2002

V roku 2002 sa stal zázrak – liberálni ekonómovia sa po voľbách prebudili do reality, o ktorej možno ani nesnívali. Prišla vláda, ktorá mala vôľu presadiť aj ťažké štrukturálne reformy v sektoroch, ktoré sa vyznačovali neporiadkom, plytvaním, zneužívaním, tvorbou dlhov – teda najmä v sociálnom, daňovom a zdravotnom systéme. Rovná daň (19 %) z príjmu (spolu s ďalšími opatreniami) spôsobila, že Slovensko začalo byť vnímané ako krajina, ktorá môže byť zaujímavá na investovanie. Podarilo sa tiež presadiť dôchodkovú reformu, spočívajúcu v zavedení súkromných dôchodkových účtov pre tých, ktorí si chcú časť odvodov odkladať. Nový Zákoník práce oslobodil zmluvné pravidlá medzi zamestnancami a zamestnávateľmi od množstva regulácií, čím motivo-

val zamestnávateľov vytvárať viac pracovných miest. Prišli veľkí investori a Slovensko tak po rokoch zaostávania zažilo veľmi silnú a viac ako vítanú vlnu prílevu kapitálu, ktorého má samo nedostatok a ktorým dlho tak plytvalo.

Nie všetky reformy sa podarilo dotiahnuť, nie všetky boli bez chýb. Ale je nesporným faktom, že počas druhej Dzurindovej vlády sa zo Slovenska stal „ekonomický tiger“ a ekonomický diskurz sa začal od veľkých, „základných“ tém čoraz viac zameriavať na detaily, týkajúce sa ďalších, „nastavbových“ reformných krokov na zvýšenie budúcej konkurenčnej schopnosti ekonomiky cez kvalitnejšie vzdelanie, podporu vedy a výskumu, moderný sociálny systém, zdravé verejné financie a ďalší pokles prerozdeľovania.

Bol to pekný sen. Taký pekný, že ekonómovia (a aj politici, ktorí v tom období prejavovali najviac ekonomického myslenia či zdravého rozumu v našich dejinách) tak trochu zabudli, že môže prísť aj prebudenie. A ono prišlo.

Veľký návrat

Nástup Ficovej vlády v roku 2006 znamenal z hľadiska ekonomického vývoja najmä spojenie všetkých protireformných prúdov, ktoré kedy v slovenskej politike boli. Dominantný Smer je reinkarnáciou postkomunistického ľavicového mečiarovského zbohatlíkov. Ďalšie dve strany – HZDS a SNS – tvorili v spomínaných 90. rokoch kostru štátnej moci a ich prístup k hospodárskej politike sa vo svojom inštinktívnom príklone k etatizmu nijako nezmenil. Existencia takejto vlády má výsledky, ktoré vidno a cítiť hneď – napríklad návrat ekonomického diskurzu prinajmenšom o desať, v niektorých prípadoch však určite aj o pätnásť rokov naspäť. Opäť treba diskutovať o tom, prečo je súkromné vlastníctvo z definície efektívnejšie ako štátne, prečo je regulácia cien škodlivá, prečo rigidnejší zákonník práce prácu ľuďom nezaistí, ale ich o ňu naopak oberie.

A už sa ukazujú (a budú sa čoraz viac) aj dlhodobé následky neustáleho zneisťovania veľkých investorov, direktívne zásahy do tvorby cien, neustále vytváranie „nepriateľov“ a „boj“ s nimi „v mene ľudu“. Okrem toho tiež stagnujú akékoľvek ďalšie refor-

my a rozrúšajú sa tie, ktoré už prebehli. Opäť sme mali príležitosť vidieť, ako vyzerá zotrvačnosť – Ficova vláda si užíva ekonomicky najlepšie roky bez toho, že by k ich príchodu akokoľvek prispela (hádám okrem dodržania plánu prijať euro). Opäť sme svedkami prejedania dobrých čias a bezradnosti vlády, ktorá v obave zo spomalenia rastu opäť siaha k starým „receptom“ stimulovania dopytu verejnými výdavkami.

Slovensko je na najlepšej ceste vrátiť sa k už prekonaným problémom – a jediné šťastie je, že niektoré veci (napríklad bankový socializmus) sa, dúfajme, nedajú zopakovať a pribudlo pravidiel, ktorými sú slovenskí politici zviazaní.

Napriek všetkému

Slovensko prešlo za posledných pätnásť rokov neuveriteľným ekonomickým vývojom. V tomto krátkom čase sme na vlastnej koži vyskúšali množstvo vecí, ktoré v krajinách s dlhodobou stabilným vývojom ekonómia nemajú často šancu zažiť ani za celý svoj život.

Postkomunistická transformačná depresia, štátny kapitalizmus (aj so slovenskou verziou lúpežných barónov, takých známych z americkej histórie), zásadné liberálne reformy. Pokusy reformovať nijako, pomaly aj rýchlo.

To všetko nám dalo obrovskú šancu na malej časovej ploche vyskúšať rôzne prístupy a poučiť sa na vlastnej koži o tom, čo funguje a čo nie. To, že veľká časť spoločnosti tie poučenia ignoruje alebo ich ako poučenia vôbec nevníma, je smutná časť záveru, ktorý o pätnásť rokoch Slovenska môžeme urobiť. Tá optimistická je, že Slovensko je dnes oveľa ďalej, než by sa dalo očakávať. Vláda, nech už je akákoľvek, má dnes na vývoj ekonomiky oveľa menší vplyv než kedykoľvek doteraz. Slovensko je v eurozóne. Miera prerozdelenia stále mierne klesá.

Nič nie je samozrejmé a jasné – ani naša sloboda, a už vôbec nie naša prosperita – a posledných pätnásť rokov nám to ukázalo veľmi názorne. Ale my sme sa už nadýchli slobody – aj tej ekonomickej – a to dáva silnú nádej, že ak sa jej priestor začne výraznejšie zmenšovať, budeme o ňu bojovať. Čo lepšie sa dá o posledných pätnásť rokoch povedať?

Jarmila Filadelfiová Ženy a muži

Dvadsať rokov je z pohľadu individuálneho života dosť na dosiahnutie dospelosti, v generačnej perspektíve časové vymedzenie jednej generácie, z hľadiska spoločnosti a jeho politického systému minimálne päť volebných období. Pre Slovenskú republiku dvadsaťročné obdobie od revolučného spoločenského zvratu znamenalo tých volebných období viac, prežila viacero výmen politických aktérov, zmien v politických úniách a nadnárodných zoskupeniach, ale aj zápas o novú demokratickú kultúru a nové spoločenské hodnoty založené na koncepte ľudských práv.

Trošku rozpustené hranice

Znamenali tieto všeobecné demokratizačné zmeny výrazný posun v postavení a vnímaní žien na Slovensku? Zainteresovanému pozorovateľovi či pozorovateľke sa natíska odpovedať: „V mnohých oblastiach ani veľmi nie“. Takýto typ zmeny sa nikde nerozdí ľahko, vyžaduje si totiž množstvo cieleného a dlhodobého úsilia. Ide o dlhodobý proces, ktorý sa môže odohrávať vo viacerých etapách – vrátane návratov späť či regresov, a ktorý predpokladá viacero dôležitých aktérov.

Hoci sa od predindustriálneho modelu, ktorý vymedzoval domácu sféru pre ženy a verejnú pre muža, život v moderných spoločnostiach výrazne posunul a stal sa z tohto hľadiska oveľa pestrejším, mnohé jeho črty pretrvávajú dodnes a podpisujú sa na nerovnakom postavení žien a mužov. „Rodové hranice“ medzi súkromnou a verejnou sférou sa do istej miery rozpustili, rodové

rozdiely vo vnútri týchto sfér a tam, kde sa dotýkajú, však v rôznych podobách pretrvávajú. A Slovensko v tomto nie je výnimkou.

Ženy na Slovensku vykročili do verejnej sféry pred desaťročiami – a bez boja. Svet práce sa pred nimi naplno otvoril v šesťdesiatych rokoch minulého storočia a svet politiky ešte na jeho začiatku; nemuseli bojovať o prístup k vzdelaniu a pracovnému uplatneniu, podobne ako predtým o volebné právo. To ovplyvnilo aj spôsob ich angažovania sa v občianskej spoločnosti – minulý i súčasný: posúval sa od spolkovej činnosti pred rokom 1948, cez činnosť „pod dohľadom“ za socializmu, k postupnému seba-vedomovaniu a pomerne búrlivému rozvoju ženských mimovládnych organizácií.

Prieknik žien do verejnej sféry tu však pre ne neznamenal rovnaké pozície ako majú muži, a neoslobodil ich od sféry domácej. Údaje ešte aj dnes ukazujú rovnaký obraz o ich postavení na trhu práce – „ťahajú za kratší koniec“: miera ekonomickej aktivity žien je v porovnaní s mužmi nižšia (o 17 percent); mimo trhu práce je viac žien ako mužov (takmer dvojnásobne); zamestnanosť žien je v porovnaní s mužmi nižšia (o 15 percent) a nezamestnanosť zasa vyššia (o 3 percent a pomalší pokles nezamestnanosti žien, najmä starších, spôsobuje nárast rodového rozdielu); neznižuje sa ani horizontálna a ani vertikálna rodová segregácia (menší podiel žien v podnikateľskom sektore, podstatne vyšší podiel v službách, pretrvávanie „ženských“ a „mužských“ odvetví a profesií; výrazne menší podiel žien v najvyššej triede profesií a v riadení); mzda žien zaostáva za mzdou mužov o viac ako jednu štvrtinu; pritom na Slovensku dominuje zamestnanosť na plný pracovný úväzok a pevný pracovný čas.

Veľmi málo zmien

Aktuálny pohľad na postavenie žien a mužov v politickom rozhodovaní je ešte viac vychýlený v neprospech žien: len jedna žena v súčasnej vláde a pätina žien v súčasnom parlamente; žiadna žena vo vedení župy a iba 14 percent žien v regionálnych parlamentoch; približne pätina žien medzi starostami obcí a primátormi miest.

Korene týchto „verejných“ rodových nerovností sa často vzťahujú k rozdielom v domácej sfére – žitým i názorovým. V reál-

nej deľbe práce v rodine a domácnosti sa toho zmenilo iba málo: voľno na starostlivosť o narodené dieťa čerpajú ženy (muži na rodičovskej dovolenke sú stále raritou); voľno na starostlivosť o choré dieťa tiež; muži venujú výrazne menej času domácim prácam a starostlivosti (týždenne v priemere o 16 hodín menej); naďalej prevláda stereotypné rozdelenie prác na ženské a mužské. Pritom ale ženy na Slovensku vo svojich ideálnych predstavách väčšmi uprednostňujú model participatívny, s rovnakou účasťou partnera a partnerky na domácich činnostiach; muži zase tradičný, kde hlavná ťarcha povinností leží na ženách.

Domáca sféra vo vzťahu k ľudským právam žien v minulosti zohrávala na Slovensku aj inú funkciu, než je úloha dobrej živinej pôdy pre zrod a prežívanie prekážok a bariér rovného postavenia žien vo sfére verejnej. Pôsobila tiež ako účinná clona, ktorá mnohé problémy žien robila spoločensky neviditeľnými. Zároveň predstavovala a predstavuje priestor, kde dochádza k porušovaniu tých najzákladnejších ľudských práv, napríklad práva žien na bezpečný a dôstojný život.

Napriek nevýhodnejším pozíciám v spoločnosti sa otázka zlepšenia ľudských práv žien, podpora rodovej rovnosti a posilnenie žien dlho na porevolučnom Slovensku nevnímalo, a často ani dnes nevnímá, ako súčasť celkového demokratizačného procesu.

Ríša luxusných požiadaviek

V prvých rokoch po spoločenskom prevrate sa ľudské práva žien buď neuviedomovali ako integrálna súčasť hodnotového portfólia otvorenej spoločnosti, alebo sa odsúvali na neskôr – keď sa vyriešia „z hľadiska budovania demokracie dôležitejšie“ veci, prípadne sa odmietali vôbec – z ideologických či iných dôvodov. Očarenie zo zamatovej revolúcie spočiatku stimulovalo očakávanie automatických riešení, a tzv. ženská agenda u mnohých verejných aktérov spadala práve sem. Neskoršie k odsúvaniu alebo zľahčovaniu ženskej agendy prispievali početné ohrozenia mladej demokracie a jej inštitúcií: úsilie o prekonanie reálnych prejavov autoritárstva v polovici deväťdesiatych rokov ju opätovne posúvalo do ríše „luxusných“ požiadaviek a medzi náro-

ky, ktoré oslabujú alebo triešťa tak veľmi potrebnú jednotu v úsilí o zachovanie demokracie.

Prakticky v celom našom stredo a východoeurópskom priestore sa táto problematika stala „otázkou verejného záujmu až v dôsledku inej otázky verejného záujmu“ – v dôsledku úsilia o vstup do Európskeho spoločenstva¹. Pri sledovaní procesu vytvárania inštitucionálnych mechanizmov a formulovania strategických cieľov pre oblasť rodovej rovnosti možno posledných dvadsať rokov na Slovensku rozčleniť do dvoch etáp: pred a po vstupe do EÚ. Oficiálne štruktúry boli donútené venovať sa otázkam rodovej rovnosti až pod tlakom inštitúcií EÚ (najmä v období 2000 až 2004), po vstupe tento priamy tlak zoslabil. Politickí predstavitelia sa v téme angažovali a angažujú veľmi často len do tej miery a v takom rozsahu, ktorý si vyžadovalo a vyžaduje naše členstvo v únii².

Dá sa povedať, že ľudské práva žien mali a majú na Slovensku slabú politickú podporu – vo volebných programoch politických strán sú neprítomné alebo zaujímajú len okrajové miesto, v programových vyhláseniach vlád sa im venovala minimálna pozornosť, dokonca ani politické strany všeobecne vnímané ako nositeľky ľudskoprávnej a rodovej agendy (ľavicové či sociálne demokratické) sa k nej výraznejšie nehlásia. Navyše, politický prístup je nezriedka poznačený formalizmom – prijaté nadnárodné záväzky, ale aj národné stratégie a akčné plány pre túto oblasť sa „neberú príliš vážne“. Dnes preto niektoré predstaviteľky ženských MVO vznášajú kritiku voči prístupovému procesu: že sa počas neho nevyužila šanca a dôraz zo strany európskych inštitúcií na rodovú problematiku nebol dostatočný, v dôsledku čoho ju ani domáce politické kruhy nepokladali za dostatočne

¹ Parafrázované podľa Havelková, H.: Ženy v politice a ženská politika. In: Vodrážka, M. (ed.): *Feministické rozhovory o „tajných službách“*. Nadace Gender studies, Praha 1996.

² Podmienkou získania členstva pre všetky kandidujúce krajiny bolo plnenie tzv. Kodaňských kritérií z roku 1993. Išlo o oblasť politických kritérií (vrátane dodržiavania ľudských práv, aj ľudských práv žien), ekonomických kritérií a prevzatie *acquis communautaire* (zosúladenie právneho poriadku s EÚ). V priebehu rokov 1998 – 2004 vypracúvala EK pravidelné správy o pokroku dosiahnutom v príprave na vstup. V súčasnosti je SR ako členský štát povinné transponovať rodové a antidiskriminačné smernice do svojho právneho poriadku.

dôležitú; keď je už Slovensko členským štátom EÚ nie sú už naporúdzi také účinné sankcie za neplnenie záväzkov³.

Napriek „premárnenej šanci“ na výraznejšie „politické uznanie“ problematiky faktom zostáva, že bez požiadaviek zvonku by bolo jej inštitucionálne, legislatívne i programové pokrytie určite ešte slabšie ako dnes⁴. A tiež bez úsilia mimovládnych organizácií – pri presadzovaní ľudských práv žien a ich inštitucionalizácie zohrali na Slovensku najvýznamnejšiu úlohu práve tie⁵.

³ Viac pozri napr. Filadelfiová, J. – Bútorová, Z.: *Ženy a ženské mimovládne organizácie na Slovensku* (Heinrich Boll Stiftung 2006, dostupné na www.aspekt.sk alebo http://www.ivo.sk/buxus/docs/vyskum/subor/Sprava_HBS_SK.pdf).

⁴ V súčasnosti problematika na úrovni výkonnej moci kompetenčne spadá primárne pod Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (*Odbor rodovej rovnosti a rovnosti príležitostí*), časť zodpovednosti má *Úrad podpredsedu vlády pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny*. Až v tomto roku sa vytvorila *Rada vlády pre rodovú rovnosť* ako koordinačný, poradný a iniciatívny orgán vlády pre problematiku rodovej rovnosti – ako bude fungovať ukáže až budúcnosť. Na pôde NR SR pôsobí *Výbor NR SR pre ľudské práva, národnosti a postavenie žien*. Úrad Verejného ochrancu práv sa na rodové problémy nešpecializuje, novovytvorené *Slovenské národné stredisko pre ľudské práva* tiež nemá zatiaľ špecializovaný odbor pre ľudské práva žien. Čo sa týka legislatívy, SR ratifikovala všetky dokumenty OSN či Rady Európy relevantné k rodovej rovnosti (najvýznamnejší je *Dohovor OSN o odstránení všetkých foriem diskriminácie žien*, 1979) už pri svojom vzniku. Univerzálne ustanovenia o ľudských právach obsahuje Ústava SR z roku 1993 – zaručuje rovnaké práva a slobody všetkým občanom bez ohľadu na pohlavie, vek či iné charakteristiky. Povinné smernice EÚ týkajúce sa rodovej rovnosti sa väčšinou zanašali do existujúcich zákonných noriem (týkali sa zväčša zamestnania a rodiny - rovnosti nárokov na dávky, pracovné voľno a podobne). Samostatná zákonná norma bola prijatá na úpravu rovnakého zaobchádzania (*Zákon č. 365/2004 Z. z. o rovnakom zaobchádzaní v niektorých oblastiach a o ochrane pred diskrimináciou*) – bolo to až v roku 2004 a po veľkých politických zápasoch a po výraznom tlaku mimovládneho sektora a EÚ. Strategické ciele pre oblasť rodovej rovnosti stále vymedzujú dokumenty staršieho dáta: *Národný akčný plán pre ženy v SR* schválený v roku 1997 a *Koncepcia rovnosti príležitostí žien a mužov SR* z roku 2001.

⁵ O úlohe MVO pozri napr. Cviková, J. – Juráňová, J. (ed.): *Hlasy žien*. Aspekt, Bratislava 2002; *Na ceste do Európskej únie: Sprievodkyňa nie len pre ženy*. Aspekt, Bratislava 2002; Bútorová, Z. – Filadelfiová, J. – Marošiová, L.: *Ženské mimovládne organizácie: trendy, problémy, výzvy*. In: Majchrák, J. – Strečanský, B. – Bútorová, M. (ed.): *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. IVO Bratislava 2004; Bútorová, Z. – Filadelfiová, J. (ed.): *Násilie páchané na ženách ako problém verejnej politiky*. IVO Bratislava 2005.

Úplne prvý Aspekt

Príbeh utvárania ženského mimovládneho sektora po roku 1989 bol rôznorodý a postupný. Popri štrukturálnej transformácii bývalého monopolného *Slovenského zväzu žien* – jedinej strešnej organizácii pre združovanie žien za socializmu – začali v priebehu deväťdesiatych rokov vznikať nové, nezávislé ženské MVO. Išlo o veľmi heterogénnu skupinu organizácií – s rôznym zameraním a rôznou úrovňou povedomia o ľudských právach a seba-vedomenia žien.

Vznikli združenia, ktoré svoje aktivity smerovali mimo ženskej agendy (na dobročinnosť, pomoc deťom v núdzi a pod.) či na záujmovú činnosť žien, vytvorili sa organizácie s cieľom pomáhať ženám v ťažkých životných situáciách, ale sformovala sa aj skupina organizácií, ktoré charakterizuje vzdelávacie a emancipačné úsilie smerujúce k obhajobe ľudských práv žien a posilňovaniu ich pozície v spoločnosti.

Z hľadiska povedomia o ľudských právach žien a ich podpory, ktoré sú integrálnou súčasťou presadzovania hodnôt otvorenej spoločnosti, sa v procese kreovania ženského mimovládneho sektora dá vyčleniť niekoľko etáp. Prvou je etapa „počiatočného formovania“, ktorá sa viaže na začiatok deväťdesiatych rokov.

V tomto období bola intenzita zakladania nových ženských MVO nižšia, zároveň sa väčšina z nich nevyznačovala výraznejším povedomím o ľudských právach žien a nepokúšali sa o významnejšie verejné aktivity smerujúce k redefinícii postavenia žien v spoločnosti. V dôsledku rozširujúcich sa kontaktov domácich aktivistiek so západnou kultúrou a predstaviteľkami feministického hnutia začali ale zároveň už v tomto období vznikať aj také MVO, ktoré za svoju primárnu úlohu považujú ochranu ľudských práv žien, zlepšenie ich postavenia v spoločnosti a posilnenie roly žien v politickom a ekonomickom živote, pričom zdôrazňujú potrebu zmeny tradičných rodových stereotypov.

Najprv to bola iba jediná organizácia – Záujmové združenie žien Aspekt, ktorá sa otvorene prihlásila k feminizmu a explicitne odmietla tradičný koncept ženy redukujúci jej poslanie na opatrovatelku domáceho krbu. Postupne sa k tejto pozícii pridali Klub feministických filozofiek, Aliancia žien Slovenska či Pro Familia.

Po roku 1995 došlo k intenzívnejšiemu rozvoju ženských MVO z hľadiska početnosti (väčšina dnešných ženských MVO vznikla po roku 1995), ako aj k postupnému rastu sebauvedomenia žien. Okrem dynamického rozvoja ženských MVO sa rozšírili aj ich spoločné aktivity a objavili sa pokusy o ich prepájanie – vznikli viaceré platformy či siete na podporu a obhajobu ľudských práv (napr. platforma pre kampaň *Piata žena*). Verejné iniciatívy týchto MVO sa v tom čase sústreďovali na ochranu a posilnenie práv a slobôd žien, na prepracovanie slovenskej legislatívy v súlade s medzinárodnými a európskymi dokumentmi alebo na lobovanie v záujme žien⁶.

Po roku 2002 sa siete vznik nových organizácií oslabil, pribudlo ale veľa mladých ľudí so záujmom o ľudské práva žien, ktorí sa zapojili do existujúcich organizácií. Mnohé z týchto mladých žien i mužov už absolvovali počas vysokoškolského štúdia rodové kurzy, prípadne sa rodovým štúdiám venovali v zahraničí.

MVO sledovali za takmer dvadsať rokov svojej existencie bohaté spektrum cieľov všeobecnejšieho charakteru alebo celkom konkrétnych. Ako uvádzajú analýzy neziskového sektora venovali sa napríklad všeobecnej ochrane ľudských práv žien; posilneniu sociálneho statusu žien; zvýšeniu roly žien vo verejnom a politickom živote; dosiahnutiu aktívnej účasti žien v procese demokratizácie spoločnosti; pomoci ženám pri získaní zamestnania; ochrane reprodukčných práv; odporúčaniam pre štátnu politiku rodovej rovnosti; zvýšeniu rodovej citlivosti v rôznych podsystemoch spoločnosti i vo verejnosti ako takej, násiliu a ďalším. Pre ich dosiahnutie využívali pestrú paletu aktivít – od vzdelávacích kurzov a programov na zvyšovanie povedomia verejnosti o problémoch žien, cez predvolebnú mobilizáciu žien, poskytovanie služieb a poradenstva alebo výcviky a tréningy, až po výskumy, popularizačné a publikačné aktivity, informačné kampane atď.⁷

⁶ V tomto období vznikli organizácie ako napríklad EsFem, Fenestra, Centrum rodových štúdií, agendu ľudských práv žien posilnila nezisková organizácia Občan a demokracia a pod.

⁷ Viac o činnosti ženských MVO pozri napr. Bútorová, Z. – Filadelfiová, J. – Marošiová, L.: Ženské mimovládne organizácie: trendy, problémy, výzvy. In: Majchrák, J. – Strečanský, B. – Bútorová, M. (ed.): *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. IVO Bratislava 2004.

Úsilie o zmenu usporiadania

Feministické či ľudskoprávne ženské organizácie vyvíjajú od svojho vzniku kontinuálny tlak na presadzovanie práv žien. Usilujú o zmenu patriarchálneho usporiadania v spoločnosti, podporu rozvoja žien založeného na rovnosti, eliminovanie nespravodlivosti a zvyšovanie povedomia o rodových otázkach – medzi ženami i vo verejnosti všeobecne. Rozvíjajú témy nastolené feministickým hnutím v šesťdesiatych rokoch 20. storočia: reprodukčné práva žien - hlásia sa k možnosti voľby, politickú participáciu a ekonomické posilnenie žien, ako aj boj proti násiliu páchanému na ženách a pod.

Významné miesto medzi iniciatívami vychádzajúcimi z prostredia týchto MVO patrilo spomínanej kampani proti násiliu na ženách *Piata žena*, ktorá sa uskutočnila v roku 2001. Jej dôležitosť podčiarkuje fakt, že to bola na Slovensku prvá feministická mediálna kampaň usilujúca o dosiahnutie nulovej tolerancie slovenskej verejnosti k násiliu na ženách⁸. Feministické MVO majú prvenstvo aj v iných oblastiach. Ako vôbec prvé upozornili verejne pri prijímaní *Základnej zmluvy medzi Svätou stolicou a SR* na riziká, ktoré môže jej prijatie priniesť pre oblasť ľudských práv – ohrozenie či porušovanie ľudských práv žien a detí v podobe, ako ich definujú medzinárodné dohovory⁹. Hlas ženských MVO zaznieval výrazne aj pri sporoch o *Zákone o rovnakom zaobchádzaní* (antidiskriminačný zákon): v situácii, keď sa okolo jeho prijatia rozvinul výrazný politický spor, prezentovali kvalifikované podporné stanoviská. Značný záujem feministických MVO

⁸ Od 22.11.2007 do 8.3.2008 bežala na Slovensku národná kampaň k násiliu na ženách pod názvom „Zastavme domáce násilie na ženách“, ktorú v rámci celoeurópskej kampane Rady Európy iniciovalo MPSVR SR v spolupráci s Informačnou kanceláriou Rady Európy na Slovensku. Pri tejto kampani organizátori plne využili expertízu mimovládnych organizácií združených pod iniciatívou *Piata žena* (informácie, materiály a pod.).

⁹ Viac o tejto téme pozri Cviková, J. – Juráňová, J.: *Možnosť voľby: Aspekty práv a zodpovednosti*. Aspekt Bratislava 2001. Nasledovný vývoj dal obavám ženských MVO za pravdu. Dokonca pri prijímaní jednej z doplnkových zmlúv, *Zmluvy o výhrade vo svedomí* (január 2006), sa spor medzi konzervatívnymi postojmi podporujúcimi prijatie zmluvy v radikálnej podobe a jej odporcami preniesol do sféry politiky a skončil rozpadom vládnej koalície.

vzbudilo tiež prijímanie nového *Zákona o rodine* v roku 2005, ktorého znenie označili za konzervatívne a podporujúce patriarchálne usporiadanie spoločnosti. Nový zákon totiž nezrovnoprávnil všetky typy rodiny, ale preferuje manželskú rodinu; sprísnil sa v ňom podmienky pre rozvod manželstva; zákon dáva veľký dôraz na rodičovstvo, ktoré vymedzuje ako hlavný účel manželstva. Predstavitelky feministických MVO významne prispeli tiež k prijatiu série noviel zákonov za účelom ochrany obetí domáceho násillia (*Trestný zákon* a iné).

Mimovládne organizácie majú obrovskú zásluhu na detabulizácii mnohých problémov žien a medializácii jednotlivých ženských tém. Predovšetkým z ich iniciatívy sa stali – napriek nízke mu záujmu oficiálnych štruktúr – témami verejnej diskusie. Vo viacerých printových médiách i v rozhlasovom a televíznom vysielaní sa začali objavovať témy ako násillie páchané na ženách, rodové stereotypy a vzdelávanie, rodová segregácia na trhu práce a nerovnosti v odmeňovaní, reprodukčné práva alebo politická participácia žien.

Za posledné roky vzrástol tiež počet vedeckých, odborných či iných podujatí so zameraním na postavenie žien. Organizovali ich tak MVO, ako aj vedecko-výskumné alebo štátne inštitúcie.

Významným mediátorom ženských tém sa stali odborné a popularizačné publikácie. Lídrom v tejto oblasti je jednoznačne opäť Záujmové združenie žien Aspekt, neskôr sa k publikačným aktivitám pripojili ďalšie organizácie, ktoré väčšinou zverejňovali výsledky rôznych výskumných aktivít¹⁰.

Výskumy s posilnenou rodovou optikou sa intenzívnejšie začali rozvíjať až koncom deväťdesiatych rokov. Predtým išlo len o ojedinelé výskumné akcie zopár MVO, ktoré sa snažili angažovaním jednotlivých výskumníkov a výskumníček prekryť úplný deficit dát, postupne sa výskumné projekty začali objavovať u viacerých ženských MVO, neskôr sa určité subjekty začali výskumu v tejto oblasti venovať pravidelnejšie. Prvé výskumy sa prioritne zameriavali na deskripciu situácie žien, zriedkavejšie smerovali k odhaľovaniu príčin a podstaty rodových rozdielov.

¹⁰ Spomeňme Inštitút pre verejnú otázku, Sociologický ústav SAV, Inštitút pre výskum práce a rodiny a mnohé iné.

Bola to nevyhnutná etapa poznávania novej problematiky, ktorá predstavuje „daň za oneskorenie“ výskumu v istej oblasti.

Keď pomáha Európa

Pri činnosti ženských MVO treba zdôrazniť, že absolútna väčšina projektov sa uskutočnila vďaka podpore zo zahraničných nadácií a fondov, nakoľko nemali spočiatku finančné krytie zo štátneho rozpočtu¹¹. S odchodom viacerých zahraničných donorov sa ženské MVO ocitli v situácii, keď museli podporu pre svoje aktivity získavať od aktérov z domáceho prostredia (ekonomické subjekty, samospráva a štátna správa, individuálni darcovia), ktorí otázky ľudských práv žien nepovažovali za dôležité.

V posledných rokoch sa vďaka nastaveniu Európskeho sociálneho fondu zo strany Európskej komisie a parlamentu mohli aktivity v tejto oblasti rozšíriť. Tak napríklad v rámci programu SOP-Ludské zdroje a Iniciatívy Spoločenstva EQUAL sa zaradili aj opatrenia smerované k podpore rodovej rovnosti. Takéto otvorenie možností financovania však nemalo iba pozitívny efekt – objavilo sa totiž množstvo organizácií, ktoré predložili projekty pod týmto opatrením bez najmenších skúseností v problematike ľudských práv žien, čo viedlo k istej devalvácii témy v spoločnosti. Skúsenejšie organizácie mali zasa problémy s financovaním aktivít a prílišnou byrokraciou, nakoľko spôsob financovania bol v týchto programoch nastavený na komerčné subjekty a nereflektoval špecifickú situáciu neziskových organizácií.

Bohatší verejný diskurz o ľudských právach žien a ich postavení v spoločnosti sa odrazil aj vo verejnej mienke – viditeľnosť problémov žien a ich znevýhodnení za posledné roky výrazne vzrástla. Dnes si väčšina populácie žien, ale aj mužov uvedomuje horšie postavenie žien vo verejnej i domácej sfére.

¹¹ Dôležitú úlohu práve v tejto etape zohrala *Nadácia otvorenej spoločnosti*, ktorej patrilo jedno z popredných miest pri podpore projektov a grantov riešiacich posilnenie žien na Slovensku. Bez jej finančnej podpory a podpory iných zahraničných donorov a nadačných fondov by sa činnosť MVO zdôrazňujúcich ľudské práva žien rozbiehala oveľa ťažšie. Poskytli významný impulz pre pôsobenie MVO zameraných na násillie páchané na ženách, na zvýšenie rodovej citlivosti spoločnosti, na účasť žien vo verejnom živote, ale aj pre rómske ženské organizácie, lesbické organizácie či materské centrá.

V rebríčkoch znevýhodnení sa na prvé miesto zaraďujú nerovnosti z oblasti trhu práce, ako je diskriminácia pri prijímaní a prepúšťaní zo zamestnania, rozdiely v odmeňovaní za prácu alebo všeobecný pracovný režim, ktorý je pre ženy nevhodnejší. Ľudia na Slovensku si tiež uvedomujú dvojité zaťaženie žien – pracovnými i rodinnými povinnosťami. Vidia aj problém násilia páchaného na ženách či problém nízkeho zastúpenia žien vo verejných funkciách a veľa ďalších.

Väčšia viditeľnosť problémov žien sa však automaticky neprejavuje vo zvýšenej citlivosti k rodovému usporiadaniu. Mnohé stereotypné predstavy o úlohe žien a mužov v spoločnosti totiž prežívajú naďalej. Hoci sa zaťaženosť žien rodinnými povinnosťami všeobecne považuje za závažnú bariéru ich uplatnenia v zamestnaní i aktívnej účasti v politike, reálne vzorce správania v domácej sfére sa prakticky nezmenili – rodová deľba prác a povinností je nevyvážená a väčšina z nich zostáva naďalej na ženách. Hoci prevažuje kritické hodnotenie nízkej účasti žien na politickom rozhodovaní, úloha žien v politike sa zároveň nepovažuje za obzvlášť dôležitú. Hoci sa uznávajú nároky žien v pracovnej a politickej sfére, stále sa rola žien primárne vzťahuje k rodinnému prostrediu a k materstvu¹².

V súčasnej slovenskej realite mnohé rodové nerovnosti pretrvávajú naďalej a postavenie žien sa v zásadných oblastiach nezlepšilo: problémovou pre ženy zostáva trh práce i politika, v poslednom období vzrástlo u veľkých skupín žien ohrozenie chudobou a sociálnym vylúčením, priebežne sa objavujú pokusy o obmedzenie reprodukčných práv, stále pretrváva problém násilia páchaného na ženách.

Vyššie uvedené paradoxy však naznačujú, že našim najväčším problémom sú stereotypné predstavy v nás.

História učí, že od uvedomenia si problému po dosiahnutie zlepšenia je spravidla dlhá cesta. Pre dosiahnutie ideálu rodovej rovnosti *de facto* bude musieť Slovensko vynaložiť ešte veľa úsilia – cieleného, synergického a kontinuálneho – aj v nasledujúcich rokoch.

¹² Podrobnejšie údaje o postojoch a názoroch verejnosti na Slovensku pozri Bútorová, Z. (ed.): *Ona a on na Slovensku: Zaoštréné na rod a vek*. IVO Bratislava 2008.

Miroslav Kusý Koho to tu dnes zaujíma?

Výročie prijatia Všeobecnej deklarácie ľudských práv sa, pravdaže, kde-tu formálne pripomenie, ale tým to spravidla u nás končí. Akoby dnes už bolo nepatričné oháňať sa takým archaickým výrazom ako sú *ľudské práva*, patriacim do minulého storočia, ba tisícročia. Priority začali nadobúdať iné pojmy. Namiesto občianskych práv občianske povinnosti (*Ľudia štátu...* – znie prvá polovica nového hesla Ficovej stranovlády), namiesto sociálnych práv sociálne istoty, namiesto právneho štátu (vláda zákona) sociálny štát (*...štat ľuďom* – podľa druhej polovice tohože hesla, označujúcej dirigistické prerozdeľovanie). A hlavne namiesto minimalistického služobného štátu rozbužnený a všemocný vládnci štát, ktorému sa treba obetovať a ktorý odmeňuje za lojalitu a servilnosť v duchu uvedeného hesla.

Vyššie hodnoty

Náš premiér sa od začiatku verejne a cieľavedome hlási k etatizmu, presadzuje ho, no v takejto etatickej atmosfére sa nikdy zvlášť dobre nedarilo ľudským právam. Silný, zbožstvený štát nie je voči ním už sám osebe ústretový. Jeho obhajcovia totiž vychádzajú z predpokladu, že spoločnosť sa riadi inými, vyššími hodnotami ako sú ľudské práva (štátny záujem, národný záujem, sociálna spravodlivosť a pod.). Ľudské práva sú im podriadené. Silný štát, presadzujúci tieto hodnoty, vraj vždy koná a priori v prospech ľudu, takže podozrievať či obviňovať ho z prípadného

ignorovania či porušovania ľudských práv, z ich nedostatočnej ochrany je eo ipso protištátnou činnosťou.

Ľudské práva sú o dôstojnosti človeka, ich presadzovanie a zachovávanie predpokladá hrdého a aktívneho občana, a to predovšetkým v relácii *občan verzus štát*. Nie sú orientované na budovanie a posilňovanie štátu, ale na budovanie a posilňovanie občianskej spoločnosti, čo možno najmenej závislej od štátu. Štát by mal byť jej služobníkom a nemôže nikdy byť vládcom nad ňou. V takom prípade totiž občianska spoločnosť prestáva (či vôbec nezačne) fungovať.

Všeobecná deklarácia ľudských práv počítala a ešte stále počíta so spolupracou s ústretovým, služobným štátom. Diktatúry ju cez svoje hradby nevypustili, totalitné režimy ju ignorovali. Avšak *poznať svoje práva je základným ľudským právom*. Služobný štát nielen vytvára podmienky pre plnohodnotné uplatňovanie ľudských práv v krajine, pre ich inštitucionálnu ochranu, ale mal by zabezpečovať aj ich poznanie v rámci školskej výchovy, štátnej sústavy odborného i celoživotného vzdelávania svojich občanov.

Osobný záujem

Po Nežnej revolúcii 1989, kedy sme u nás s výchovou k ľudským právam začali, (lebo za totality to bola tabuizovaná téma), prevzali na svoje plecia podstatnú časť ťarchy výchovy k ľudským právam naše mimovládne organizácie. Vykonali a doteraz vykonávajú obrovskú dobrovoľnícku prácu vo svojich aktivitách a kurzoch, venovaných ľudskoprávnej osvete, zvláštnym odborným témam i práci s jednotlivými špecifickými skupinami obyvateľstva. Sú to vzdelávacie programy ad hoc, dlhodobé projekty, pravidelne opakované kurzy, vedomostné súťaže, publikácie.

Mimovládne organizácie však oslovujú účastníkov svojich akcií len na základe princípu dobrovoľnosti. Teda len tých, čo už majú osobný záujem poznať a uplatňovať svoje práva, čo sú ochotní rešpektovať práva svojich spoluobčanov, bojovať proti xenofóbii, diskriminácii a intolerancii. Tieto mimovládne neoslovujú ľudí, zaťažených predsudkami, ľudí zakomplexovaných, príslušníkov rôznych extrémistických skupín, deštruktívne živly. Účinným sitom by pre nich mohla byť jedine povinná školská výcho-

va k ľudským právam, vykonávaná zodpovednými a dobre pripravenými profesionálnymi pedagógmi. Dokiaľ toto nedosiahneme, mimovládne organizácie to nevytrhnú.

Žiaľ, štát a štátne inštitúcie, základné stredné a vysoké školy považujú výchovu k ľudským právam v tom lepšom prípade za čosi „navyšé“, čo treba aspoň formálne odbaviť, v horšom prípade za zbytočný prežitok minulosti. Do prvej celosvetovej *Dekáda výchovy k ľudským právam* (1995 – 2004), k plneniu cieľov ktorej sa členské štáty OSN zaviazali, sa Slovenská republika prakticky vôbec nezapojila. Pre nadväzujúci druhú celosvetovú *Dekádu* (2005 – 2014) sme síce pripravili *Národný plán výchovy k ľudským právam* a vytvorili *Národnú komisiu pre výchovu k ľudským právam*, ale správy o priebehu plnenia tohto plánu končia na webových stránkach Komisie rokom 2006.

Vnútorne záležitosti

Dnes sa už objavuje celý rad závažných signálov, že sa tu trvale zhoršuje politická atmosféra, v ktorej sa ľudskými právami u nás zapodievame, v ktorej si ich uplatňujeme a ochraňujeme. Alarmujúce sú prejavy protimaďarskej hystérie, ktorou naši vrcholní politickí predstavitelia infikujú slovenský národ. Bezostyšne tvrdia, že zlo k nám prichádza z maďarskej strany, zatiaľ čo u nás je všetko v najlepšom poriadku. A priori odmietajú odvetnú kritiku z maďarskej strany, jej ústretové návrhy na riešenie problémov ako nepatričné zasahovanie do vnútorných záležitostí Slovenska.

Prítom dávno platí medzinárodný úzus, prijatý helsinským záverečným aktom, že intervencia vo veci ľudských práv nie je zasahovaním do vnútorných záležitostí krajiny. Naši komunisti túto zásadu svojho času podpísali (roku 1975), ale pri každej ľudskoprávnej intervencii zvonku do ich bašovania zúrivo argumentovali zasahovaním. Ficovci robia dnes to isté.

Výchova k ľudským právam nie je všeliek na všetky neduhy slovenskej spoločnosti. Je to beh na dlhé trate, ktorým občianska spoločnosť preukazuje svoju životaschopnosť, schopnosť seba-ozdravovania. Ide iba o to, či ho pobežíme za pomoci štátu, za jeho ľahostajnej neúčasti, alebo v konfrontácii s ním.

Martin Porubjak

My našu kultúru zachránime proti vám!

V júni 1996 som publikoval v programovom zborníku Medzinárodného festivalu súčasnej európskej drámy *Bonner Biennale '96* stať o momentálnej situácii slovenského divadla, ktorú som napriek vtedajším pomerom zakončil pomerne optimisticky: „Fakt, že Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky zrušilo finančnú podporu divadlu Stoka, ktoré si získalo uznanie na mnohých medzinárodných festivaloch (a bolo pozvané aj na tento ročník *Bonner Biennale '96*) dokazuje, že súčasná politická moc na Slovensku používa namiesto ideologickej cenzúry ekonomické nátlakové páky, aby umlčala kritické alternatívne divadelné súbory. Po rokoch komunistického panstva sme svedkami originálnej slovenskej varianty „thatcherizmu“. Anglické divadlo však napriek všetkému Maggie Thatcherovú prežilo a ja som presvedčený, že rovnako aj slovenské divadlo prežije súčasnú slovenskú vládu.“

To som ešte netušil, čo ma čaká po návrate z Bonnu doma.

Tŕň v oku

„Do Činohry Slovenského národného divadla nechodím, lebo ma tam nemajú radi,“ povedal v tom čase v Slovenskej televízii Vladimír Mečiar, premiér a predseda vládnej strany HZDS. Konkrétne svoj výrok síce neodôvodnil, ale zrejme vychádzal z faktu, že viacerí významní herci tohto súboru vystúpili na verejných opozičných zhromaždeniach.

Činohra SND bola už od roku 1992 tŕňom v oku pre médiá, ktoré boli naklonené vtedajšej vládnej koalícii. Denník Sloven-

ská republika a Literárny týždenník útočili najmä na dramaturgiu; repertoár divadla napádali ako kozmopolitný, neslovenský, úpadkový, negativistický atď.

Argumentácia aj slovník týchto útokov boli v podstate ideologické, pripomínali slovník propagandy z päťdesiatych rokov a z obdobia tzv. „normalizácie“ po okupácii 1968, iba slovo „socialistický“ nahrádzali slovom „národný“. A hoci z tridsiatich hier, ktoré sme mali v tom čase na repertoári Činohry SND, bola celá tretina od slovenských autorov, neboli to zrejme tí „správni“ slovenskí autori. Taký Ladislav Mňačko bol doslova označený za „neslovenského autora“, zrejme iba preto, že roky 1963 – 1968 a 1968 – 1989 strávil v exile. Taká argumentácia pripomínala Tretiu ríšu, v ktorej emigrantov ako Thomasa Manna či Bertolta Brechta takisto nepovažovali za nemeckých autorov.

Otvorené fórum

V takejto atmosfére bolo len otázkou času, kedy sa vládna moc pokúsi spacifikovať nepohodlné divadlo. Prvého januára 1996 vydáva minister kultúry Ivan Hudec novú Zriaďovaciu listinu SND, podľa ktorej má byť činoherný súbor rozdelený na dve časti a generálnemu riaditeľovi Dušanovi Jamrichovi je odobratá právomoc menovať umeleckých šéfov jednotlivých súborov (opery, baletu, činohry), hoci mu takéto právo vyplývalo zo zákona. Dušan Jamrich protestuje, protestujú aj umeleckí šéfovia troch súborov, aj umelci. Zbytočne. V júli 1996 počas divadelných prázdnin odvolá minister Hudec režiséra a šéfa činohry Petra Mikulíka a vymenuje na jeho miesto „prispôsobivého“ herca Lubomíra Pauloviča.

Súbor mu vyslovuje jednohlasne nedôveru a v septembri na začiatku novej sezóny Lubomír Paulovič abdikuje. Generálny riaditeľ Jamrich, ktorý zverejňuje konflikt medzi SND a ministerstvom kultúry na búrlivej tlačovej konferencii 3. septembra, je vzápätí po fenomenálnom úspechu Činohry SND na zájazde v Prahe odvolaný 1. októbra.

Druhého októbra na verejnom mítingu občanov na Námestí SNP v Bratislave, kde sa zišlo vyše desaťtisíc občanov, vyhlasujú herci Činohry SND štrajk. O dva dni minister kultúry uvádza Zriaďovaciu listinu SND do pôvodného stavu, Peter Mikulík sa

vracia na post umeleckého šéfa činohry. Dušan Jamrich sa však do funkcie nevracia, za nového generálneho riaditeľa SND vymenuje minister Hudec operného režiséra Miroslava Fischera, muža, ktorý v posledných voľbách figuroval na kandidátke Mečiarovho HZDS. Činoherný súbor zotrúva v štrajkovej pohotovosti a žiada návrat Dušana Jamricha, šéf Opery SND Juraj Hrubant na protest odstupuje z funkcie.

Medzi odvolaním a návratom Petra Mikulíka do čela činohry sa však udeje ešte čosi vážnejšie. Piateho septembra vzniká v klube Charlie's v Bratislave Otvorené fórum *Zachráňme kultúru*; predsedom petičného výboru sa stáva Ladislav Chudík. Jeho iniciátormi nie sú iba divadelníci, ale aj filmári, spisovatelia, výtvarníci, pracovníci múzeí a galérií, vedci, vysokoškolskí učitelia, študenti. Fórum formuluje petíciu proti súčasnej autoritatívnej politike ministerstva kultúry, žiada zastaviť chaotickú transformáciu kultúry a odvolať ministra Hudeca.

Konfederácia odborových zväzov Slovenska jednoznačne podporí požiadavky Fóra. A 2. októbra príde na verejnú demonštráciu na Námestí SNP vyše desaťtisíc ľudí – je to najväčšie zhromaždenie občanov v Bratislave od novembra 1989. Premiér Mečiar označí protagonistov Fóra, najvýznamnejšie osobnosti slovenskej kultúry, za tretotriednych umelcov. A vysoký úradník ministerstva kultúry Milan Ferko na ich adresu v klube Charlie's zlostne vykrikuje: „My našu kultúru zachránime proti vám!“

Vytvára sa široký front protestujúcich umelcov a akademickej inteligencie, opierajúci sa o solidaritu odborových zväzov. Front proti všeobecnej centralizácii moci, akú poznáme z režimu spred roka 1989.

Solidaritu s kultúrnou obcou na Slovensku vyjadrili mnohé divadlá v Českej republike na čele s pražským Národným divadlom. Podporu nám vyslovili krajanovia združení v Slovenskom klube vo Švajčiarsku. Na mítingu na Námestí SNP vystúpili akademickej hodnosti, lekári, ochranári, odborári, ľudia z tretieho sektora i zástupcovia národnostných menšín. Solidaritu vyjadril i predstaviteľ katolíckej cirkvi Ján Sucháň. Písomne sa solidarizovalo s umelcami SND Kráľovské národné divadlo v Londýne a osobne prišiel vzdať hold umeniu i občianskej statočnosti divadelníkov umelecký šéf pražského Divadla Na zábradlí Petr

Lébl. Divadlo Ta Fantastika v Prahe na čele s Luciou Bílou prispe-
li finančnou podporou.

Petíciu *Zachráňme kultúru* podpisuje vyše tridsaťtisíc obča-
nov. Predseda petičného výboru Ladislav Chudík posielala pred-
sedovi parlamentu Ivanovi Gašparovičovi doporučený list,
v ktorom ho žiada o termín stretnutia, kde mu chce odovzdať
petičné hárkky. Odpovede sa nedočká. Po arogantnom mlčaní pred-
sedu parlamentu odovzdávame spolu s Ivanom Martonom kra-
bice s petičnými hárkami úradníkom kancelárie Národnej rady.

Umelecká podpora

Krátko po proteste divadelníkov zvolal rektor Univerzity Ko-
menského v Bratislave Juraj Švec mimoriadne vedecké zasada-
nie Rady vysokých škôl na Slovensku a Slovenskej rektorskej
konferencie. Rektori štrnástich univerzít a vysokých škôl (93 %
akademickej obce na Slovensku), akademickí funkcionári, učí-
telia a študenti prijali vyhlásenie, v ktorom odmietli pokusy ob-
medziť legislatívnou formou autonómiu vysokých škôl a verejne
vyzvali poslancov parlamentu, aby neprijali vládny návrh nove-
ly vysokoškolského zákona, ktorý obmedzuje akademické prá-
va, slobody a samosprávny princíp vysokých škôl. Podľa rektora
Šveca prijatie tohto zákona by umožnilo štátnej správe rozhod-
vať o vysokých školách tak, ako sa Mečiarova vláda rozhodla
vládnuť divadlám, múzeám, filmovým a kultúrno-vedeckým usta-
novizniám rezortu ministerstva kultúry. „Ide o zjavnú snahu pod-
riaďiť štátnej moci posledné ostrovy demokracie a slobody, kto-
rými sú vysoké školy,“ povedal rektor Švec.

A tak ako rektori vyjadrili podporu umelcom, teraz umelci
podporili akademickú obec. V prvých radoch univerzitnej auly
sedeli medzi čestnými hosťami, poslancami parlamentu a členmi
diplomatického zboru aj herci SND.

„Poznáme jediného nepriateľa slovenskej kultúry – ministra
Hudeca,“ povedal na stretnutí Otvoreného fóra *Zachráňme kul-
túru* filmový režisér Dušan Hanák. A jeho slová na druhý deň
názorne potvrdili ministromi štátni intendantí novovytvorených
regionálnych kultúrnych centier, keď odvolali viacerých riadite-
lov galérií, ktorí podporili Otvorené fórum *Zachráňme kultúru*.

Prax intendantov regionálnych kultúrnych centier bola nao-
zaj neuveriteľná. Intendantúry zriadilo ministerstvo v lete 1996
(so spätnou platnosťou!); bolo ich 39 a združovali 202 kultúr-
nych inštitúcií (divadiel, galérií, múzeí, knižníc, hvezdárni, zoo-
logických záhrad atď.). Ich riaditelia boli vymenovaní ministrom
bez konkurzu. Intendantúry neboli zabezpečené ani finančne, ani
priestorovo, ani personálne. Napríklad štátna intendantka v Žiline
mala stredoškolské vzdelanie so strojárskym zameraním. Jed-
notlivé kultúrne inštitúcie, ktoré intendanty riadili, stratili práv-
nu subjektivitu. O finančných a personálnych veciach nerozhod-
ovali riaditelia, ale štátni intendanty; o ich činnosti takisto (takže
napríklad v Martine sa v divadle vyrábali propagačné volebné
materiály HZDS). Keď chcel divadelný riaditeľ angažovať herca,
alebo riaditeľ galérie kunsthistorika, zmluvu podpisoval inten-
dant. A on aj rozhodoval o orientácii a programe podriadených
kultúrnych inštitúcií.

V správe kultúry zavládol chaos, ktorý kulminoval na začiat-
ku roka 1997.

V tom čase aj generálny riaditeľ SND Miroslav Fischer nereš-
pektuje výsledok konkurzu na miesto riaditeľa Činohry SND, kto-
rý sa má ujať funkcie od sezóny 1997/1998, a tak dekrét odovzda
človeku, ktorý sa konkurzu vôbec nezúčastnil. Umelci Činohry
SND protestujú a sú odhodlaní opäť vstúpiť do štrajku. Miroslav
Fischer tesne pred vyhlásením štrajku ustúpi – síce kompromis-
ne, ale predsa len rešpektuje výsledok konkurzu. Za umeleckého
šéfa nevymenuje vífaza konkurzu Emila Horvátha, ale druhého
v poradí Juraja Slezáčka.

Žiadosti štrajkujúcich

V menších divadlách na Slovensku je vďaka chaotickej práci štát-
nych intendantov čoraz neznesiteľnejšia situácia. Na východnom
Slovensku ministerstvo spája do nezmyselného „megatelesa“ päť
súborov divadiel v Prešove a Košiciach, na ich čelo postaví k „služ-
bám ochotného“ Štefana Fejka. Protestujú prakticky všetky súbo-
ry, ale márne. Na protesty kultúrnej obce minister kultúry Hudec
nereaguje, a tak 28. februára vstupuje do štrajku štrnásť činoher-
ných a bábkových divadiel na Slovensku včítane Činohry SND

(operný a baletný súbor SND sa nepripoja). Štrajkujúci divadelníci žiadajú:

1. Vrátiť všetkým divadlám právnu subjektivitu.
 2. Menovať riaditeľov divadiel a súborov na základe verejného výberového konania.
 3. Zastaviť schvaľovanie Divadelného zákona.
 4. Zostaviť nezávislú výberovú komisiu zloženú zo zástupcov Združenia divadelníkov na Slovensku, Otvoreného fóra Zachráňme kultúru, zástupcu Zväzu divadelných odborov Slovenska, Kolégia riaditeľov profesionálnych divadiel, slovenského centra UNIMA, Ministerstva kultúry a Národného divadelného centra.
- Na záver apelujú na ministra kultúry, aby sa vzdal funkcie.

Nehrá sa

Štrajkové aktivity podporuje a koordinuje Zväz divadelných odborov Slovenska, ktorý je členom Konfederácie odborových zväzov, najväčšej odborovej centrály na Slovensku. Počas štrajku sa v divadlách riadne skúšajú nové inscenácie, ale večer sú divadelné sály zavreté. Nehrá sa. Verejnosť štrajk podporuje. Ministerstvo kultúry reaguje škandalizovaním umelcov a odmieta akýkoľvek dialóg o požiadavkách divadelníkov. Opozícia v parlamente vyčíta ministerstvu kultúry chaotické reformy a podozrivé finančné operácie. Skupina poslancov je riadne poverená parlamentným výborom, aby vykonala prieskum na ministerstve kultúry. 10.marca vchádzajú poslanci do budovy ministerstva, minister ich prijíma len na chodbe a odmieta s nimi rokovať.

Pred ministerstvom stoja štrajkujúci divadelníci, aby podporili poslancov. Keď sa dozvedia o reakcii ministra Hudeca, vniknú do budovy a obsadia vestibul a predsieň ministra. Minister na nich zavolá políciu. Prvá policajná jednotka príde do budovy na poľudnie, poslanci chránia umelcov doslova vlastnými telami a dovoľávajú sa poslanskej imunity. Policajti z budovy odídu. Minister potom krátko rokuje s poslancami a divadelníkmi, sľúbi podpísať kompromisnú dohodu, tesne pred podpisom z pracovne ujde a s kabátom prehodeným cez hlavu utečie z ministerstva. (Údajne priamo na Úrad vlády za premiérom Mečiarom, ktorý mu telefonicke prikázal, aby nič nepodpisoval a okamžite sa dostavil k nemu.)

Večer prichádza do budovy ministerstva ďalšia policajná jednotka, ktorá prelomí ochranný kordón poslancov a násilne vyvlečie z budovy niekoľkých umelcov. Dvaja herci utrpia pri zásahu zlomeniny zápästia a prstov, poslanec Milan Kňažko má poranenú chrbticu. Po intervencii poslanca Národnej rady SR za KDH Jána Čarnogurského (bývalého predsedu vlády v rokoch 1991 – 1992) na Policajnom prezídiu je zásah prerušený, polícia je z budovy ministerstva svojím veliteľom odvolaná (deň na to je z funkcie veliteľa odvolaný aj on, práve kvôli tomuto rozhodnutiu) a zadržaní umelci sú prepustení.

Až do rána zostáva skupina dvadsiatich poslancov a päťdesiatich umelcov na ministerstve. Ráno odchádzajú pred budovu predsedníctva vlády s protestnou petíciou. Premiér Mečiar ju odmietne prijať.

Videokazety so záznamom policajného zákroku kolujú po Slovensku, o niekoľko dní vstupuje do štrajku väčšina vysokoškolákov. Akademické senáty, dekáni a rektori sa pridávajú k odporu a formulujú spolu so študentmi kritickú analýzu situácie v školstve a najmä odpor voči novému Vysokoškolskému zákonu.

Premiér Mečiar na adresu revoltujúcich umelcov, študentov a vysokoškolských pedagógov poznamenal, že ide stále o tých istých ľudí, ktorí sa búrili už v roku 1989. Čím zrejme nechtiac potvrdil kontinuitu politiky svojej vlády s praktikami komunistickej moci spreď roku 1989.

Parlament hlasuje na podnet opozície už po tretí raz o vyslovení nedôvery ministrovi Hudecovi. Ale aj teraz v marci, rovnako ako už dvakrát v októbri 1996 po prvom štrajku v SND, poslanci vládnej koalície neakceptujú argumenty politickej opozície a kultúrnej a akademickej obce. Minister Hudec zostáva v kresle.

Študent divadelnej dramaturgie a réžie na VŠMU (a zároveň aj študent Ekonomickej univerzity) Miroslav Beblavý to lakonicky komentuje parafrázujúc Bertolta Brechta: „Keď parlament neodvolal ministra, mal by teraz odvolať umelcov a študentov.“

Prezidentská podpora

Po mesiaci štrajku prijíma divadelníkov prezident republiky Michal Kováč, ktorý im už predtým vyslovil podporu. Prezidentov postoj mal svoju nespochybniteľnú morálnu váhu, ale vládu, pre-

miéra a ani parlament ovplyvniť nemohol. S vládnu koalíciou je totiž prezident Kováč už vyše troch rokov v permanentnom konflikte. A tak prezident opäť vydáva iba apel vláde a parlamentu, aby sa so situáciou v kultúre vážne zaoberali a hercov požiadal, aby začali opäť hrať.

Štrajk divadelníkov sa teda po mesiaci skončil – bez víťazov a porazených. Od konca marca sa v slovenských divadlách opäť hrá. Minister Hudec absolvoval sériu stretnutí s divadelníkmi, ale len s tými, ktorí sa štrajku nezúčastnili. So štrajkujúcimi umelcami rokovali iba nižší úradníci ministerstva kultúry.

Pozície sa vyjasnili. Podľa očakávania: tie divadlá a súbory, ktoré boli lojálne voči vláde, dostali viac peňazí, a tie čo štrajkovali, dostali menej. Avantgardný súbor Stoka mohol existovať ďalej len vďaka veľkorysej podpore švajčiarskej nadácie Pro Helvetia, Českého kultúrneho centra, Open Society Fund a Sorosovho Centra pre súčasné umenie v Bratislave. V Stoku sa v tom čase pravidelne konali aj stretnutia opozičných politikov s verejnosťou. Celkom ako v novembri 1989.

S tým rozdielom, že v apríli 1997 publikum Stoky diskutovalo s prezidentom republiky Michalom Kováčom. Bola to ozaj kuriozita. Sotvakde v Európe ste v tých časoch mohli nájsť prezidenta diskutujúceho s občanmi v malom alternatívnom divadle pre zhruba stovku divákov, sídliaceho v adaptovaných dielňach mestskej dopravy. Ale na Slovensku, kde sa prezident v tých časoch iba veľmi ťažko a veľmi zriedkavo dostal napríklad na obrazovku verejnoprávnej televízie, ktorú kontrolovala vládna koalícia, to bolo jednoducho tak.

To všetko sa skončilo až o rok neskôr. Na jar 1998 vládna koalícia prehrala voľby, „kultúrtréger“ Mečiar sa ocitol v opozícii a dobudoval si rodinný penzión Elektra. O osem rokov neskôr si ho sociálnodemokratický víťaz volieb Robert Fico prizval do koalície. Divadlu sa „samec Mečiar“ (ako ho označil jeho obdivovateľ spevák Jožo Ráž) venuje nateraz iba v parlamente. Stoku zbúrali buldozéry, všade naokolo vyrastajú mrakodrapy a uprostred tróni novostavba SND. Dunaj tečie navôkol a vlna za vlnou sa valí...

Tibor Pichler Otvorenosť je cnosť

Popperov koncept *otvorenej spoločnosti* nie je zastaraný. Možno by ho bolo treba aktualizovať, keďže nemožno prehliadnuť, že sme konfrontovaní so skutočnosťou prebúdajúcich sa tribalizmov ako aj fanatizmov a v ich slede sa šíriaceho strachu. Svet sa otvára čoraz viac a fyzické i mentálne hranice sa stávajú priepustnými napriek úsiliu mnohých spiatočníkov, ktorí hľadajú riešenie v zatvorení a ohradení sa. Takáto „tekutá“ situácia je ne-bývalou výzvou pre ľudský um i zdravý rozum. Zatvorenie sa však nie je tou tvorivou odpoveďou. Otvorenosť je cnosť a zriecť sa jej by bolo chybou.

Otvorená spoločnosť mi splyva s individualizmom a riešenie súčasnej výzvy nachádzam v prehlbovaní individualizácie, čo tak či tak prebieha. Individuum je základným stavebným kameňom spoločnosti a „najprirodzenejšou“, najbezprostrednejšou a zároveň najtrvalejšou realitou i rozhodujúcou sociálnou hodnotou. Mnohé humanitu deštruujúce ideológie budovali na princípe nadradenosti akoby jednoliateho kolektívu, či už primordiálne chápaného národného alebo triedneho, nad jednotlivcom: prostredníctvom zvrchovaného kolektívu jednotlivca degradovali na funkciu celku či prostriedok „dejín“ a takto ho zbavili inherentnej dôstojnosti. Človek má právo mať práva, písala Hannah Arendt. Pravda „holý“ nešpecifikovaný individualizmus nestačí. Lahko by sa dal obviňovať z asociálneho a bezohľadného egoizmu. Mám na mysli individualizmus, ktorý je sociálne ukotvený a zodpovedný, vyznačujúci sa mravnou kvalitou a súdnosťou. Nemožno však zabúdať na okolnosť, že individualizmus sa nerodí len tak,

ale je výsledkom skúseností i vzdelávania. Zatiaľ čo sa tribalizmus a fanatizmus môžu šíriť ako epidémia, k sociálne zodpovednému individualizmu treba dopracovať. Otvorenosť si vyžaduje bdelosť.

Tomáš Janovic
Smutná anekdota

A znova

A znova sa rozlieha:
Štát – lebo strelím!

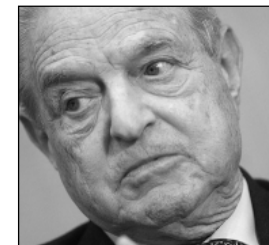
Rozhovor

George Soros

Potrebujeme nový motor

Rozprávali sa Marta Frišová a Andrea Puková

O povinnosti Európy k Rómom, o otvorenej spoločnosti globálneho veku, o omylnosti trhov, o tom, že starosť o životné prostredie môže naštartovať ekonomiku a o novom prezidentovi Spojených štátov, zvolenom niekoľko dní pred týmto rozhovorom. Krátka predohra k tomu, čo sa o Georgeovi Sorosovi a od Georgea Sorosa dočítate na nasledujúcich desiatkach strán.

Vaše neziskové aktivity v strednej a východnej Európe od začiatku deväťdesiatych rokov do veľkej miery zmenili podobu týchto krajín. Keď sa na to dívate späť, urobili by ste dnes niečo inak?

Inak? V mojej filozofii je otvorenou spoločnosťou nedokonalá spoločnosť, otvorená zlepšeniam. Takže asi áno. Ale pritom je na čo byť hrdý. Moje nadácie podporujú ľudí, pre ktorých je otvorená spoločnosť dôležitá, ktorým na nej záleží a starajú sa o ňu. Nerobím to teda ja. Ale ja im môžem dať silu, podporiť ich, môžem im pomáhať. A keď potom cestujem po svete a vidím, čo títo ľudia robia, mám pocit, že všetky úžasné veci, na ktorých nadácie pracujú, majú veľký zmysel.

Je nejaký váš projekt, s ktorým ste sa identifikovali najväčšmi?

Inštitúty otvorenej spoločnosti a Sorosove nadácie dali na budovanie otvorených, demokratických spoločností vyše sedem miliárd dolárov. Moje prvé nadácie boli vo východnej Európe, teraz sieť nadácií funguje vo viac ako šesťdesiatich krajinách. V rámci celého sveta sme boli veľmi aktívni aj na iné témy – predovšetkým nám šlo o to, aby občania krajín bohatých na suroviny, z tohto bohatstva sami niečo mali. Mnohé z týchto krajín patria medzi najchudobnejšie na svete a my sa usilujeme tento paradox zmeniť. Ale najviac som sa zrejme identifikoval s témou zrovnoprávnenia marginalizovaných menšín. A v Európe sú najmarginalizovanejšou a zároveň najrozsiahljšou menšinou Rómov. Myslím, že naše nadácie posunuli práve túto tému najďalej.

Vaša koncepcia otvorenej spoločnosti mala v našej časti sveta obrovskú mobilizačnú silu, stala sa takmer taká silná ako pojmy slobody či demokracie. Ako vidíte tento pojem?

Otvorená spoločnosť je spoločnosťou, v ktorej môže žiť a prosperovať človek ako ja. Ako Žida v Maďarsku ma prenasledovali nacisti, neskôr som v tejto krajine zažil predzvesť komunistického režimu, takže viem, o čom hovorím. Keď som mal sedemnásť, emigroval som do Anglicka a pochopil som, aký je rozdiel medzi otvorenou a zatvorenou spoločnosťou.

Otvorená spoločnosť je založená na uznaní, že nikto nemá monopol na pravdu, že rôzni ľudia majú rôzne názory a záujmy, a že potrebujeme inštitúcie, ktoré by chránili práva všetkých ľudí, a tak im umožnili žiť spolu v mieri. Dvadsať rokov po založení siete Inštitútov otvorenej spoločnosti má naša práca stále korene v pomoci transformácii uzavretých spoločností na otvorené. Tým, čo tieto nadácie urobili, je zmena spôsobu, akým sa transformácia odohrávala. A to v dotýčaných krajinách zmobilizovalo ľudskú energiu.

Na rozdiel od dneška pred dvadsiatimi rokmi si oveľa väčšia časť sveta pripadala uväznená svojimi vlastnými režimami, dnes je svet iný. Aké sú šance otvorenej spoločnosti v globalizácii zmenenom svete?

V širšom zmysle je otvorená spoločnosť definovaná ako spojenie vlády zákona, existencie demokraticky zvolenej vlády, pestrej a životaschopnej občianskej spoločnosti a úcty k menšinám a menšinovým názorom. A globálna otvorená spoločnosť nezna-

mená nutne globálnu vládu. Vláda nevyhnutne zasahuje do slobody jednotlivca.

Myslíte si, že globálna vláda by sa musela správať represívnejšie ako národné vlády?

Len hovorím, že globálna vláda by sa nemohla vyhnúť tomu, aby sa prejavovala represívne, aj keby bola založená na liberálnych zásadách. Pretože globálna otvorená spoločnosť by nemohla byť ani tak tesne ako je integrovaná Európska únia, pretože afinita medzi členskými štátmi by bola ešte nezreteľnejšia.

Ste zrejme najväčším podporovateľom projektov na podporu rómskych komunít v strednej Európe – žiadny iný donor sa tak dôsledne nesústredil na túto tému. Prečo?

Za posledných desať rokov sa členmi Európskej únie stalo viacero východoeurópskych štátov, ktoré zožali bezprecedentný politický a ekonomický úspech. Ale tento obrovský pokrok obnažil veľké disproporcie, ktoré tu stále sú, a máloktorá z nich je tak do očí bijúca ako situácia Rómov. V nových členských štátoch výhody členstva Rómov obišli. Najnovšie udalosti, napríklad návrh brať Rómom odtlačky prstov, zbúranie osady Ponticelli Romani v máji minulého roka v Taliansku, sú príklady pochmúrnej reality, s ktorou sú dnes Rómovia konfrontovaní.

Európske vlády nerobia pre Rómov dost?

Európska únia je zrejme tým najlepším príkladom prísľubu otvorenej spoločnosti na svete, pretože stelesňuje hodnoty kooperácie, tolerancie a slobody. Napriek tomu je Európa ako otvorená spoločnosť markantným príkladom zlyhania v tom, ako naďalej marginalizuje svoju najväčšiu menšinu, teda rómsku menšinu.

A čo ste urobili vy?

Za posledných desať rokov som dal približne sto miliónov dolárov na rôzne aktivity, ktoré smerovali k zabezpečeniu rovnosti, spravodlivosti, inklúzie Rómov do Európy. Naša stratégia je dlhodobá a sústreďujeme sa hlavne na politické, právne a kultúrne práva. Založili sme napríklad Európske centrum pre práva Rómov, ktoré sa centrálnne venuje ich politickým a kultúrnym právam, legislatíve. Práca týchto centier viedla k prelomovému rozhodnutiu – ktoré sa týkalo mesta Ostrava – Európskeho súdu pre ľudské práva, ktorý rozhodol že segregácia rómskych detí v školách je nezákonnou diskrimináciou.

Okrem toho sa intenzívne sústreďujeme na vzdelanie Rómov. Ide nám predošetrým o aktivity smerujúce proti segregácii, a v niektorých krajinách – v Bulharsku a Maďarsku – sa nám podarilo dosiahnuť významné legislatívne zmeny. Rozšírili sme antisegregačnú koalíciu a spolu so Svetovou bankou sme založili Rómsky vzdelávací fond.

Našou najvýznamnejšou snahou a naším najväčším úspechom je však posilňovanie možností samotných rómskych spoločenstiev tak, aby sami mohli hájiť svoje práva a ciele. Najsľubnejšie zo všetkého sa mi zdá to, že už vznikla nová, možno prvá generácia rómskych aktivistov.

Čím to je, že ste si práve vy, jeden z najväčších aktérov svetových trhov, zachovali taký odstup k trhovému fundamentalizmu? Pomohla vám k tomu vaša popperovská filozofická práca?

Myslím, že ma od toho uchránil pojem, ktorý s touto filozofiou svojím spôsobom súvisí: to, čomu hovorím reflexivita – pomocou tohoto princípu sa dívam aj na trhy. To, že trhy sú flexibilné, ako je už dnes, očividné, platí, ale len do istej miery. Neviditeľná ruka trhu totiž nie je neomylná, nie vždy.

Čo ju zvedie k tomu, aby sa pomýlila?

Strata obozretnosti. Za normálnych okolností hľadajú trhy na realitu s miernym podozrením. Ale občas sa stane, že nálady trhov sa šíria po špirále bez sebakontroly, mohutnejú až do sebadeštrukčnej sily – vtedy nastávajú bubliny. A to je to, čo sa stalo teraz. Súčasná kríza ekonomiky pochádza z jej vlastných zdrojov. Vyvolali ju samotné trhy, keď využívali vlastnú hnaciu silu úverov. A prehrali to.

Čo to znamená, že trhy sebadeštrukčne mohutneli?

Vždy sa snažím vysvetľovať finančné trhy pomocou alternatívnej paradigmy, ktorá sa od tej súčasnej v niečom líši. Po prvé, finančné trhy nereflektujú dostatočne situáciu; poskytujú obraz, ktorý je takým či onakým spôsobom posunutý. Po druhé, zdeformované pohľady účastníkov trhu, vyjadrené v trhových cenách, ovplyňujú za určitých okolností takzvané fundamenty, ktoré by mali trhové ceny reflektovať. Tým, čomu hovorím reflexivita, je práve toto dvojcestné zacyklené spojenie medzi trhom, cenami a podcenenou realitou volám reflexivita.

Dá sa také zacyklenie zastaviť? Ako možno vôbec takú situáciu zvládnuť?

Najprv by sme sa mali vysporiadať s problémom hypoték, znížiť objem tých nesplácaných, rekapitalizovať banky a potom pracovať na lepšom svetovom poriadku – napríklad spoločne čeliť problémom ako je globálne otepľovanie.

A môže sa takýmto odporúčaním riadiť bežný človek, vystavený kríze?

Pozrite, za posledných dvadsaťpäť rokov bola motorom svetovej ekonomiky spotreba Američanov. Tí však konzumovali viac

než sami produkovali alebo čo sami našetrili. Motor americkej spotreby sa zastavil – v dôsledku tejto krízy. Potrebujeme dnes nový. Boj s globálnym otepľovaním by mohol byť jedným zo zdrojov budúceho rastu. To bude nepochybne vyžadovať veľké investície, ale ak budú správne vložené, môžu naštartovať svetovú ekonomiku.

Ako sa dívate na paralely s Veľkou depresiou z tridsiatych rokov?

Dnešný finančný systém je veľmi krehký a dúfajme, že sa nezrúti. To sa síce finančnému stáva len veľmi zriedkavo, ale stalo sa to práve v roku 1930. Od tých čias sme čelili viacerým finančným krízam, ale vždy sme ich boli schopní zvládnuť. Lenže táto je od roku 1930 najväčšia.

Budú raz historici interpretovať finančnú krízu len ako dôsledok nezodpovednosti a chamtivosti finančníkov, alebo ju budú vidieť skôr ako viac či menej nevyhnutný dôsledok toho, že existujúce finančné mechanizmy už neboli schopné zvládnuť transformáciu vyvolanú globalizáciou a nástupom informačných technológií?

Zrekapitulujme si, ako sa kríza vyvíjala za posledných osemnásť mesiacov. Bezprostredným spúšťačom bola hypotekárna bublina, presnejšie výbuch na trhu s podradnými hypotékami. Čím dlhšie trval rast cien nehnuteľností na úrovni dvojciferných čísel, tým laxnejší bol prístup k overovaniu schopnosti ľudí splácať hypotéky. Zašlo to tak ďaleko, že ľudia si mohli požičať 100 percent sumy na kúpenie domu za nadhodnotenú cenu bez toho, aby sami zložili akúkoľvek čiastku. Podľa všetkého sa peniaze požičiavali aj nezamestnaným, ľuďom bez príjmu. Nikto od nich nechcel záruky ani potvrdenia o príjme. Tento exces sa stal viditeľným potom, čo ceny domov vyleteli prudko nahor v roku 2006 a firmy, ktoré poskytovali podradné hypotéky, začali niekedy v marci 2007 krachovať. Rozmery krízy začali tieto krachy dosahovať v auguste 2007.

Prečo príslušné dozorné mechanizmy stále nereagovali?

Federálny rezervný systém a ďalšie finančné inštitúcie verili, že podradné hypotéky sú len izolovaný fenomén, ktorý síce spôsobí straty, ale len okolo 100 miliárd dolárov. Namiesto toho sa kríza začala šíriť s prekvapujúcou rýchlosťou do ďalších oblastí

trhu. Niektoré veľmi vplyvné hedge fondy skolabovali a niektoré finančné inštitúcie, ktoré fungovali len pod ľahkým dozorom, vyhlásili bankrot. A potom sa stalo čosi nepredstaviteľné: finančný systém behom asi jedného týždňa zamrzol. V stave, keď finančný systém dostal infarkt, sa urobili pre jeho resuscitáciu kroky balansujúce na hranici morálneho hazardu.

Ale bola nejaká iná možnosť?

V USA napumpoval Fed do finančného systému jeden bilión dolárov v priebehu niekoľkých týždňov a aby toho nebolo dosť, americké aj európske vlády opretekou vyhlasovali, že žiadnu významnú finančnú inštitúciu nenechajú padnúť. Ide o to, že záchranou finančných inštitúcií sa posilňuje možnosť, že v budúcnosti sa budú správať rovnako nezodpovedne – a vláda do nich aj tak nalievala stále väčšie sumy peňazí. To je problém.

Pravdepodobne ani jeden prezident Spojených štátov nenastupoval do svojho úradu s takými ťažkými úlohami a pritom sprevádzaný takou obrovskou nádejou, ako Barack Obama. Nemáte z toho strach?

Tu vám najskôr musím povedať: som šťastný, že Američania sa vyslovili za zmenu! Je isté, že v týchto ťažkých časoch budú chcieť vidieť silného a rozhodného lídra. Barack Obama bude nepochybne stáť pred obrovskými výzvami. Je to inteligentný, premýšľajúci líder a ja si myslím, že sa bude zo všetkých síl snažiť pohnúť veci správnym smerom. A dúfam, že uspeje.

George Soros, vlastným menom **Schwartz** (1930) je finančník a filantrop. Žije v New Yorku. Venuje sa rozsiahlym projektom na podporu občianskej spoločnosti, vzdelávania a ľudských práv. Je prezidentom Soros Management Fund v New Yorku a hlavným finančným poradcom fondu Quantum, jedného z najúspešnejších investičných fondov na svete. Keď mal sedemnásť, emigroval z Budapešti do Veľkej Británie a roku 1952 odišiel do Spojených štátov. Od roku 1979, keď založil prvú nadáciu – Open Society Fund, pôsobí ako významný filantrop. Napísal sedem kníh, v slovenskom preklade vyšli: Bublina americkej nadvlády, Otvorená spoločnosť, Soros o Sorosovi, O globalizácii, Kríza globálneho kapitalizmu a Vek omylnosti (Dôsledný vojny proti terorizmu). Po roku 1990 uvažoval o tom, že v Bratislave založí Stredo európsku univerzitu, ale pre odpor časti slovenských politikov od tohto zámeru upustil, a tak Stredo európska univerzita vznikla v Budapešti.

Martin Bútora Čítanie v Sorosovi

Niet nič prirodzenejšie ako pri príležitosti pätnásteho výročia založenia Nadácie otvorenej spoločnosti na Slovensku pripomenúť aj človeka, ktorý za tým všetkým stojí – Georga Sorosa. V nemalej miere nám to umožňuje on sám, pretože o svojich životných peripetiách už mnoho napísal i povedal. (Najlepším odborníkom na Georgea Sorosa je nepochybne on sám, vyjadril sa o ňom svojho času Zbigniew Brzezinski.) A predsa to nie je také jednoduché. Nielen preto, lebo ide postavu, ktorú mnohí vnímajú ako krajne rozporuplnú, ale aj preto, lebo George Soros – finančník, filantrop, filozof – sa jedinečnosťou svojho životného príbehu, šírkou svojho záberu i monumentálnosťou svojho aktívneho konania nedá vtiesnať do zopár viet či nebudaj hesiel. Platí to aj napriek tomu, že niektoré základné kamene svojej životnej filozofie tak často opakuje.

Zvláštnou súhrou okolností sa jeho myšlienky dostali dnes znovu do popredia: spôsobila to rozsiahla finančná a ekonomická kríza, o ktorej toľko písal a na ktorú toľkokrát upozorňoval, ktorá sa však plnšie prejavila až teraz. No niektoré prvky jeho pôsobenia budú zaujímavé aj vtedy, ak sa on sám stiahne z bezprostrednej, aktuálnej pozornosti verejnosti. Stojí za to ich pripomenúť.

Formatívne roky: pravidlá nefungujú

V spomienkach uverejnených v knihe rozhovorov *Soros o Sorosovi. Zostať o krok pred zvratom* vydanéj v roku 1995 (v nasledu-

júcom texte budem citovať zo slovenského prekladu uverejneného v roku 1996) figurujú niektoré kľúčové udalosti zo života jeho otca.

Ku koncu prvej svetovej vojny otca, dobrovoľníka slúžiaceho v rakúsko-uhorskej armáde, zajali na ruskom fronte. V tábore na Sibíri redigoval noviny, ktoré písal rukou. Situácia naokolo sa zhoršovala a v jednej chvíli dospel k názoru, že je riskantné v tábore ďalej ostávať; dal dohromady tridsať zajatcov rôznych remesiel, spoločne utiekli, postavili plť a plavili sa dolu riekou domov. Avšak až po pár týždňoch si uvedomili, že rieky na Sibíri sa vlievajú do Severného ľadového oceánu – pri návrate späť sa teda museli „prebiť z divočiny k civilizácii“, čo im trvalo niekoľko mesiacov. Cesta bola nesmierne náročná, stretávali sa s násilím a zabíjaním, no napokon dorazil domov a mohol vychutnávať, aké „cenné je byť nažive“. Skúsenosť omylu a schopnosti korekcie bola na svete – a hoci ju syn mohol poznať iba sprostredkovaně, z otcovho rozprávania, vpečatila sa aj doňho.

Ešte výraznejší vplyv na mladého Sorosa zohrali otcove zážitky z obdobia druhej svetovej vojny. Už pred nemeckou okupáciou začal Sorosov otec postupne predávať majetok, o ktorý by tak či tak boli prišli. A keď do Maďarska vtrhli nacisti, pochopil, že neplatia normálne pravidlá: poslúchať zákon bolo nebezpečné, osobitne pre Židov. Zariadil, aby rodina získala falošné preukazy totožnosti a našiel miesta, kde sa mohli skrývať, pričom pomohol nielen najbližšej rodine, ale aj viacerým ľuďom z okolia. V očiach štrnásťročného syna bol vtedy jeho otec napriek smrteľnému nebezpečenstvu „pánom situácie, vedel, čo robiť, a pomáhal iným“.

Odborník na veľmi nerovnovážne situácie

Otec ho tiež svojou skúsenosťou vyzbrojil na to, aby sa stal „odborníkom na veľmi nerovnovážne situácie“. Pomohol mu pochopiť, že v časoch prudkých zlomov je dôležité konať. Takým zlomom, keď bolo treba pracovať nekonvenčne a netradične, bol aj pád komunistického režimu v sovietskom bloku a obdobie, ktoré nasledovalo.

V neskoršej knihe *Vek omylnosti. Dôsledky vojny proti terorizmu* vydanéj v roku 2006 (preloženej u nás v roku 2007) o tom

hovorí: „Naučil ma, že vo vrcholnom vzopätí revolúcie je možné prakticky čokoľvek. Prvý človek, ktorý vojde do kancelárie riaditeľa fabriky, môže fabriku prevziať; ďalší človek už nájde kohosi na jej čele. Vyzbrojený týmto poznaním, bol som odhodlaný byť tým prvým.“ George Soros, ktorého hlavným „pracovným nástrojom“ bola vtedy postupne sa rozrastajúca sieť nadácií, mal jedinečné predpoklady, aby uspel: „Mal som politické presvedčenie, finančné prostriedky a chápal som dôležitosť chvíle.“

Tak dokázal so svojimi spolupracovníkmi založiť nadácie v Estónsku, Litve a Ukrajine ešte predtým, kým sa tieto krajiny osamostatnili. Tak sa mu podarilo založiť Stredoeurópsku univerzitu ako liaheň mozgov, centrum intelektuálnych zdrojov pre reformy. Tak mohol spustiť viacero iniciatív, vydatých i menej úspešných; ročný rozpočet z pôvodných 3 miliónov dolárov investovaných v Maďarsku stúpol na 300 miliónov dolárov. Vo viacerých štátoch, vrátane Ruskej federácie, spolupracoval vtedy so štátnou správou, s univerzitami, akadémiami vied, výskumnými strediskami i mimovládnyimi kruhmi.

Púšťal sa aj do projektov a tém, o ktoré vtedy nikto nedbal, a kde bola pomoc osobitne žiaduca. Takou bola jeho podpora reformy sovietskej a ruskej vedy, v ktorej videl veľký potenciál, na čo venoval 100 miliónov dolárov. Vážil si prácu kvalitných odborníkov. Bolo to v čase, keď Rusko prechádzalo obdobím hyperinflácie a 500 dolárov – čo bola hodnota grantu pre každého z asi 30 tisíc podporených vedcov – bola vtedy veľká suma, dalo sa z nej vyžiť niekoľko mesiacov. Medzinárodná vedecká nadácia, ktorú založil, chcela zachrániť „výkvet prírodných vied“; poskytovala núdzové granty vedcom, ktorých vyberali podľa jednoduchého kritéria – tri citácie v medzinárodnej uznávanom časopise. To stálo necelých 20 miliónov, zvyšok peňazí šiel na výskumné projekty vybrané zborom kolegov, v ktorom pôsobili špičkoví vedci z celého sveta. V rámci programu sa tiež usilovali poskytovať vedecké časopisy a sprístupňovať internet rozmanitým užívateľom, od škôl, univerzít a knižníc až po nemocnice a médiá. Napriek tomu jeho program napadla ruská kontrarozviedka a kritizovali ho i v ruskom parlamente. Soros však hrdododáva, že vedecká obec povstala na jeho obranu a to, čo sa za-

čalo ako útok, skončilo sa triumfom nadácie: vedci program „hlučne bránili, Duma napokon odhlasovala poďakovanie“.

Averzia vo vtedajšom ruskom parlamente nebola v tejto časti sveta ojedinelým úkazom. V roku 1997 George Soros zatvoril svoju nadáciu v Bielorusku, kde Lukašenkova vláda pokračovala v ťažení proti nezávislým domácim i zahraničným mimovládnyim organizáciám. V roku 2004 sa jeho nadácia ocitla v ťažkostiach v Uzbekistane, problémy mal aj v Kazachstane, Tadžikistane či Turkménsku. (Neskôr sa situácia čiastočne zlepšila a niektoré iniciatívy v strednej Ázii pokračujú.) Je známe, že Sorosa nemá veľmi v láske ani súčasné vedenie Ruska, kde ho okrem iného obvinili z financovania „farebných revolúcií“ v Ukrajine a v Gruzínsku. Naposledy tak urobil minister zahraničných vecí Sergej Lavrov v septembri 2008 priamo na pôde OSN. Soros síce nepopieral svoju pomoc demokratickým politickým silám v oboch krajinách, tvrdil však, že jeho rola je nadhodnotená.

Neukončené záležitosti

Osobné dozrievanie pre Georgea Sorosa neznamenal iba obdiv k otcovi, ale aj pochopenie a vyrovnávanie sa s tým, s akou výzbrojou vstupuje do života. V tomto zmysle si niesol rodinné dedičstvo, ktoré malo príznaky toho, čo psychoterapeuti označujú ako „neukončenú záležitosť“ – nedostatočne vyjavené či vyjadrené negatívne pocity alebo zážitky, ktoré nepriaznivo ovplyvňujú psychiku človeka. V zrelom veku 65 rokov dokázal o tom hovoriť s odstupom, nadhľadom i s porozumením, aké nebýva bežné.

Obaja rodičia boli rozdielne povahy a preňho hrala významnú rolu aj matka, od ktorej, ako hovorí, sa naučil introspekciu, po ktorej zdedil „svoju analytickú povahu“ a s ktorou ho spájala „záujem o záhady bytia“. No popritom si od mamy odniesol aj zvýšenú sebakritickosť, niektoré „mindráky“, sklony k porazenectvu, s ktorými musel bojovať. Mal vyše päťdesiat, keď „prechádzal obdobím vnútorných búrok“ a chtiac-nechtiac sa vrátil k matkiným vnútorným konfliktom.

V tom čase, ako spomínal v knihe z roku 1995, sa musel vyrovnávať s pracovnou krízou v podniku vo fonde Quantum, kto-

rá súvisela s jeho povahou: „Bol som mimoriadne úspešný, ale zo všetkých síl som sa snažil si svoj úspech nepriznať,“ hovorí o tom. „Zdalo sa mi, že keby som sa zbavil pocitu neistoty, ohrozilo by to môj úspech. (...) Rozhodol som sa zmieriť so skutočnosťou, že som úspešný, aj keby to malo znamenať, že prestanem byť úspešný, lebo môj úspech závisí od môjho sebazapieravého, sebakritického, sebamučivého postoja“. Rozišiel sa so svojim obchodným spoločníkom i so svojou ženou: „Bola to súčasť psychologického kvasu, ktorým som prechádzal. Úmyselne som uvoľnil tlaky, pod ktorými som dovtedy pracoval. Vyšlo najavo, že som bol priveľmi sebakritický a príliš som sa kontroloval. Prv, ako som investoval, trval som na tom, že musím o každej situácii vedieť až priveľa, a často som napokon predal tú investíciu privečas, lebo som si myslel, že nie je až taká spoľahlivá, ako by mala byť. (...) Môj štýl vedenia bol priveľmi úzkostlivý a krčovitý.“

Z takejto nadmernej kontroly sa vyvinul vnútorný konflikt: „Mal som pocit, že Fond je akýsi organizmus, parazit, ktorý mi cicie krv a odčerpáva energiu. Položil som si otázku, kto je dôležitejší, Fond alebo ja? (...) Hľadal som ľudí, ktorí by sa so mnou delili o zodpovednosť, a keď som nevedel nikoho nájsť, začal som hľadať ľudí, na ktorých by som mohol preniesť plnú zodpovednosť. Môj vnútorný kvas sa stal verejne známy. S čím väčším počtom ľudí som sa zhováral, tým viac ľudí si uvedomilo, v akom som duševnom stave, a tým väčší sa môj duševný stav zhoršoval.“

Sorosov Fond potom prišiel o peniaze, ale on už bol rozhodnutý: „Odmietol som zostať otrokom svojho podnikania. Bola to veľká zmena po mnohých stránkach, pretože som začal sám seba prijímať ako človeka, ktorý má úspech; prekonal som strach z nešťastia, ktoré by ma mohlo postihnúť, keby som si svoj úspech priznal.“ Dovtedy, ako konštatoval v tomto rozhovore na intímnu tému s dávnym priateľom Byronom Wienom, sa totiž bál „priznať si úspech“, lebo by to mohlo nahlodať jeho pocit neistoty: „Keď raz považuješ svoj úspech za zaručený, prestaneš byť v strehu. (...) Myslím, že moja osobnosť prešla v tom období vážnou zmenou. V mojej emocionálnej výzbroji bol výrazný prvok viny a hanby, ale popreberal som sa v ňom. Mal som niekoľko sedení u psychoanalytika (...) Odhalil som svoje predsudky a tým, že som ich vyniesol na svetlo, som spoznal, že nemajú zmysel, a teda

môžem nad nimi mávnuť rukou. (...) Stal sa zo mňa človek, s ktorým sa príjemnejšie žije.“

Nejde iba o jeho súkromný svet. Je celkom dobre možné, že riešenie osobných problémov mu pomohlo nielen v úspešnom napredovaní v role finančníka, ale aj v tom, že sa stal filantropom veľkého formátu. S týmto typom činnosti začínal zhruba v čase spomínanej osobnej krízy a rozvinul ho súčasne s tým, ako sa z tejto krízy dostával.

V čase spomínaného rozhovoru mal George Soros 65 rokov. Mohol už pokojnejšie a vyrovnaneršie hovoriť o svojom dozrievaní i o zmenách, akými prešiel. Uvedomoval si, že sa stal „verejnou postavou“ a zmieril sa s rolou, ktorú vykonáva: „Samozrejme, pri utváraní tejto verejnej postavy zohrávam určitú rolu, ale takisto aj ona utvára mňa. A musím povedať, že jej účinky boli vcelku veľmi blahodárne. Moje skutočné ja sa stalo šťastnejšou, lepšou, harmonickejšou, spokojnejšou bytosťou ako predtým. To je veľká zmena oproti tomu, ako som o sebe zvykol zmýšľať v najproduktívnejšom období svojej profesionálnej kariéry. Vtedy som sa za seba hanbieval; dnes už som z toho vyrástol. Zvykol som sa tiež veľmi izolovať; dnes sa naopak zapájam do mnohých vecí.“ A súčasne sa na konci rozhovoru zaviazal, že so svojou introspekciou už skončí. Mohol by som o tom hovoriť donekonečna, vraví, „pretože ma veľmi púta, ako sa konflikt medzi mojím otcom a mojou matkou vo mne odvíja ďalej aj dávno po ich smrti. Avšak toto nadmerné zaujatie sebou samým začína mať určité škodlivé vedľajšie následky. (...) Myslím, že som dospel k bodu, kde musím potlačiť svoju túžbu po sebaodhaľovaní.“

Podpora otvorenej spoločnosti

Pravda, neboli to iba rodičia, ktorí ho ovplyvnili. A neboli to len skúsenosti z podnikania. Bola to aj ríša ideí, kde na ňom zanechal silnú pečať jeho učiteľ Karl Popper, či už ako filozof vedy alebo ako hlásateľ otvorenej spoločnosti. Popperova kniha *Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia* bola v súlade so Sorosovým životným pocitom: oba totalitné spoločenské systémy boli nepriateľmi otvorenej spoločnosti, nárokovali si na pravdivosť vlastných dogiem. To je v úplnom protiklade so základným Sorosov-

vým presvedčením, ktoré sa doslova ako červená niť tiahne celou jeho tvorbou i jeho verejným účinkovaním. Podľa neho je ľudské chápanie skutočnosti z princípu omylné, všetci konáme na základe nedokonalého chápania, a otvorená spoločnosť lepšie umožňuje korigovať naše chyby. Má k dispozícii inštitúcie, ktoré umožňujú ľuďom vyrovnávať sa s neistotou.

Na počiatku svojej dráhy v šesťdesiatych rokoch videl otvorenú spoločnosť ako „dokonale premenlivú spoločnosť, ktorá stojí v protiklade k „dokonalej nemennej organickej spoločnosti“. Premennivá spoločnosť vtedy preňho znamenala, že „vo všetkých aspektoch života by mali byť k dispozícii alternatívy: v osobných vzťahoch, v názoroch, v myšlienkach, výrobných procesoch, v materiálnom, spoločenskom a ekonomickom usporiadaní atď“.

Neskôr sa jeho názory trochu posunuli, začal kľásť dôraz nie iba na otvorenosť a možnosť alternatív, ale aj na určitú stabilitu, pretože zrušenie uzatvorenej spoločnosti nemusí splodiť otvorenú spoločnosť, ale ďalší rozklad: „Náhla zmena a neistota môžu pre ňu predstavovať existenciálnu hrozbu,“ píše vo *Veku omylnosti*. Inými slovami, otvorenú spoločnosť ohrozujú nielen dogmatické ideológie a totalitné režimy, ale aj zrušenie spoločnosti a nefungujúci štát. Dnes považuje otvorenú spoločnosť za „rozumne stabilnú spoločnosť“, ktorá zostáva otvorená inováciám a zlepšeniam. Otvorená spoločnosť tak predstavuje v jeho očiach „takmer rovnovážne podmienky“ a balansuje medzi „statickou nerovnováhou uzatvorenej spoločnosti“ a „dynamickou nerovnováhou chaosu a dezorientovanosti“: „Toto trojstranné delenie na statickú nerovnováhu, takmer rovnovážny stav a dynamickú nerovnováhu možno prirovnať k trom stavom vody: zamrznutému, tekutému a plynnému. Uzatvorená spoločnosť je meravá, otvorená spoločnosť je tekutá a revolúcia chaotická.“

V posledných rokoch hovoril Soros o tom, že jeho cieľom je „globálna otvorená spoločnosť“. Nemyslí pod ňou globálnu vládu, ale „vládu medzinárodného práva“. V duchu a v mene otvorenej spoločnosti sa angažoval nielen proti starým vládcom bývalého sovietskeho bloku, ale aj proti tej časti krajne konzervatívneho krídla americkej Republikánskej strany, ktoré podľa neho praktizovalo „politiku strachu“ a predstavovalo hrozbu otvorenej spoločnosti – nadmerným rozširovaním výkonnej moci, obmedzo-

vaním občianskych slobôd doma a porušovaním ľudských práv v zahraničí.

V *Bubline americkej nadvlády* vydanéj v roku 2004 kritizoval prezidenta Busha a jeho spoločníkov za zneužitie americkej sily a odmietol samotný koncept vojny proti teroru. Pokúsil sa tiež, v rozpore so svojimi zvyklosťami, zasiahnuť do vnútornej politiky. To sa netýkalo jeho nadácií – tam naďalej uplatňuje princíp nepodporovať nijakú politickú stranu – išlo o jeho samého ako jednotlivca. Postavil sa na stranu Bushovho protivníka senátora Kerryho, na kampan v prospech Demokratov v rokoch 2003 – 2004 vydal spolu 27 miliónov dolárov, investoval do celoplošných dvojstránkových inzerátov, prispel aktivistickým združeniam mobilizujúcim voličov Demokratickej strany, vydal sa na prednáškové turné po Amerike. Jeho odporcovia mu okrem iného vytýkali privysoké peňažné obnosy poskytované jedinou osobou – Soros však pripomínal, že on len vyrovnáva neprímeraný náskok Republikánov. Pripisovali mu tiež radikalizmus v niektorých otázkach životného štýlu za jeho údajnú podporu eutanázie, liberalizácie mäkkých drog či volebných práv odsúdených zločincov – on však tvrdil, že jeho názory skresľujú a že sa necíti byť nijaký radikál, skôr je súčasťou hlavného prúdu americkej verejnosti. Niektorí konzervatívni televízni a rozhlasoví komentári ho obviňovali z extrémizmu, z protiamerikanizmu, zo zrady amerických hodnôt – Soros však oponoval, že on chce naopak tieto hodnoty uchovať a je to aj politika prezidenta Busha, v dôsledku ktorej dochádza k erózii týchto hodnôt.

Vo svojej kampani proti prezidentovi Bushovi neuspel – ten bol zvolený znovu. O štyri roky neskôr sa situácia zmenila, Sorosov kritický pohľad na Bushovu administratívu si postupne osvojilo viac Američanov, čo sa prejavilo v prezidentských i kongresových voľbách v novembri 2008. V tých sa však už George Soros tak výrazne neangažoval, aj keď podporil Baracka Obamu. A s výnimkou tejto epizódy sa priamemu angažovaniu v politike vyhýbal: jeho vklad spočíval v niečom inom, v proporcionálne rozloženom vstupe do jednotlivých fáz politického procesu.

Pritom väčšmi ako na politickom vplyve si George Soros zakladal na tom, aby sa osvedčil ako filozof, čo je jeho trvalou a neutíchajúcou ambíciou – hoci pravdepodobne najspornejšou.

Na jednej strane dokáže byť v tomto ohľade voči sebe kritický: pripustil napríklad, že jeho esej z roku 1962 *Bremeno vedomia* bola skôr „prežúvaním Popperových myšlienok“ ako samostatným opusom. No napriek tomu ju v oboch spomínaných knihách, v tej z roku 1995 i tej napísanej o desať rokov neskôr, zaradil na koniec ako „prílohu“. Opakovane tiež prejavoval starosť o to, či svoje myšlienky dokáže správne formulovať a tlmočiť, či budú mať platnosť, či nimi zanechá stopu. A o túto pozíciu sa uchádzal aj v poslednom období, keď sa mu v amerických a európskych médiách i verejných debatách dostalo pozornosti nielen ako autorovi ďalšej publikácie *Nová paradigma pre finančné trhy* (vydanej v máji 2008), ale predovšetkým ako systematickému kritikovi nedostatkov kapitalizmu a prorokovi krízy.

Teoretikom ani filozofom otvorenej spoločnosti sa George Soros nestal. O to väčšmi však bol, obrazne povedané, jej praktikom – a to napriek tomu, že sám seba vníma ako „kontemplatívny typ“: „Príťahuje ma dobrodružstvo myšlienok,“ povedal o sebe v roku 1995. „Myslenie je v podstate najdôležitejšou súčasťou mojej existencie. Rád veciam rozumiem. Ako mladý muž som sa dosť venoval filozofickým špekuláciám. Veľkú časť svojej mladosti som premárnil tým, že som prežúval určité myšlienky. Potom som prišiel na to, že konaním sa človek môže naučiť oveľa viac ako meditovaním. Tak sa zo mňa stal aktívny mysliteľ, pričom myslenie hrá u mňa dôležitú úlohu pri rozhodovaní o tom, aké činy vykonám, a naopak, aktívna činnosť hrá dôležitú úlohu pri zlepšovaní môjho myslenia.“

Svoje nadácie zakladal s cieľom „otvárať uzavreté spoločnosti, napomôcť otvoreným spoločnostiam k väčšej životaschopnosti a rozvíjať kritické myslenie“. Celkom zrozumiteľne sa o tom hovorí v kľúčových preambulách Sorosovho Inštitútu otvorenej spoločnosti (*Open Society Institute*), grantovej nadácie zastrešujúcej početné aktivity v USA i vo vyše 60 štátoch Európe, Ázie, Afriky a južnej Ameriky. Pre otvorené spoločnosti je charakteristická vláda zákona, úcta k ľudským právam a menšinám, rešpektovanie rôznosti názorov, demokraticky zvolená vláda, trhovacia ekonomika, kde biznis a vláda nie sú prepojené, a občianska spoločnosť, ktorá pomáha tomu, aby vláda skladala účty občanom. Sieť Sorosových nadácií sa usiluje spoluutvárať také verej-

né politiky, ktoré by zabezpečili väčšiu spravodlivosť politických, právnych a ekonomických systémov a uplatňovanie základných práv. Venuje sa zlepšovaniu výkonu spravodlivosti, skvalitňovaniu vzdelávania, verejného zdravia i zlepšeniu pozície nezávislých médií. Vytvára tiež nadnárodné aliancie zamerané na boj proti korupcii, na slobodný prístup k informáciám i na ochranu a zlepšenie životov ľudí pochádzajúcich z marginalizovaných spoločností.

Začiatky tohto „angažovaného filantropa“ boli skromné a nie vždy úspešné. Projekt podpory študentov v južnej Afrike mu nevyšiel, vtedajší systém apartheidu bol veľmi tvrdý a blokoval všetky jeho snahy. Potom začal dávať štipendiá východoeurópskym disidentom, podporoval poľskú Solidaritu, študentov z Maďarska i chartistov v Československu. Pre pomery vo vtedajšom Československu bolo príznačné, že na zahraničné štipendium – na rozdiel od Poľska a Maďarska – sa nedostal prakticky nikto. Ľudia z Maďarska a Poľska sa naopak mohli dostať na Západ, aj keď výber štipendistov nebol ideálny, spočíval na ad hoc kontaktoch a nápadoch. V roku 1984 sa preto rozhodol pre niečo podstatne väčšie: ponúkol maďarskému veľvyslancovi, že by v jeho krajine zriadil nadáciu, ktorá by udeľovala štipendiá a venovala sa kultúrno-vzdelávacím aktivitám. Na jeho prekvapenie bola reakcia Budapešti pozitívna: „Zrejme vo mne videli podnikateľa, ktorý im dá peniaze bez nejakých veľkých podmienok, prisloveného strýka z Ameriky, ktorý sa dá využívať.“ (Dodajme, že v Sovietskom zväze prebiehala výmena komunistického vedenia: po Brežnevovej smrti v novembri 1982 na post generálneho tajomníka nakrátko nastúpil obávaný, no chorľavý Andropov, ktorého po jeho úmrtí vo februári 1984 vystriedal rovnako chorý Černenko a za ním už v marci 1985 nastúpil Michail Gorbačov.)

Zriadenie takejto nadácie bolo samozrejme kompromisom, programy museli vždy schváliť obe strany („komunisti chceli využiť mňa a ja som chcel využiť ich“) a nadácia mala po celý čas svojich kritikov a dozorcov v straníckom i bezpečnostnom aparáte. Nadácia poskytovala malé granty na projekty rôzneho druhu – od experimentálnych škôl, knižníc a amatérskych divadelných krúžkov až po farmárske kluby, výstavy výtvarníkov či výskumné projekty. Míňali sme iba tri milióny dolárov ročne,

hovorí George Soros, čo bol zlomok financií vynakladaných oficiálnymi vzdelávacími a kultúrnymi inštitúciami; zároveň to však bola obrovská suma nezávislých prostriedkov pre učiteľov, profesorov, výskumníkov a intelektuálov. Postupne sa podarilo utvoriť vcelku životaschopnú inštitúciu občianskej spoločnosti, ktorá si získala značnú popularitu i vplyv a nasledujúcich piatich rokoch sa stala jedným zo stredísk intelektuálneho života. A znovu treba dodať: aký obrovský rozdiel v porovnaní s Československom, kde policajný režim vylučoval čo i len pomyslenie na existenciu obdobnej organizácie.

Zákerné pôsobenie špinavých peňazí

No George Soros, jeho aktivity i jeho nadácia sa stretávali s prekážkami nielen v časoch komunizmu a nielen v štátoch bývalého Sovietskeho zväzu. Narazili i v strednej a východnej Európe, vrátane Slovenska, kde naňho v časoch Mečiarovej vlády útočili predstavitelia Hnutia za demokratické Slovensko, Slotovej Slovenskej národnej strany i provládne médiá.

„Máme informácie, najmä zo stredoslovenského regiónu,“ – tvrdila v lete 1995 podpredsedníčka SNS Anna Malíková (dnes Belousovová) – „že aktivity Sorosovej nadácie sú zamerané proti našej republike. Činnosť namierenú voči Slovenskej republike vyvíja pán Soros sústavne... Preto SNS po preskúmaní právnymi odborníkmi podnikne zákonné kroky, aby sa kompetentné orgány zaoberali činnosťou Sorosovej nadácie u nás.“

Na Georgea Sorosa sa z nacionalistických kruhov i médií valila vlna kritiky už predtým. Stal sa vítaným terčom zodpovedným za rôzne neúspechy „mladej demokracie“, ktorý figuroval v konšpiračných teóriách o „sprisahaní proti Slovensku“ ako súčasť „hegemonistických síl, ktoré sa nezmierili s tým, že vzniklo samostatné Slovensko“.

Ako príklad možno uviesť slabú slovenskú účasť na Svetovom ekonomickom fóre v Davose, ktorý sa konal krátko po nástupení Mečiarovej vlády v januári 1995. Namiesto toho, aby vládni predstavitelia vysvetlili nechotu či neschopnosť využiť túto príležitosť na prezentáciu Slovenska (čo opozícia označila opozícia za „biedu slovenskej diplomacie“), vzali si na mušku

Georgea Sorosa, ktorý sa vo svojom davoskom vystúpení dotkol nejasej politickej situácie na Slovensku ako možnej prekážky pri jeho začleňovaní do Európskej únie. Sami síce neprišli Slovensko obhajovať a vysvetľovať svoje pozície – tak ako neprišli o pár mesiacov na ďalšie špičkové fórum v Crans Montane, kde sa diskutovalo o privatizácii, o svetovom obchode, o bankovníctve a finančníctve, o bezpečnosti v Európe a kde Sorosovi udelili prestížnu cenu fóra Prix Transition 1995 – zato však spustili proti nemu kampaň, vrátane kampane proti jeho nadácii pôsobiacej na Slovensku.

Faktom je, že George Soros sa so svojimi pochybnosťami o vývoji na Slovensku netajil. Zatiaľ čo k budúcnosti strednej Európy sa staval vcelku optimisticky (neodradilo ho ani to, že v Poľsku a Maďarsku sa dostali k moci bývalí komunisti), situáciu u nás hodnotil v roku 1995 odlišne: „Komunistický systém sa skončil a tieto krajiny – s výnimkou Slovenska – sa definitívne upísali demokracii a trhovému hospodárstvu.“ Jeho hlavnou starosťou bolo, či Európska únia bude dosť otvorená a prijme ich. Slovensko videl inak. Podľa neho „Mečiar sa usiluje napojiť Slovensko na Rusko. Jeho ambíciou je, aby sa stalo prvou vysunutou baštou nového ruského impéria. Ak sa mu to podarí, nevešť to pre Európu nič dobré: Slovensko sa stane dýkou namierenou na srdce Európy.“

Jeho diagnóza nebola na Slovensku až takou novinkou – v podobnom duchu sa vyslovovali viacerí opoziční politici, kriticky sa o Mečiarovom štýle vládnutia vyjadrovali nezávislé médiá, občianski aktivisti a analytici z pracovísk nekontrolovaných vládou. Sorosova nadácia na Slovensku sa stala objektom útokov napriek tomu, že k politike sa priamo nevyjadrovala.

Ani program nadácie nebol profilovaný politicky, nemal to byť nástroj na politicko-mocenskú zmenu. Projekty v polovici deväťdesiatych rokov boli zamerané na rozvoj otvorenej spoločnosti, kritického myslenia a kvalitnejšieho vzdelávania, s dôrazom na mladých ľudí. Popri výchove budúcich elít pamätal aj sociálne znevýhodnené deti a skupiny vrátane Rómov (čo v tom čase na Slovensku ešte nebolo vôbec bežné). Desiatky študentov mohli získať štipendiá na štúdium na zahraničných školách, od Stredoeurópskej univerzity cez americké stredné školy až po brit-

ské univerzity v Oxforde či Warwicku. Iný typ finančných pod-
pôr, v spolupráci s Covenant College z Tennessee, ponúkal jede-
násťdňenné programy z oblasti obchodu, inovácie, finančného
manažmentu, medzinárodného marketingu, svetových trendov
v ekonomike pre slovenských obchodných vedúcich pracovní-
kov. Podobne mohli slovenskí lekári pobudnúť v prestížnych ame-
rických zdravotníckych inštitúciách. Ďalšie štipendiá boli urče-
né na výskum, na trojročnú prípravu budúcich doktorandov
v rámci postgraduálneho štúdia, na študijné pobyty v knižniciach
v Oxforde, na desiatky odborných konferencií v zahraničí pre
učiteľov, akademikov, výskumníkov. Nadácia tiež podporovala
reformy učebných osnov a vznik nových oddelení na univerzi-
tách, dávala granty študentom z 23 fakúlt na Slovensku, posky-
tovala menšie podpory napríklad vysokým školám na mzdy pre
externých pedagógov, na zlepšenie výučby cudzích jazykov či
stredným školám na úhrady pre profesionálnych učiteľov anglič-
tiny z USA. Sedemdesiatim knižniciam poskytla prostriedky na
technické vybavenie, nákup kníh a časopisov.

Program zahrňoval aj pomoc deťom predškolského veku so
slabým sociálnym zázemím, aby začínali na základnej škole
s rovnakými šancami ako ostatné deti (metodológia sa zameria-
vala na účasť rodičov, na individualizáciu výučby a zdravú výži-
vu). Patrili doňho kurzy a semináre zdravotnej výchovy (pre 2 900
účastníkov) pre učiteľov, sociálnych a zdravotných pracovníkov
v oblastiach ako prevencia alkoholovej a drogovej závislosti,
prevencia fajčenia, riešenie konfliktov medzi deťmi a pod. Vyše
tristo stredných škôl dostalo granty na mimoškolskú činnosť, ini-
ciovanú študentmi samotnými – školské kluby angličtiny, lite-
rárno-dramatické krúžky, školské časopisy, džezové skupiny,
ekologické kluby, študentské debatné kluby. Ďalší projekt sa tý-
kal sprístupňovania elektronickej pošty (e-mailov) a rozširovania
internetu na stredných školách.

Samostatným blokom bola podpora pôvodnej slovenskej tvor-
by a prekladov z oblasti filozofie, psychológie, sociológie a eko-
nomiky: pomáhala udržiavať nad vodou tento typ literatúry, kto-
rý mal problémy získať prostriedky zo štátnych fondov. Sorosovo
centrum súčasného umenia podporovalo študentov umenia, prog-
ramy z oblasti filmového umenia.

Pestré portfolio nadácie dopĺňali granty pre rôzne nadácie a
organizácie tretieho sektoru pôsobiace v oblasti ľudských práv,
životného prostredia, pre vzdelávacie centrá slúžiace rómskym
deťom, ale napríklad aj školiace programy pre podnikateľov, ja-
zykové kurzy pre Slovákov z oblasti Černobyľa, SOS centrum
pre deti z detských domovov, Anonymné psychologické centrum
pre alkoholikov, enviromentálne vzdelávanie a i. Podpora sme-
rovala aj do špecializovanej nadácie InfoRoma, ktorá bola doku-
mentačným a informačným centrom a právnou poradňou pre
Romov.

Niektoré z týchto programov už medzičasom nadácia ukonči-
la, v iných pokračuje dodnes, ďalšie nové ku svojej činnosti pri-
dala. Všetky sa však v zásade vykonávajú v rovnakom duchu,
ktorý tak veľmi prekážal nacionalistom v roku 1995 a ktorý via-
cerým politikom prekáža dodnes.

„Práve jednostranné pôsobenie na našu mládež považujeme
za veľmi nebezpečné a nebojím sa povedať, že veľmi zákerné,“
nástojila vtedy politička SNS Malíková. „My presadzujeme vý-
chovu v národnom duchu. Oželieme jeho peniaze, ktoré možno
expresívne nazvať ako špinavé.“ Súčasťou tejto výchovy „v národ-
nom duchu“ vtedy bolo správanie ministerky školstva Evy Slav-
kovskej (tiež zastupujúcej SNS), ktorá odmietla požiadavku Rady
mládeže Slovenska, aby podporila kampaň Rady Európy (ku kto-
rej sa Slovensko oficiálne pripojilo) zameranú proti rasizmu,
xenofóbii, antisemitizmu a intolerancii s odôvodnením, že u nás
sa takéto javy nevyskytujú.

Pravda, ako to Soros opísal v rozhovore z roku 1995, ťažkosti
nemal iba na Slovensku. Keď jeho nadácia v Rumunsku uľahčila
život nezávislým novinám tým, že im dodávala papier za nízke
ceny, prezident Iliescu ho obvinil, že podporuje opozíciu: „Od-
povedal som mu, že podporujem pluralistickú, slobodnú tlač.
Zhodli sme sa na tom, že sa nezhodneme.“ V Maďarsku nevy-
chádzala nadácia dobre s vládou Maďarského demokratického
fóra, ktorá prišla k moci po prvých slobodných voľbách v roku
1990: „Vláda nás nemala rada. Hoci si nadácia dávala veľký po-
zor, aby v stránickej politike nikoho nepreferovala, väčšina ľudí
spojených s nadáciou patrila k sympatizantom strany, ktorá skon-
čila v opozícii, totiž Slobodných demokratov. (...) Aby to bolo

ešte horšie, Demokratické fórum malo zúrivo nacionalistické antisemitské krídlo. Dostal som sa s nimi do priameho konfliktu. (...) V Maďarsku bola extrémistická pravicová skupina, ktorá okrem iného napadla aj moju nadáciu a mňa osobne za to, že šírim *nemaďarské* idey.“ A podobne to bolo aj inde, pričom primárnym objektom kritiky bola myšlienka otvorenej spoločnosti vôbec. „Vo väčšine krajín sa stávam terčom vzrastajúcej kritiky. Niektoré útoky sú také zlostné a zlomyseľné, že je ťažko ich zniesť. (...) Chorvátsky prezident Tudjman ma obvinili, že podporujem zradcov, a koncepciu otvorenej spoločnosti nazval nebezpečnou novou ideológiou.“

Navyše mu priťažil jeho židovsko-maďarský pôvod. George Soros sám si to uvedomoval a videl to ako súčasť širšieho prúdu. „Stal som sa hlavným cieľom súčasnej verzie antisemitskej teórie o židovskom sprisahaní,“ povedal v roku 1995. „Ak sa vôbec niekedy vyskytol človek, ktorý by dokonale stelesňoval stereotyp židoplutokraticko-boľševicko-sionistického celosvetového sprisahania, tak som to ja. A práve takto ma začínajú čoraz častejšie zobrazovať vo východnej Európe.“ To je najlepší príklad toho, dodal ironicky, „že dobré skutky neostávajú nepotrešané“. Odvtedy uplynulo pomaly už 15 rokov, no v internetových diskusiách v Rusku, v krajinách bývalého Sovietskeho zväzu, ale aj na Slovensku a v niekoľkých ďalších štátoch strednej a východnej Európy je Sorosovo meno naďalej terčom útokov a negatívneho značkovania – a to nielen na nacionalistických portáloch.

Úsilie urobiť zo Georgea Sorosa na Slovensku personu non grata napokon viedlo k tomu, že o jeho myšlienky prejavili značný záujem študenti: keď k nám napokon v roku 1997 prišiel na prednášku na Ekonomickú univerzitu, veľká aula bola nabitá. Po zmene vlády sa komunikácia vrcholných politikov so Sorosom zmenila. Premiér Mikuláš Dzurinda, minister financií Ivan Mikloš a ďalší slovenskí vládni predstavitelia sa s ním viackrát stretli, najčastejšie na medzinárodných ekonomických fórach v Davose a v New Yorku. George Soros bol jedným z tých, ktorí aj na takýchto fórach pomohli prekonať dovtedajšiu medzinárodnú izoláciu Slovenska. Pochvalne sa vyjadril o niektorých reformách Dzurindovej vlády, napríklad o reforme verejnej správy, ktorú považoval za „nevyhnutnú pre moderné Slovensko“. Spoločne

sa okrem iných venovali dvom otázkam, ktoré Sorosa zaujímali v rámci jeho medzinárodných aktivít: vyrovnávaniu sa s korupciou a zlepšovaniu sociálnej a životnej úrovne Rómov na Slovensku. Projekt „Dekáda rómskej inklúzie na roky 2005 až 2015“, spoločné úsilie deviatich vlád, Svetovej banky a Európskej únie sa zrodil zo Sorosovej iniciatívy a uskutočňuje sa za podpory Inštitútu pre otvorenú spoločnosť. Slovensko na ňom spolupracuje aj po zmene vlády po voľbách v roku 2006.

Predseda vlády Robert Fico sa však voči Georgeovi Sorosovi nedávno negatívne vyhranil v iných kauzách a tým rozšíril rady slovenských politikov, ktorí túto svoju nevraživosť využívajú ako nástroj politického boja. Začiatkom septembra 2008, v čase narastajúceho napätia medzi Slovenskom a Maďarskom, spochybnil výsledky prieskumu verejnej mienky, podľa ktorého až 40 percent mladých Slovákov nemá pozitívny vzťah k Maďarom. O prieskume sa predtým na spoločnej tlačovej konferencii s Ficom zmienil maďarský premiér Ferenc Gyurcsány. Premiér Fico zároveň napadol dôveryhodnosť slovenskej mimovládnej organizácie Nadácie otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation (NOS-OSF), ktorá je súčasťou siete Sorosových nadácií: „Ak ten prieskum robila spoločnosť OSF, tak mu verím asi tak ako vode v pletenom koši,“ povedal. „Poznáme tieto mimovládne organizácie, ktoré pôsobia na Slovensku, ktoré sa zásadne držia politiky „čím horšie pre slovenskú vládu, tým lepšie“. Pritom, ako vysvetlila riaditeľka tejto nadácie Alena Pániková, „prieskum bol súčasťou dvojročnej diskusie o multikultúrnej výchove medzi odborníkmi z 53 subjektov – mimovládnych organizácií, štátnej správy, verejných inštitúcií, vrátane Štátneho pedagogického ústavu a učiteľov. Pripravilo ho mimovládne Centrum pre výskum etnicity a kultúry (CVEK) pre prierezovú multikultúrnu výchovu na školách.“

Koncom septembra 2008 slovenský premiér zašiel ešte ďalej, keď zaútočil na mimovládnu organizáciu Aliancia Fair-Play, ktorá naznačila, že Ficova strana Smer-Sociálna demokracia prijala nepriznané dary. Išlo o upozornenie Aliancie, že Smer-SD i Dzurindova strana SDKÚ-DS majú v bratislavskej mestskej časti Ružinov prenajaté priestory za podľa nej nezvyčajne nízke sumy, čo podľa úsudku Aliancie možno považovať za prijatie daru, kto-

rý strany nepriznali. (Obe strany obvinenie z prijatia darov odmietli: tvrdili, že postupovali v súlade so zákonom a navyše vo svojich priestoroch uskutočnili nákladnú rekonštrukciu.) Robert Fico požiadal Alianciu Fair-Play o ospravedlnenie, v opačnom prípade jej pohrozil žalobou: „Chcem slovenskej verejnosti povedať,“ vyhlásil na tlačovej besede, „že ide o alianciu, ktorá je financovaná v rámci systému takzvaných Sorosových nadácií, teda, aby vedela verejnosť, o koho ide a kto to vlastne kričí proti vládnym politickým stranám... Odmietam takúto manipuláciu s verejnou mienkou a zasahovanie tretieho sektora do politického života. To bola hrubá manipulácia s faktami, čo predviedla Aliancia Fair-play, napojená na Sorosove peniaze. Žiadame ospravedlnenie, a keď nebude ospravedlnenie, pristúpime k použitiu elementárnych právnych krokov, ako je žaloba na ochranu dobrej povesti.“

Aliancia Fair-play sa odmietla ospravedlniť, pretože, ako vyhlásila, „iba aplikovala svoje ústavné práva“ – médiám predložila svoj pohľad a informovala o tom, že prípad predkladá parlamentnému výboru s kompetenciou posúdiť dodržiavanie zákona: „V demokratickej spoločnosti s rešpektom voči ústave a pluralite občianskej spoločnosti ide o bežné a štátom chránené právo.“ Aliancia Fair-play, ktorá pôsobí „ako nezávislé, nestraničné občianske združenie, je financovaná zákonne a transparentne a vykonáva svoju činnosť – monitorovanie politických strán – na základe Ústavou daných práv“, súčasne považovala „za veľmi znepokojujúce, že najsilnejšia vládna strana označuje aplikáciu základných ústavných práv a pluralitu verejného diskurzu za politickú činnosť“.

V jednej z reakcií na tieto kroky zaznelo: strašiť dnes Sorosom „a tvrdiť, že ohrozuje slovenskú vládu, ako sa to robilo za mečiarizmu, to je naozaj úlet“. Prečo vlastne prekáža súčasným slovenským sociálnym demokratom, keď verejne zastáva „v podstate sociálnodemokratické názory“?

Odpoveď sa ponúka aj sama, konštatoval autor: „George Soros je 1.) Žid, 2.) s maďarskými koreňmi, 3.) a americkým štátnym občianstvom, 4.) ktorý zarába miliardy, 5.) finančnými špekuláciami. V osobe Georgea Sorosa sa spája päť vecí, ktoré slovenskí národní socialisti vo svojom paranoidno-konšpiračnom videní

sveta nenávidia najviac na svete. Už byť Maďarom a Židom súčasne je dostatočne trestuhodné. Ale ešte aj Američanom?! A k tomu boháčom!“ George Soros, pokračoval autor blogu, konzervatívny publicista Lukáš Krivošík, „je ideálnym kandidátom, aby sa stal slovenským Emmanuelom Goldsteinom. Bol ním už v deväťdesiatych rokoch, kedy ho mečiarovské médiá vykreslovali ako temného poťahovača nitiek, ktorý ohrozuje mladú slovenskú štátnosť. Goldstein bol postavou z Orwellovho románu *1984*. Išlo o disidenta, ktorého si vymyslel Veľký brat, aby na neho mohol zvalovať zodpovednosť za akýkoľvek problém svojho režimu. Obyvatelia Oceánie sa dokonca oddávajú denným „dvom minútam nenávisti“, počas ktorých na všadeprítomných monitoroch vysielajú Goldsteinov obraz a ľudia sa učia voči nemu počítovať intenzívnu nenávisť.“

Okrem extrémistov a nacionálnosocialistických populistov však mali so Georgeom Sorosom problémy aj niektorí iní slovenskí i českí politici. Súviselo to okrem iného aj s rozhodovaním o umiestnení Stredoeurópskej univerzity, od ktorej si George Soros sľuboval, že sa stane poznatkovou bázou pre presadzovanie myšlienok otvorenej spoločnosti i demokratických reforiem v strednej Európe. Krátko sa uvažovalo aj o tom, že by jedna z jej budov mohlo byť v Bratislave (išlo vtedy o rozostavanú budovu slovenského parlamentu). Najmä však existovali plány, podľa ktorých by jej sídlom mohla byť Praha. Česká vláda pod vedením Petra Pitharta, ktorá vznikla po voľbách v roku 1990, mu na univerzitu ponúkla budovu; keď však po voľbách v roku 1992 nastúpila vláda Václava Klauza, dohoda padla. Hlavný stan Stredoeurópskej univerzity sa tak preniesol do Budapešti, hoci George Soros pôvodne nechcel s univerzitou začínať v Maďarsku.

George Soros pripúšťa, že univerzita vznikala v určitom chaose („revolučným spôsobom, bez plánovania i bez riadnej právnej štruktúry“) ako aj to, že v Prahe nenašla dostatočnú podporu medzi politikmi ani vzdelancami – predsa však Václavovi Klausovi zazlieval nielen porušenie dohody, ale aj jeho motívy. V roku 1995, keď sa už univerzita naplno rozbiehala v Budapešti, o tom povedal: „Tá vláda nám dala budovu a Klaus tento záväzok zradil. Intelektuálne stredisko Východoeurópanov v Prahe sa mu nepáčilo, lebo sa chcel priblížiť k Západu. Najradšej by bol videl, keby sa

východná Európa prepadla do oceánu, lebo potom by ho Západ ochotnejšie zobral na palubu. Pocítoval voči mne osobnú animozitu. On verí v sledovanie osobných záujmov, a preto má námietky proti mojej koncepcii otvorenej spoločnosti – ktorá vyžaduje, aby ľudia pre spoločné dobro prinášali obeť. Podľa môjho názoru Klaus stelesňuje najhoršie stránky západných demokracií, práve tak ako predrevolučný český režim predstavoval najhoršie stránky komunizmu. Ja som proti obom extrémom.“

Dodajme, že sa nevydarili ani rokovania so slovenskými politikmi koncom januára 1990. Okrem formálnych vecných námietok (vtedajší predseda slovenskej vlády akademik Milan Čič ich formuloval takto: kde bude sídlieť národná rada? ako zabezpečiť požiadavky na byty pre pedagógov a ich rodiny? ako dať dokopy kvalitný profesorský zbor?) zohrala svoju úlohu práve neprítomnosť tých vlastností, ktoré Sorosa urobili aktéra zmien: flexibilita v myslení, schopnosť postupovať nekonvenčne, „uvažovať vo veľkom“. A samozrejme, taktiež motívy politické: aj pre niektorých demokratov, nielen pre recyklovaných komunistov, bol George Soros jednoducho priveľa, bol to príliš silný a viditeľný symbol Ameriky, liberalizmu, Západu (a navyše, pôvodom z Maďarska...).

Mnohohrstevnatosť pôsobenia

George Soros ako verejná osobnosť sa vyznačuje šírkou tematického záberu i mnohohrstevnatosťou pôsobenia – nie je človekom jednej témy, jedinej doktríny, jediného objavu. Ak ponecháme bokom jeho finančné pôsobenie, kde si vyslúžil aj kritiku napríklad za spôsob, akým zarobil obrovské množstvo peňazí na britskej libe, vari najpozoruhodnejší je jeho vklad do utvárania verejných politík v jednotlivých oblastiach.

Uskutočňuje ho prostredníctvom svojich filantropických nadácií; utváraním vzdelávacích inštitúcií; podporou prostredí, kde môžu kvasiť nové myšlienky i alternatívne postupy; vstupom do verejnej debaty a ovplyvňovaním verejnej mienky; povzbudzovaním občanov k aktívnejšej účasti na spravovaní verejných záležitostí i podporou výchovy aktívnych lídrov; osobným vplyvom na politikov a politické štruktúry; autorskými príspevkami

i súkromnými iniciatívami v prospech určitých ideí. Takéto účinkovanie jednotlivcov, organizácií a inštitúcií (ktoré pritom nemusia tvoriť a netvorí nijaký monolitný názorový a ideový celok, nanajvýš pre ne platí, že v zásade vyznávajú étos otvorenej spoločnosti) môže zahrňovať rozmanité fázy procesu formovania verejných politík.

Patrí sem stanovovanie agendy, pomenúvanie, odhaľovanie a skúmanie aktuálnych i trvalejších spoločenských a ekonomických problémov. Patrí sem utváranie príslušných „verejností“ okolo danej agendy, zainteresovaných skupín i spočiatku neprepojených jedincov. Patrí sem štrukturovanie a organizácia verejnej rozpravy. Patrí sem analytická činnosť, teoretické dišputy i mediálne spory o povahe problémov a možných riešeniach. Patrí sem zapájanie rôznych aktérov, vtahovanie laikov i občanov do verejnej debaty i do eventuálneho konania, vrátane kampaní a občianskej mobilizácie. Patria sem predstavy politikov, pôsobiacich na lokálnej, regionálnej, celonárodnej, nadnárodnej či globálnej úrovni o verejných politikách a návrhoch na zvládnutie problémov, konkretizácia jednotlivých postupov. Patria sem verejné a politické súboje o presadenie sa jednotlivých alternatív. Patrí sem verejný a občiansky monitoring uskutočňovania prijatých opatrení, a súčasne analýza, reflexia a kritika prijatých riešení. Patria sem z toho vyplývajúce modifikácie problémovej agendy, monitorovanie nových problémov a skvalitňovanie nástrojov na vyrovnávanie sa s nimi.

Príklon k otvorenej spoločnosti neznamena, že by sa George Soros špeciálne angažoval v prospech niektorého národa alebo štátu. Niekdajší macedónsky premiér Branko Crvenkovski ho raz označil za štátnika bez štátu. „Štáty majú záujmy, ale nemajú zásady,“ povedal. „Vy máte zásady, ale nemáte záujmy.“ George Soros sám tvrdí, že zatiaľ čo na finančných trhoch sa usiluje vyhrať, „v spoločenskej sfére zaujímam pozície, pretože v ne verím bez ohľadu na to, či uspejem alebo nie.“ Nedá sa však o ňom povedať, že by nemal záujmy. Už len samotné presvedčenie o správnosti otvorenej spoločnosti uprednostňuje v jeho prístupe k svetu ľudí a politikov, ktorí nemajú zásadne negatívny vzťah k otvorenej spoločnosti. Preto bol George Soros vždy odporcom komunistických praktík, preto mal rád disidentov ako boli An-

drej Sacharov i Bronislaw Geremek, preto bol kritický k nacionalistom v bývalej Juhoslávii i strednej Európe, preto odmieta autoritárske praktiky ruského vedenia.

Koniec jednej éry: potrebujeme lepšiu reguláciu

Popri téme otvorenej spoločnosti je George Soros už celé roky oddaný niektorým ďalším „prvkom svojej viery“. Medzi ne patrí jeho téza o zásadnej omylnosti ľudského chápania; ďalej presvedčenie o tom, že trhy, osobitne finančné trhy, nemajú vrodenný sklon ku sebakorekcii a samy od seba nesmerujú k rovnováhe; a napokon koncept reflexivity.

Sám seba niekedy označuje ako „analytika neistoty“. Uznávam, že sa môžem myliť, hovorí v knihe *Soros o Sorosovi. Zostať o krok pred zvratom*, a pocit neistoty ma udržia v stave bdlosti. V minulosti mu v zlepšovaní jeho úsudku pomohla špecifická neuropsychologická okolnosť – stávalo sa mu, že keď pri aktívnom riadení svojho Fondu Quantum urobil chybné rozhodovanie, pocítil bolesť chrbta: „Nástup akútnej bolesti som využíval ako signál, že s mojím portfóliom nie je niečo v poriadku. Bolesť chrbta mi napovedala, kde je chyba... – ale predsa len ma upozornila, že mám hľadať nejaký háčik, čo by som ináč možno nespravil. Nie je to práve najvedeckejší spôsob, ako spravovať portfólio.“

To ani nebol. Ale umožnil mu prepájať teoretický koncept s osobným presvedčením a prežívaním: „Z presvedčenia o vlastnej omylnosti som spravil základný kameň zložitej filozofie: V osobnej rovine som veľmi kritický človek, ktorý hľadá nedostatky v sebe aj v iných. (...) Pre iných je skutočnosť, že sa mylia, zdrojom zahanbenia; pre mňa je skutočnosť, že uznávam svoje omyly, zdrojom hrdosti.“ Svoje úspechy tak pripisuje schopnosti rozoznať svoje omyly.

Úvahám o spomínaných témach venoval tak svoju najnovšiu knihu *Nová paradigma pre finančné trhy*, ako aj desiatky rozhovorov v posledných dvoch rokoch a najmä v posledných mesiacoch roku 2008, keď naplno prepukla ekonomická a finančná kríza. V mnohých textoch opakuje niekoľko základných téz, pričom miestami tieto jednoduché premisy prechádzajú do pomerne komplikovaného jazyka.

Kľúčovou premisou je uznanie, že naše chápanie sveta je nedokonalé a omylné, vnímame svet okolo seba skreslene. Všetky ľudské konštrukty majú svoje chyby. Otvorené spoločnosti pritom našu omylnosť uznávajú a majú v sebe zabudované korekčné mechanizmy. Uzatvorené spoločnosti ju popierajú, hlásajú, že poznajú absolútnu pravdu a potláčajú tých, ktorí s tým nesúhlasia. Naše myslenie pritom ovplyvňuje svet, v ktorom žijeme. Medzi myslením a skutočnosťou existuje dvojsmerný vzťah. V procese ľudského chápania sveta existuje poznávací funkcia – vtedy sa usilujeme situáciu pochopiť. Existuje však tiež účastnícka alebo manipulatívna funkcia – vtedy sa usilujeme na svet pôsobiť. Obe funkcie sa prelínajú a navzájom do seba zasahujú: toto zasahovanie sa nazýva reflexivita. Reflexivita pôsobí na finančných trhoch i v normálnom živote. Reflexivita je mechanizmus spätnej väzby, ktorý ovplyvňuje tak výroky o svete (robí ich pravdivostnú hodnotu neurčitou), ako aj fakty (do chodu udalostí vnáša prvok neistoty). Neplatí podľa neho v prírodných vedách, ale v spoločenských vedách áno. Konkrétne pri odhade správania trhov treba vziať do úvahy, že ceny na trhu sú určované ľuďmi, ktorí konajú aj na základe emócií, nepostupujú iba podľa poznatkov a logických úsudkov. Platí napríklad, že samotné očakávania formujú budúcnosť.

Ekonomický žurnalista John Cassidy z časopisu *New Yorker*, autor knihy o „internetovej bubline“, v recenzii poslednej Sorosovej knihy pripomína význam finančných trhov. Starajú sa o tie financie, ktoré ľudia momentálne nepotrebujú a presúvajú ich do rúk firiem a podnikavých jednotlivcov, a sčasti odbremeňujú jednotlivcov a inštitúcie od rizika. Keby Wall Street neexistoval, bolo by treba nájsť inú formu, ako pracovať s úsporami a rizikom, pretože centralizovaná komunistická ekonomika prináša ešte väčšie ťažkosti. Výhodou trhového mechanizmu je, že informácie o fungovaní ekonomiky „prekladá“ do jazyka cien, čo sú verejne prístupné informácie, na ktoré môžu investori a firmy reagovať. Proponenti chicagskej ekonomickej školy Milton Friedman, Eugene Fama a Robert Lucas mali na trh priaznivý názor a prispeli k vybudovaniu viacerých pilierov teórie, založenej na racionálnych očakávaniach. Soros nespochybňuje formálne argumenty chicagskej školy – na základe svojich skúseností i po-

kusov o vlastnú teóriu však hovorí, že svet ekonomiky takto ideálne nefunguje: znalosti o faktoch sú nedokonalé, ľudia sa často pridržiavajú mylných ideí, nepostupujú iba racionálne.

George Soros ďalej, napríklad v rozhovore s Bill Moyersom v októbri 2008 pre známu neziskovú televíznu sieť *Public Broadcasting System* tvrdí, že tak marxizmus, ako aj „trhový fundamentalizmus“ sú „falošnými ideológiami“. Komunizmus zrušil trh a zaviedol kolektívnu kontrolu nad všetkými ekonomickými aktivitami. Trhový fundamentalizmus sa podľa neho pokúša rozpustiť kolektívne rozhodovanie a zaviesť autoritatívnu moc trhových hodnôt nad všetkými politickými a spoločenskými hodnotami. Vychádza z presvedčenia, že spoločnému záujmu najviac poslúži, ak ľudia budú sledovať svoj vlastný záujem. Trhy sú podľa neho trvalo schopné sebakorekcie a smerujú k rovnováhe zabezpečujúcej optimálne rozdelenie zdrojov. Podľa Sorosa nemajú pravdu ani marxisti, ani „trhový fundamentalisti“. Trhy síce majú schopnosť prispôsobovať sa a môžu byť veľmi pružné – v tomto „neviditeľná ruka trhu“ funguje. Majú však tiež sklon sa myliť.

Jediným prístupom, ktorý netrpí touto vadou, je poznanie, že všetko ľudské myslenie, všetky idey, všetky ľudské konštrukty sú omylné. To, že vládne regulácie majú svoje slabé stránky a sú nedokonalé, že regulátori sa dopúšťajú chýb, ešte neznamená, že trhy fungujú dokonale.

Sorosovou prednosťou pri uvažovaní o trhoch a reguláciách je, že nie je iba obyčajný investičný a finančný stratég. Pozná nielen trhy a svet financií, ale počas svojho života dokázal preniknúť aj do toho, ako funguje širší svet, širšie okolie ekonomického systému.

Súčasný stav podľa neho komplikuje okolnosť, že sa vlastne súbežne zbehli tri trendy: globalizácia, expanzia úverov a deregulácia. Globalizácia umožnila, aby sa finančný kapitál voľne pohyboval, pričom bolo ťažké regulovať či zdaňovať ho v jednotlivých štátoch. Spojené štáty sa stali najväčším svetovým dlžníkom, zahraničné vlády ako Čína nakupovali štátom kryté dlhopisy. USA viac konzumovali než produkovali, Čína a ďalší aktéri viac produkovali než konzumovali. George Soros hovorí: „USA akumulovali vonkajšiu zadlženosť, Čína a ďalší akumulovali devízové rezervy.“ A úvery boli po dlhý čas veľmi lacné.

Pri krízach, hovorí George Soros, sme svedkami toho, že každá „bublina“ obsahuje určitý prvok reality a určitý prvok fantázie alebo dezinterpretácie. Realitou bol napríklad nepretržitý rast úverov, expanzia úverov. Falošnou predstavou bola viera, že trhy majú sklon k rovnováhe a samy od seba napravia všetky excesy. Iný príklad bol vzostup internetu na prelome tisícročí, čo bol reálny jav. Bol však chybné pochopený, internet sa vďaka internetovej bubline rozvíjal rýchlejšie a v skutočnosti v ňom nebola taká možnosť profitu, akú mu prisúdil trh. George Soros však vidí začiatky preceňovania trhu ešte v politike kľúčových konzervatívcov, akými boli prezident Ronald Reagan a Margaret Thatcherová: práve počas ich éry sa upevnilo dominantné presvedčenie o „magickej sile trhu“ a jeho schopnosti vykompenzovať nedostatky. To sa však podľa Sorosa nedeje, trhy samotné takúto schopnosť nemajú. Regulácia neexistovala aj preto, lebo panovala viera, že banky si s eventuálnymi problémami poradia, keďže majú vypracované techniky na zmiernenie rizík. Nebolo to tak: dokonca ani centrálné banky nemali dostatočné a úplné znalosti o všetkých nových technikách na znižovanie rizík.

George Soros pritom pripomína, že aj jeho vlastná interpretácia krízy môže nanajvýš „lepšie vysvetľovať to, čo sa stalo, než predvídať to, čo sa stane.“ Neurčitost sa podľa neho jednoducho nedá kvantifikovať, a teda aj rôznym „bublinám“ sa v podstate nedá zabrániť – ide iba o to, aby boli udržiavané v prijateľných hraniciach. „Dokonalosť je nedosiahnuteľná,“ opakuje. Nevolá však po revolúcii ani po odstránení voľného trhu, iba po tom, že „treba pracovať na náprave nedostatkov existujúcich systémov“. Pripomína, že aj vládne regulácie majú svoje slabé stránky: regulátori sú byrokrati, navyše sú vystavení politickým vplyvom a môžu podliehať lobingu a korupcii – nebolo by teda správne prejsť do druhého extrému nadmernej regulácie.

Pokiaľ ide o súčasné Spojené štáty, tie podľa neho potrebujú vládu, ktorá by verila v oboje: v schopnosť trhu i v schopnosť štátu zasahovať tak, aby trhy mohli fungovať čo najlepšie. Receptom, ako vraví, teda nie je „viac regulácie“, ale „lepšia regulácia“.

V minulosti Spojené štáty i globálne spoločenstvo prešli viacerými krízami, tie sa však nakoniec po určitej intervencii podarilo zvládnuť (napríklad zlúčením zlyhávajúcich inštitúcií, eko-

nomickými a finančnými stimulmi, zníženou hladinou úrokov a pod.). Každá prekonaná kríza tak upevnila mylnú vieru, že trhy v konečnom dôsledku vzniknuté výkyvy napraví.

Súčasnú krízu George Soros nevníma iba ako pravidelnú fázu tradičného cyklu, ktorá prehrmí a všetko sa znovu vráti „do normálu“. Vidí ju ako „koniec jednej éry“. Už po problémoch, aké finančný systém vykazoval v roku 2007, volal po väčšej regulácii. Koniec éry vtedy preňho znamenal koniec pomerne dlhého obdobia relatívnej stability založenej na Spojených štátoch ako dominantnej mocnosti a na americkom doláre ako hlavnej medzinárodnej mene. V polovici roku 2008 v rozhovore s Judy Woodruffovou v *Bloomberg Television* nepredpokladal, že hospodárska situácia sa v druhej polovici roka zlepši. V tom mal pravdu. V máji 2008 John-Paulovi Flintoffovi zo *Sunday Times* povedal: „Je to ako grécka tragédia. Vidíte, ako ťažkosti prichádzajú, ale nemôžete sa im vyhnúť.“

V rozhovore s Fareedom Zakariom pre televíznu stanicu *CNN* v októbri 2008 taktiež pripustil, že môže dôjsť k určitej „de-amerikanizácii“ globálneho finančného systému v tom zmysle, že ostatné krajiny sa už nebudú natoľko spoliehať na Ameriku ako na centrum finančného sveta. Spojené štáty, ak budú spolupracovať s inými krajinami, sa môžu znovu vynoriť v role lídra – zrejme však už nepôjde o dominantnú rolu.

Ekonomovia koncom roka 2008 diskutovali okrem iného o tom, ako dosiahnuť rovnováhu medzi zrejme nevyhnutnými investíciami na oživenie ekonomiky, ktoré deficit ešte zvýšia, a medzi potrebou finančnej disciplíny. Meniacu sa atmosféru odrážajú napríklad výroky Jefferyho Sachsa, rešpektovaného ekonóma z Columbia University, donedávneho riaditeľa Miléniového projektu OSN, ktorý v 90. rokoch odporúčal Poľsku prijať „šokovú terapiu“ na vyliečenie niekdajšej socialistickej ekonomiky. V tom istom rozhovore so Zakariom aj v súvislosti s rastúcou zadlženosťou okrem iného povedal, že Amerika si nemôže dovoliť to, čo sľubuje senátor McCain, to jest menej vlády, nijakú reguláciu, znižovanie daní, čo znamená menej verejných prostriedkov na zvyšovanie kvality života. Nemožno dopustiť, aby sa zrútila infraštruktúra – cesty, mosty, energetická sieť, aby skolabovali školy a zdravotníctvo – zároveň sa však nemožno donekonečna zadlžovať: „Budeme

musieť za tieto veci platiť. Takže toto nie je iba finančná kríza, to je koniec Reaganovej éry. Je čas pochopiť, že budeme musieť platiť dane – predovšetkým bohatí ľudia – a tieto príjmy využiť na veci, ktoré sú dôležité: na zdravie, vzdelanie, infraštruktúru, energiu.“ Sachs vtedy tiež predpovedal, že senátor McCain práve pre svoje ekonomické názory prehrá voľby.

Dravý finančník versus filantrop

Sorosove úvahy o povahe krízy vyniesli do popredia aj ďalší problém, o ktorom sa už veľa napísalo. Na jednej strane znovu a znovu kritizuje globálny kapitalizmus, upozorňuje na jeho chyby a predvída jeho krízy – na druhej strane z výkyvov trhov systematicky profitoval a zarobil na tom miliardy dolárov.

Tak napríklad, podľa vyššie citovaného Johna-Paula Flintoffa zo *Sunday Times* „je markantný rozdiel medzi jeho pôsobením pri zlepšovaní sveta a jeho každodennou činnosťou pri drancovaní firiem a ekonomík“. Počas ázijskej finančnej krízy v roku 1997 ho nacionalisti v Thajsku označili za „ekonomického vojnového zločince“, pretože boli presvedčení, že zarobil na nešťastí, aké krajinu postihlo. Jeho Fond Quantum, od roku 1989 riadený Stanleyom Druckenmillerom, sa považuje za mimoriadne úspešný investičný fond s vysokou ročnou návratnosťou. Soros má povesť dravého finančníka, ktorú potvrdil napríklad pri svojich finančných operáciách s britskou librou, keď zarobil v priebehu niekoľkých dní miliardu dolárov. Systém finančných špekulácií, proti ktorému vystupuje, tvorí základ jeho majetku, hovoria kritici. Je síce pravda, že tieto miliardy potom vložil do svojich filantropických projektov, a robí teda mnoho pre dobro ľudstva, treba sa však pýtať, za akú cenu? Za cenu finančných špekulácií, na ktoré potom doplácajú iní, tvrdia kritici.

George Soros nepopiera, že ho finančné trhy zaujímajú nielen ako teoretika, ale aj ako praktika – nakoniec, jednu zo svojich kníh, vydanú v roku 1987, nazval *Alchýmia finančnictva*. V roku 2007, keď prepukla hypotekárna kríza, sa vo svojich sedemdesiatich siedmich rokoch aktívne vrátil do fondu a venoval sa investíciám, čo fondu vynieslo vysoké zisky (bulvárne médiá hovorili o takmer troch miliardách za rok 2007). V rozhovore uverejnenom

v citovanej knihe vydanéj v roku 1995 podrobne vysvetľuje, aké úvahy ho ako finančníka viedli v roku 1992 k pochopeniu, že na kríze britského šterlinga bolo možné zarobiť. Inštitucionálna štruktúra Európskeho mechanizmu výmenných kurzov (EMV) sa ocitla v dynamickej nerovnováhe a zatiaľ čo ostatní uvažovali iba o drobnom vylepšení, on usúdil, že sa tu rodí veľká úchyľka, nerovnováha veľkých rozmerov. Odhadol tiež, že nemeckej Bundesbanke nebola celkom po vôli rodiaca sa spoločná európska mena (vtedy ešte nazývaná EMU), najmä pokiaľ ide o „nemenný kôš mien“. Najprv mechanizmus výmenných kurzov opustila talianska líra, čo poskytlo signály, že aj britský šterling je zraniteľný: „Bol som pripravený na zmenu režimu, zatiaľ čo ostatní kotali v rámci panujúceho režimu. A práve tu mi, myslím, prospelo vedomie, že podmienky sa môžu revolučne zmeniť. Britská vláda až do poslednej minúty verejnosť ubezpečovala, že EMV je pevný ako skala. To možno ovplyvnilo niektorých investorov, ale nás určite nepresvedčili.“ Sorosovi ľudia teda začali masívne predávať šterling a nakoniec na tom ohromne zarobili. Odmietajú však obvinenie, že on a jeho fond sa vrhli na britský šterling „ako supy“ a svojimi špekuláciami „zlomili Bank of England“. Na trhu podľa neho funguje viac hráčov: „Neboli sme jedinými v hre a proces by sa bol vyvíjal viac-menej rovnako, aj keby som sa ja nebol vôbec narodil. Možno sme proces trochu urýchlili, ale som si istý, že by k nemu došlo v každom prípade.“ Niektoré hlasy k tomu dodávajú, že nadhodnotený kurz libry mohol súvisieť s politickým odporom Margaret Thatcherovej voči eurozóne, a libre by tak či tak bola hrozila devalvácia.

Svoju zásadnú pozíciu vysvetľoval v publikácii *Soros o Sorosovi*. *Zostať o krok pred zvratom* takto: „Bojujem v živote za mnoho vecí, ale obhajovať menovú špekuláciu sa mi veľmi nechce. Považujem ju za nevyhnutné zlo. Myslím, že je lepšia ako menové obmedzenia, ale jednotná mena by bola ešte lepšia. Moja obrana znie, že postupujem v rámci pravidiel. Ak dôjde k zlyhaniu pravidiel, nie je to vina mňa ako právoplatného účastníka, ale vina tých, ktorí tie pravidlá stanovili. Nemám nijaké morálne výčitky preto, že ma vyhlasujú za finančného špekulanta. No, ako vravím, nechce sa mi ani tiahnuť do boja a pokúšať sa obhajovať špekulácie. Čakajú ma onakvejšie bitky. Myslím, že je úlo-

hou úradov vytvoriť systém, ktorý nenahráva špekulantom. Keď špekulanti majú zisky, tak úrady niekde zlyhali. Ale nerady si zlyhanie priznávajú; radšej budú vyzývať, aby špekulantov po veľšali na kandelábre, ako by si trochu spytovali svedomie, aby zistili, kde spravili chybu.“

George Soros teda rozlišuje medzi svojou rolou finančníka, filantropa a občana. V spomínanom rozhovore pre *Sunday Times* v máji 2008 konštatoval, že „trhy sú amorálne“. Súdii však, že na trhu vždy funguje viac hráčov a nemožno klásť všetku zodpovednosť iba na jedného z nich. A keď mu Fared Zakaria v citovanom rozhovore pripomenul jeho nezvyčajnú situáciu ako človeka skeptického voči globalizovanému svetu financií a nadmernej fluidnosti kapitálových trhov a zároveň ako človeka, ktorý na tom masívne profitoval, a práve vďaka týmto nedostatkom mohol hrať svoju úspešnú rolu finančníka, odpovedal: „Nevidím v tom rozpor. Myslím, že rozumiem tomu, ako systém funguje, a poznám jeho nedostatky, a preto môžem byť úspešný ako investor. Ale ako občan by som si samozrejme želal, aby trhový mechanizmus fungoval lepšie. Verím v trh, ale zároveň si uvedomujem jeho chyby, keďže všetky ľudské konštrukty sú omylné; a dúfam, že sa dočkáme zlepšenia.“ George Soros tiež súhlasil s tým, že bohatí jednotlivci majú v americkej politike nadmerný vplyv: mali by platiť vyššie dane, pretože ak má vláda poskytovať služby, niekto ich musí zaplatiť. Svoje peniaze, hovorí, „však nepoužívam na to, aby som získal politický vplyv na uplatňovanie svojich súkromných cieľov“.

Ľudia, ktorí ho poznajú zblízka, vedia, že peniaze nezhrádzať pre seba ani pre svojich blízkych. George Soros nevedie životný štýl miliardára.

Státisíce ľudí na celom svete mali príležitosť zažiť, na čo ich používa, keďže boli účastníkmi niektorého z projektov neformálnej siete jeho nadácií. Ďalší, ktorí ho pozorujú skôr z diaľky, budú vždy poukazovať na to, že prostriedky na „zlepšovanie sveta“ získal finančnými špekuláciami. Samozrejme existujú aj takí, ktorí pochybujú o tom, či vôbec nejaké dobro vykonáva alebo si rovno myslia, že naopak škodí. Napokon, mnohí ľudia o konkrétnej činnosti Inštitútu pre otvorenú spoločnosť a Sorosových nadácií vlastne veľa nevedia, hoci o ich zakladateľovi už všeličo

počuli, a možno si už aj o ňom urobili názor – priaznivý, neutrálny alebo negatívny.

Jednou z možností, ako sa dozvedieť viac, je oboznámiť sa bližšie s tým, v čom vlastne dnes spočíva Sorosova filantropická činnosť.

Citlivosť, občianska participácia, výchova budúcich lídrov

Inštitút otvorenej spoločnosti (OSI) a sieť Sorosových nadácií vynaložili do konca roku 2007 približne šesť miliárd dolárov na podporu otvorenej spoločnosti. V roku 2007 to bolo 450 miliónoch dolárov. Prioritami roka bola podpora medzinárodnej spravodlivosti i domácich systémov spravodlivosti, monitorovanie a podpora reforiem verejného zdravotníctva, obhajoba transparentnosti a spravodlivého rozdeľovania prírodného bohatstva, zlepšovanie životných podmienok a ľudských práv Rómov, ako aj podpora práv iných marginalizovaných skupín, ako sú duševne a telesne postihnutí. V rámci týchto priorit i mimo nich sa nadácie podieľali na stovkách programov.

Ako sa píše v stručnej ilustratívnej správe za rok 2007 o niektorých vybraných projektoch, OSI sa pokúšal priviesť k spravodlivosti politikov, ktorí sa dopustili zločinov proti ľudskosti, a to podporou práce špeciálnych medzinárodných trestných tribunálov pre Sierra Leone a Kambodžu. Spolu s inými podporil založenie Európskej rady pre zahraničnú politiku (European Council on Foreign Relations), paneurópskeho mimovládneho think-tanku presadzujúceho integrovanejšiu európsku zahraničnú politiku. OSI vložil prostriedky na zamedzenie šírenia TBC a AIDS medzi obyvateľmi rôznych regiónov; v USA sa venoval právam imigrantov; vo viacerých krajinách sa spolupodieľal na sprehľadnení spôsobov, akými jednotlivé vlády čerpajú prírodné bohatstvo a používajú ho na prospech svojich obyvateľov; podporil organizácie, ktoré svojimi výskumnými programami a správami, environmentálnym aktivizmom a výstavami fotografií informovali verejnosť o dôležitosti a užitočnosti začleňovania Rómov do väčšinovej spoločnosti; venoval sa témam vzdeláva-

nia a skvalitnenia médií, podporoval práva žien, ekonomický rozvoj i projekty v oblasti umenia a kultúry.

Vďaka podpore OSI mohlo napríklad Európske centrum pre práva Rómov do viesť do úspešného konca svoj osemročný zápas a dosiahnuť, aby Európsky súd pre ľudské práva zvrátil rozhodnutie českých súdov a dosiahol zrušenie segregácie rómskych detí a ich odosielanie do špeciálnych škôl. OSI uhradil expertízu a kampaň na podporu potláčaných občianskych aktivistov v Zimbabwe, financoval organizácie pomáhajúce obetiam sexuálneho násillia počas ozbrojeného konfliktu v Demokratickej republike Kongo, podporil aktivistov v súdnych sporoch proti cenzúre v Argentíne a za slobodný prístup k vládnym informáciám v Chile, sponzoroval výskum o korupcii na vysokých školách v Rumunsku, poskytol trojmiliónový grant pre zdravotníkov v africkom štáte Lesotho, ktorí liečia pacientov súčasne postihnutých TBC a AIDS, pomohol zlepšiť podmienky bývania pre rodiny s mentálne postihnutými členmi v Kirgizsku, podporil kampaň za to, aby užívatelia drog v Indonézii mohli namiesto väzní dostáť liečbu.

Jeden z fotografických projektov OSI bol zameraný na umelecké zobrazenie prekážok pre podporu a šírenie demokratických hodnôt. Umelci sa venovali napríklad Iračanom zadržaným na základni Abú Graib, ktorí boli vystavení násilnému zaobchádzaniu a potom bez vysvetlenia prepustení, ďalej zneužívaniu moci a absolútnej kontrole obyvateľov Severnej Kórey, extrémnemu znečisťovaniu rieky Buriganga v Bangladéši a následnému utrpeniu okolitých obyvateľov, ktorí žijú pri rieke a z rieky, narastaniu sociálnej priepasti medzi obyvateľmi Azerbajdžanu, ako aj neúspešnej imigračnej politike USA voči Mexiku, ktorú nemôžu vyriešiť ploty a múry.

Webová stránka informujúca o činnosti OSI a jednotlivých nadácií (www.soros.org) uvádza tiež 33 súčasných a 23 minulých veľkých programových iniciatív zameraných na rôzne témy v rôznych častiach sveta. Aj v nich nájdeme jednu črtu, ktorá je mnohým programom spoločná: je to osobitná citlivosť a pozornosť venovaná sociálne slabším, znevýhodneným a marginalizovaným ľuďom a skupinám.

Inú pozoruhodnú líniu predstavujú programy zamerané na výchovu generácií budúcich lídrov, ktorí by nielen dokázali lepšie pomáhať postihnutým a vylúčeným, ale boli by primerane vzdelaní a vyzbrojení na riešenie závažných sociálnych a globálnych problémov. Pre oblasť strednej a východnej Európy takýmto kľúčovým programom bolo zriadenie už spomínanej Stredoeurópskej univerzity so základninou v hodnote 500 miliónov dolárov, ktorá od roku 1991 poskytla vzdelanie vyše 5 tisíc študentom a mnohým uhradila štipendiá. Ďalšou vzdelávacou platformou na výchovu mladých ľudí ku kritickému mysleniu a tolerancii k odlišným názorom boli stovky debatných klubov, ktorých sa zúčastnilo vyše 100 tisíc stredoškôľakov, 30 tisíc vysokoškôľakov a 20 tisíc učiteľov. Debatné kluby začínali v regióne strednej a východnej Európy, no časom sa rozšírili do 40 štátov, vrátane krajín Blízkeho východu, Afriky a juhovýchodnej Ázie.

Vzdelávacie projekty sa niekedy prepájajú s programami zameranými na sociálne, komunálne i zdravotné problémy. Takýmto programom sa OSI venuje aj v Spojených štátoch. V New Yorku to bol program mimoškolských aktivít pre deti, ktorý rozširoval ich skúsenosti, dával im ďalšie príležitosti na učenie a pomáhal budovať bezpečnejšie komunity. Spočiatku sa do programu zapojilo 10 tisíc detí, dnes po desiatich rokoch ich je 140 tisíc, pričom ďalšie financie poskytla samospráva. Program v Baltimore sa popri vzdelávaní venoval aj problémom chudoby a drogovej závislosti. Trval osem rokov, zameral sa na školy, sídliská, pracoviská, väznice i vládne agentúry. Prispel ku zvýšeniu znalostí z matematiky a čítania vo verejných školách, pripravil mimoškolské programy, zvýšil počet absolventov protidrogovej liečby. Dával priestor pre hlasy marginalizovaných skupín, stimuloval verejnú diskusiu, podporoval vhodné verejné politiky, hľadal integrované riešenia, kládol dôraz na systémové zmeny. Pracovníci kombinovali prístup think-tanku i advokačnej organizácie, usilovali sa zapájať miestnych lídrov, pedagógov a ďalších praktikov.

Programy na zlepšenie verejného zdravia rozvinul OSI v 60 štátoch. Okrem iného v nich kládol dôraz na zapájanie občianskych organizácií. V Ukrajine, Rusku či južnej Afrike sa venoval aj problémom rozširujúcej sa skupiny ľudí trpiacich AIDS,

v Macedónsku a mnohých ďalších krajinách okrem iného pomáhal aj ľuďom s duševným onemocnením.

Osobitný komplexný program sa v minulosti zamerl na humanitárnu pomoc obetiam vojny v Bosne a Hercegovine. Jeho súčasťou bola obnova zdrojov pitnej vody, obnovenie dodávok elektriny do nemocníc i dodávky semien na pestovanie poľnohospodárskych plodín.

V USA a neskôr aj inde sa Inštitút otvorenej spoločnosti venoval aj citlivej a donedávna tabuizovanej téme dôstojného umierania. V knihe z roku 1995 k tomu Soros povedal: „V Amerike je veľmi rozšírený odmietavý postoj k smrti. Viem z vlastnej skúsenosti, že keď umrel môj otec, poprel som to. Odmietol som uznať skutočnosť, že umiera. Myslím, že to bola z mojej strany tragická chyba. Domnievam sa, že celá naša spoločnosť funguje v akomsi stave popierania a prekrúcania. (...) Som presvedčený, že by sme mali ľudí nabádať, aby umierali doma za účasti rodiny. Preto sa projekt z veľkej časti zameriava na vzdelávanie zdravotníckeho personálu.“ O desať rokov neskôršie už mohol konštatovať: „Založil som projekt, ktorý sa venoval zmierneniu bolesti súvisiacej so smrťou. Projekt čerpal zo značných odborných znalostí, ktoré boli o tejto téme k dispozícii a sprístupnil ich širšiemu okruhu – hlavne zriadením spolkov a propagáciou medzi profesionálmi i laickou verejnosťou. V rozpore s obvineniami svojich pravicových oponentov sa tento projekt nezastával eutanázie; zastával sa opatery na konci života. Bol v plnení svojho poslania taký úspešný, že sme ho ukončili. Princípy opatery na konci života sa pevne zakotvili v lekárskom povolani, a v čoraz väčšej miere aj u laickej verejnosti.“

Sústrediť sa na podstatné

„Sústreďujem sa na základné veci. To je základný prvok môjho prístupu,“ povedal o sebe George Soros v roku 1995 v rozhovore so svojím dávnym priateľom, investičným stratégom Byronom Wienom.

George Soros je zriedkavou osobnosťou, človekom, ktorý v sebe spája rozmer finančníka a biznismana; rozmer filantropa so širokým záberom; rozmer angažovaného svetoobčana usilujúce-

ho sa ovplyvňovať chod dejín; rozmer kritického intelektuála s nelineárnym uvažovaním. Ktosi ho raz opísal ako „jedinú súkromnú osobu, ktorá má vlastnú zahraničnú politiku“ – podporovať hodnoty otvorenej spoločnosti, avšak nie silou.

Kto ho pozná osobne, vie, že má zriedkavú schopnosť rýchlo dospieť k jadrú problému, vyjadriť ich stručne a hutne i schopnosť „dovidiť za roh“. Neváha obhajovať menšinový názor, ak je o tom presvedčený. Rovnako však neváha prijímať spätnú väzbu.

Svojmu životopiscovi Michaelovi Kaufmanovi povedal, že by chcel byť „svedomím sveta“. V rozhovore pre *National Public Radio* sa vyjadril: „Áno, povedal som to a stojím si za tým. Myslí si, že svet veľmi potrebuje svedomie. To nemám byť ja osobne, chcel by som však, aby takým svedomím sveta bola sieť mojich nadácií, svoju podporu občianskej spoločnosti, ktorá dokáže byť kritická voči moci.“ Nehovorila z neho iba samolúbošť, komentoval to Kaufman, ale nemožno pochybovať o tom, že má ambície, a nie malé: „Rozhodne chce niečo znamenať. Raz mi povedal, že by sa rád vzdal celého svojho majetku, keby vedel napísať také filozofické dielo, ktoré by pretrvalo tisíc rokov.“ Soros pritom vie, že akademici ho vnímajú ako finančníka a filantropa, nie ako teoretického mysliteľa. A to aj napriek tomu, že jeho priateľ Joseph Stiglitz, laureát Nobelovej ceny za ekonomiku, sa domnieva, že by so svojimi ideami mohol uspieť – pri „trochu zmenenom slovníku“ sa podľa neho Sorosove myšlienky môžu väčšmi presadiť.

George Soros je nepochybne Američanom. Patrí však k tým obyvateľom Spojených štátov, ktorí nemajú iba jednu identitu, ktorí sa v angličtine niekedy píše s pomlčkou (German-Americans, Polish-Americans, Asian-Americans). V tej druhej zložke jeho identity sa počas jeho života vystriedalo a dodnes tam existuje viacero prvkov: pochádza z Maďarska, má židovský pôvod. V poslednom desaťročí sa však stále výraznejšie dostával do popredia „európsky rozmer“ jeho identity. Je veľkým vyznávačom európskej myšlienky, európskych hodnôt, európskej integrácie – a Európskej únie. Naozaj, identita Euro-Američana by mu celkom sedela.

Krehkým demokraciám strednej a východnej Európy určite prospelo, ak sa pri hľadaní svojej cesty mohli inšpirovať a obohatiť

plodmi, aké sa zrodili aj vďaka nositeľovi tejto identity. A popri tom všetkom sa nenápadne priúčať aj umeniu, ktoré v citovanom rozhovore spomenul Byron Wien: „Raz sa ma pýtal, prečo chodím do práce každý deň, prečo nechodím iba vtedy, keď je čo robiť? George, povedal som mu, jeden z rozdielov medzi nami dvoma je, že ty vieš, ktoré sú tie dni, keď tam treba chodiť.“ Na počutie to znie pekne a jednoducho: ale naozaj, ktoré sú to dni?

Zuzana Szatmáry Rozjasňovanie sveta

Také nebýva?

Niektorí ľudia sú naozaj mŕtvi. Alebo inak, žijú, ale pre nás sú mŕtvi. Alebo ešte inak: stali sa buď takými slávnymi alebo sa ocitli v učebniciach alebo vystupujú či konajú akoby z niektorej doby predošlej. O iných si zase nevieme predstaviť, že naozaj existujú, veď si ani nevieme predstaviť svet, v ktorom by mali existovať. Ako povedala malá neter strojárskeho inžiniera, keď v roku 1978 uvidela čerstvý ananás „...také nebýva“.

Mŕtvolné ťaháky

„Dahrendorfa“ som si vytiahla na skúške na sociológii. Mala som ho na ťahákoch spolu s Marxom, Engelsom, Pitirimom – Sorokinom, Tallcottom – Parsonsom, Maxom Weberom. Klofáčom – Tlustým. Tak ako literárni a historickí dejatelia zo strednej školy boli vždy a evidentne mŕtvi, tak boli odtážití a logicky pre mňa mŕtvi aj sociologickí dejatelia na ťahákoch. Kantov názor, že ovládnutý konflikt je prameňom pokroku, si komunisti prešli na svoj muster a Popper neexistoval vôbec, veď akoby režim mohol prijať názor, že žiadna spoločnosť nemôže existovať bez konfliktov.

Živý profesor

Keď nám v piatom ročníku zrušili odborne už dlhšie vyludnenú katedru sociológie na pražskej univerzite, naháňala som posled-

né zápočty a skúšky kvôli prípadnému prestupu kamsi, kam ma aj tak nevzali, dokonca po vzdialených obvodoch Prahy. Na akejsi gerontologickej klinike som našla Jiřinu Šiklovú. Keď mi zapisovala do indexu, smiala sa a povedala, že je zvedavá, načo mi to bude, a mala pravdu. Usmieval sa aj pacient v nemocničnom plášti a podal mi ruku „Profesor Klofáč, toho času kurič na péenke“. Vytreštila som oči ako teľa na nové vráta „ste živý?!“

Schwarzenbergova bryndza

V decembri 1989 mi zavolať z Prahy František Janouch, aby som sa ujala dobrého priateľa a povodila ho, kam bude potrebovať s tým, že onen priateľ, „knieža Schwarzenberg“, spolusediaci Georga Sorosa v našej správnej rade, chce aj niečo konkrétne, čo mi po príchode povie osobne. Poznala som spisovateľa Emila Kniežu a kniežatá z rozprávok, tak mi ani na um nezišlo, že „knieža“ od Prahy by malo byť naozajstné. Na uliciach búrili demonštrácie. Cestou na stanicu ma pri divadle Astorka stretol otec. Upozornil, nech si dávam bacha, lebo knieža Sch. je naozajstné a živé a že sa mám snažiť rozumieť a zdvorilo sa správať. Živé knieža, na ktoré som sa snažila nevyvalovať oči, prednieslo avizovanú požiadavku „Mohli by sme niekde zakúpiť kilo bryndze?“

Živý barón

Po novembri 1989 som sa opäť a často vracala do Prahy: na pracovné a politické stretnutia, na vystúpenia, prednášky, za kamarátmi, na diskusné fóra. Na Pražskom hrade počas fajčpauzy (ešte sa mohlo) sa pri mne pristavil pekný starší páňko, zdvorilo kukol na moju visačku s menom a povedal „Som Ralf Dahrendorf, rád vás stretávam“. Onemela som, vyvalila oči ako teľa na nové vráta a než som stihla vytresnúť „Ste živý?“, zachránil ma George Soros, ktorý si už zrejme na vyvalené oči a prostorekosť východoeurópskych intelektuálnych teliat stihol zvyknúť a prehovoril skôr, než som stihla otvoriť aj ústa. Ach, keby už vtedy existovalo Dahrendorfovo Pokušenie neslobody (Intelektuáli v časoch skúšok), o čo skôr a bez depresií by som bola bývala všeličo akceptovala. Možno aj seba.

Živý milionár

Otec mi popri svojom rušnom komunistickom aj disidentskom živote stihol povedať všeličo pamätihodné. Napríklad, že milionár môže chodiť aj otrhaný, ale vyžaruje z neho milionárstvo. Mladšieho izraelského bratranca som sa na pláži v Jeruzaleme opýtala, či už bol v tom nádhernom hoteli, kam sa ide po mramorových terasách. „Čo si,“ povedal, „tam chodia len milionári“. „Ha,“ povedala som, „milionár môže byť aj otrhaný, len musíme vyžarovať, ideme“. Nedošli sme ani po prvú terasu a štyria ochrankári nás bez slova popod pazuchy vyniesli na pláž. „Ako len vedeli, že nie sme milionári?“ čudovala som sa, „jasné, asi žiadni neexistujú“.

George Soros prišiel v decembri 1989 na jednu z prvých návštev na Slovensko ako jeden zo zakladateľov a členov Správnej rady vtedy ešte Československej nadácie Charty 77 (založená 1978). Popri revolúcii, práci v Chempiku, práci v nadácii a v domácnosti som mu od príchodu robila simultánnu tlmočnicku. Naskočila som automaticky na jedno zo svojich certifikovaných povolaní a postupne som si uvedomovala nielen, že sprevádzam živého *milionára*, ale v akých rozmeroch sa dá a má myslieť dopredu a v akých súvislostiach, akú obrovskú hodnotu má dôvera a ako naozaj každý rozpoznal, že má do činenia so silnou osobnosťou, nie „iba“ s milionárom.

Bola som s ním na rokovaní s ústavnými činiteľmi v uzavretej reštaurácii na Kolibe, kde zdvorilo a pozorne sledoval stupídne reakcie na svoje návrhy a akoby si nevšímal ukazovanie rožkov jedného politika za chrbtom druhému. Strašne som sa za svojich hanbila a v aute mi došlo cestou dole serpentínami zle.

Chodila som s ním po nedostavanom parlamente, kde chcel vybudovať Stredoeurópsku univerzitu. Prenášala som v igelitke peniaze na pomoc revolúcii a zapisovala vydávanie grantov do zošita, lebo *riadne* banky neboli. Vystrašená a poctená som prijala poverenie na rokovanie s vládou o vytvorení matching fundu – George Soros mienil dať na Slovensko za každú jednu korunu od vlády jeden americký dolár. Všetko bolo po dlhých vysvetlovačkách na dobrej ceste, keď súhlas vo vládnom hlasovaní prekvapivo zablokoval bývalý disident. V tom čase začali

vrcholili nacionalistické a antisemitské akcie. Zlyhala aj kúpa tlačového kombinátu, aby bolo možné zaistiť nezávislosť tlače.

George Soros dal našej nadácii realizovať svoje programy a návrhy: gymnazistov do USA, vzdelávacie programy, štipendiá, cesty poslancov a politikov do USA... Až keď mi omnoho neskôr začali jeho vtedajší newyorskí úradníci diktovať nezmysly (od výberu nábytku po výber ľudí a nimi osobne obľúbených akcií), dohodli sme sa po ostrej výmene argumentov podmorským telefonickým káblom, že mu založím nadáciu a poskytnem na jej chod priestory. Ak by argumentáciu niekto odpočúval, musel by sa mimoriadne baviť: ešte fungoval delay v prenose reči a a tak sa reakcie, chvíľami dosť tvrdé, oneskorovali.

Bola som však učenívú žiačka Georga Sorosa: mala som víziu o realizácii práva na spravodlivý proces, na právnu poradňu ProBono, aké mali v Amerike, bila som sa za ňu ako lev a verila som, že argumentujem ako tak zdvorilo. Zneužívala som trochu Poppera, že máme robiť všetko preto, aby spoločnosť nútila samú seba správať sa disciplinovanú. Veľmi sa na mňa nahneval, ale o dva týždne ma podporil. Ani keď nás materská nadácia v Prahe po rozdelení republiky pustila k vode bez prostriedkov ako „neúnosné politické bremeno“, nenechal nás napospas osudu. A tak je každý druhý človek, ktorému sme pomohli, nitkami spravodlivosti spojený aj s Georgom Sorosom.

Nejedzme a blahorečme

S Milanom Šimečkom ml. nás na jednej ceste do Prahy trápilo, že sa Georgovi Sorosovi nerevanšujeme. „Pozvime ho teraz my“ – dohodli sme sa. Američania majú radi raňajkové pracovné stretnutia, to by sme si mohli dovoliť. Koľko máme? Mali sme veľa, na tie časy a na nás – každý po tisícke na tri dni aj s ubytovaním.

Na raňajkách v hoteli Palace som začala strácať reč. Kopla som Milana a videla som, že je celkom zelený. Damaškové servítky, pozlátané príbory, akési pirôžky, koláčiky, ovocný šalát, zelený šalát. George Soros mal so sebou asistentku a manželku. Na stôl nosili čerstvé vytlačené ovocné šťavy. „Nejedzme,“ precedil Milan medzi zuby. „Mhm,“ povedala som. Hostia sa ospravedlnili a odišli. „Hádám dve tisícky postačia,“ povedal Milan,

keď prišiel čašník v rukavičkách. „Všetko je vyrovnané,“ a zbieral pochútky zo stola. Naraňajkovali sme sa, blahorečiac Sorosovej jasnovidnosti, v Korune dolu na námestí.

Skúmanie dobrého

George Soros zozval do Budapešti diskusné fórum intelektuálov, ktorému predsedal György Konrád. Už som vedela, že George Soros je popperovec a rozpoznávala som aj, ako prakticky aplikuje novozeľandské myšlienky Karla Poppera o otvorenej spoločnosti do vlastných aktivít. Sama som zažila, ako popperovsky „zaujímá postoj a je pripravený vypočuť kritické argumenty a učiť sa zo skúsenosti“.

Učil ma, keď mal chvílkami čas, že sa nikdy nesmiem povyšovať na tými, ktorým pomáham a že môcť pomáhať je cťou. Upozorňoval ma niekoľkokrát, ako sa stáva, že ľudia, ktorí spravujú a delia peniaze iných, uveria, že oni sú majitelia a darcovia a že to je nebezpečné pre myšlienku filantropie a že takých ľudí, keď to zistí, sa okamžite zbavuje.

Tento muž, ktorý si mohol kúpiť celý secesný nádherný hotel, sa zdvorilo a s pokorou zúčastňoval diskusie, čakal, kým dostane slovo, a táto zdvorilosť a pokora bola pre mňa nielen najimpresívnejším zážitkom, ale hlbokou skúsenosťou, z ktorej som sa zase poučila.

Unesení skvelou diskusiou a následnou recepciou sme sa s dvomi váženými maďarskými priateľmi vybrali preskúmať nádheru hotela. Na mramorovej dlažbe nám klepkali topánky a tak sme v trojici začali stepovať po dlhých širokých chodbách. Záverečným astairovsko – hollywoodskym šmykom s rozhodnými rukami a na kolenách sme pristali pred Georgom Sorosom. „Jaj,“ povedal Karesi. „Jaj,“ povedala som ja.“ A hoci z tváre sa mu dalo vyčítať, že popperovsky „by dal prednosť racionalite pre všetkými formami iracionality“, George Soros povedal „aha“ a zmiol. „Jaj,“ povedal Laci.

Tri veci

Kolko staviteľov stavia a nič vlastne nepostavia. Kolko farmárov sadí a nič poriadne nevyrastie. Kolko ľudí kričí a nič nepovie. Kolko a často zbytočnej námahy, lebo najpotrebnejšie sú nám, aj keď najnamáhavejšie, tri veci: štúdium, dobré skutky a jemné mravy. A múdrosť a skutok sa síce majú k sebe ako lampa a slnečné svetlo, ale oboje rozjasňuje svet.

George Soros O kríze a jej riešeniach

Súčasná kríza sa vyznačuje tým, že ju nevyvolal vonkajší otras, akým by mohlo byť rozhodnutie krajín OPEC alebo niektorej konkrétnej krajiny, zvýšiť cenu ropy, alebo kolaps významnej finančnej inštitúcie. Túto krízu vyvolal finančný systém sám.

Chyba bola nerozlučne spätá so samotným systémom, čo protirečí panujúcej teórii, podľa ktorej finančné trhy inklinujú k rovnováhe a k odchýlkam zo stavu rovnováhy dochádza buď náhodne, alebo v dôsledku vonkajších udalostí, s ktorými sa trh nevie dosť dobre vyrovnávať. Hĺbka a široký záber tejto krízy presvedčivo dokazujú, že táto teória je od základu nesprávna, rovnako ako prístup k regulácii trhov, ktorý z nej vyplýva. Aby sme pochopili, čo sa stalo a čo treba urobiť, aby sme sa podobným katastrofickým krízam vyhli v budúcnosti, budeme sa musieť naučiť iným spôsobom rozmýšľať o tom, ako trhy fungujú.

Prvá príčina je bublina

Rekapitulujme si priebeh krízy za posledných osemnásť mesiacov. Prvú príčinu problému nájdeme v bubline trhu s nehnuteľnosťami, presnejšie povedané v excesoch bezdokumentových pôžičiek. Čím dlhšie a prudšie stúpali ceny domov, tým laxnejšie boli podmienky poskytovania úveru. Ku koncu si ľudia mohli vziať na úver plných 100 percent nafúknutej ceny domu, a to bez predavku. Zasvätení týmto bezdokumentovým úverom hovorili nindža-pôžičky: bez príjmu, bez práce a bez vypytovania.

Excesy sa začali prejavovať roku 2006, keď začali klesať ceny nehnuteľností. Krach hypotekárnych firiem poskytujúcich bezdokumentové pôžičky sa začal niekedy v marci 2007. Problém sa rozrástol na krízu v auguste 2007. Federálna Banka spolu s ďalšími finančnými úradmi verili, že kríza bezdokumentových pôžičiek je izolovaný úkaz, ktorý môže spôsobiť straty vo výške asi 100 miliárd dolárov. Kríza sa však závratnou rýchlosťou rozšírila do ostatných trhov. Niekoľko hedge fondov s mimoriadne vysokým pomerom zadĺženosti k majetkovému kapitálu sa zrútilo a niektoré mierne regulované finančné inštitúcie, ako napríklad Countrywide Financial, najväčší pôvodca pôžičiek v Spojených Štátoch, prežili len vďaka tomu, že ich odkúpili iné firmy.

Dôvera v úveruschopnosť finančných inštitúcií bola otrasená a banky si začali vzájomne menej požičiavať. Rôzne ezoterické úverové trhy – od cenných papierov, známych ako zaistené úverové záväzky (CDOs) po komunálne obligácie s aukčným hodnotením – sa jeden po druhom zosypali. Nastalo krátke obdobie relatívneho pokoja, kedy sa trhy trochu spamätali, v januári 2008 však nastali ďalšie krízové momenty, vyvolané prípadom podvodníka vo francúzskej banke Sociétés Générale; v marci trhmi otriasol krach banky Bear Stearns a keď v júli prešla do konkurzného správcovstva IndyMacBank, najväčšia sporiteľňa v okolí Los Angeles, bol to štvrtý najväčší bankový krach v dejinách Spojených Štátov. Najväčší otras spôsobil chaotický krach banky Lehman Brothers v septembri tohto roku, pri ktorom prišli o peniaze majitelia niektorých druhov cenných papierov vydaných touto bankou, ako napríklad krátkodobých, nepoistených dlžobných úpisov.

A potom nastalo čosi nepredstaviteľné: celý finančný systém sa zosypal. Keď hodnota aktív jednej z bánk, ktorá investovala do cenných papierov Lehman Brothers, „zlomila dolár“, čiže prepadla sa nižšie, než bola suma investovaných dolárov, porušil sa tým nevyslovený sľub, že vklady do takýchto fondov sú zaručené a likvidné. V tej chvíli sa začal nápor na finančné trhové fondy, ktoré zas prestali nakupovať komerčné cenné papiere. A keďže fondy boli na tomto trhu najväčšími kupcami, trh komerčných cenných papierov prestal fungovať. Inštitúcie, ktoré vydávajú komerčné

cenné papiere boli nútené siahnuť po úveroch, čím zablokovali medzibankové pôžičky. Rozptýlenie úverov – t. j. riziková poisťka, presahujúca bezrizikovú úrokovú sadzbu – sa rozšírilo do nevídaných rozmerov, čo v konečnom dôsledku spôsobilo paniku na burze. To všetko sa odohralo v priebehu jedného týždňa.

Vláda sa rozhodla, že je naliehavejšie kriesiť finančný systém, nachádzajúci sa v postinfarktovom stave, než uvažovať o morálnom riziku, ktoré môže vyplynúť z toho, že ak podajú záchranú ruku finančným inštitúciám zmietaným ťažkosťami, bude to vnímané ako odmena, ktorá bude viesť k ďalšiemu nezodpovednému správaniu. Konečný účet Federálnej Banky v priebehu niekoľkých týždňov stúpol z 800 na 1800 miliárd dolárov. A keď ani to nestačilo, americké a európske finančné úrady sa zaprisahali, že nedopustia, aby skrachovala čo len jedna ďalšia významná finančná inštitúcia.

Čoskoro sa prejavil účinok týchto bezprecedentných opatrení: banky si zas začali vzájomne požičiavať a londýnsky Medzibankový ponukový kurz (LIBOR) stúpol. Objavili sa prvé známky, že finančná kríza sa zmierňuje. Ale tým, že sa vytvorili záruky proti krachu bánk v centre svetového finančného systému, sa spustila nová kríza, na ktorú vlády neboli pripravené: krajiny na periférii, či už vo Východnej Európe, Ázii alebo Latinskej Amerike, si nemohli dovoliť podobné veľkorysé záruky a finančný kapitál začal prúdiť z periférie do centra. Všetky svetové meny zaznamenali pokles oproti doláru a jenu, niektoré priam závratný. Ceny tovaru klesli ako kameň a úrokové sadzby na rozvíjajúcich sa trhoch prudko stúpili, rovnako ako ceny poisťiek proti nesplácaniu pôžičiek. Hedge fondy a ďalší účeloví investori utrpeli obrovské straty, čo viedlo k požiadavkám zo strany finančných maklérov na zvyšovanie minimálnych vkladov a nútený predaj, ktoré sa rozšírili aj na trhy v centre.

Bohužiaľ, reakcia úradov vždy pokrívka za udalosťami. Medzinárodný menový fond poskytol finančne stabilným krajinám na periférii novú možnosť požičať si päťnásobok svojho ročného prídelu, no toto opatrenie prišlo neskoro a nie je dostačujúce. Na to, aby sa trhy uspokojili, sú potrebné oveľa väčšie finančné rezervy. A ak sa aj podarí zachrániť niekoľko špičkových krajín na periférii, čo bude s krajinami, ktoré sú na tom horšie? Akcia na

záchranu medzinárodného finančného systému pokračuje. Aj keby bola korunovaná úspechom, konzumenti, investori a firmy prežili obrovskú traumou a zatiaľ sa nedá predvídať, aké následky bude mať pre medzinárodné hospodárske dianie. Hlbokej recesii sa nevyhneme a nemôžeme vylúčiť ani možnosť depresie. Začiatkom roka som predpovedal, že nás čaká najväčšia finančná kríza od tridsiatych rokov minulého storočia, vtedy som však netušil, že sa situácia zhorší tak prudko.

Zaujatost skresleného obrazu

Musíme sa rozlúčiť s panujúcou teóriou o tom, ako sa trhy správajú. V mojej, alternatívnej paradigme, trhy po prvé, nie sú presným odzrkadením existujúcich podmienok, ale obrazom, ktorý je vždy istým spôsobom zaujatý alebo skreslený. Po druhé, skreslené názory, ktoré zastávajú účastníci trhu a ktoré sa prejavujú v trhových cenách, môžu za istých podmienok ovplyvniť takzvané základné hodnoty, ktoré by trhové ceny mali odzrkadľovať. Táto obojstranná spätná, cyklická väzba, ktorú nazývam reflexivitou, síce funguje, ale príležitostne, za mimoriadnych okolností, vedie k finančným krízam. Trhy obyčajne samy korigujú svoje chyby, ale občas do nich preklízne nesprávne pochopenie alebo nesprávna interpretácia, ktorá je schopná upevniť trend, ktorý už existuje v skutočnosti, a tým upevniť samu seba. Takéto sebaupevňujúce procesy môžu odtlačiť trhy ďaleko od stavu rovnováhy. Pokiaľ sa nestane niečo, čo skôr takéto reflexívne vzájomné ovplyvňovanie zastaví, môže pokračovať dovtedy, kým nesprávna interpretácia začne byť tak očividná, že jej nesprávnosť všetci pochopia. V tej chvíli tento trend prestane fungovať a keď sa zastaví, sebaupevňovací proces začne pôsobiť opačným smerom a vyvolá prudký pohyb nadol.

Charakteristické striedanie konjunktúry a krachu má asymetrický tvar. Konjunktúra sa rozbieha pomaly a jej tempo sa postupne zrýchľuje. Krach, keď k nemu dôjde, je obvykle krátky a prudký. Príčinou tejto asymetričnosti je úloha, ktorú zohráva úver. Pri stálom raste cien tá istá banková záruka zaručuje väčšie množstvo úveru. Stúpajúce súčasné ceny obvykle vyvolávajú optimistickú náladu a vedú k vyššej zadĺženosti za účelom in-

vestícií. Na vrchole konjunktúry hodnota záruk a zadlženosti tiež dosahuje vrchol. Keď sa cenový trend obráti, účastníci trhu sú nútení zvyšovať minimálne vklady, a tým sa oslabujú. Tento rok sme mali možnosť pozorovať, že nútená likvidácia záruk vedie ku katastrofickému zrýchleniu negatívneho trendu.

Môžeme teda povedať, že bubliny majú dve zložky: trend, ktorý reálne existuje v skutočnosti, a nesprávne pochopenie tohto trendu. Najjednoduchšie a najčastejšie príklady tohto úkazu sa vyskytujú na trhu s nehnuteľnosťami. Trend spočíva v tom, že hodnota nehnuteľností nezávisí od ochoty bánk poskytovať úvery. Na základe tohto nesprávneho pochopenia banky uvoľňujú podmienky poskytovania úverov, kým ceny stúpajú a počet ľudí, ktorí nie sú schopní splácať úvery, sa znižuje. Takto vznikajú bubliny na trhu s nehnuteľnosťami, ku ktorým patrí aj súčasná americká bublina. Je pozoruhodné, že takéto nesprávne pochopenie sa opakuje v najrozličnejších podobách, napriek tomu, že sme v dejinách už často videli, ako podobné bubliny na trhu s nehnuteľnosťami praskli.

Bubliny nie sú jediným, ale asi najvýraznejším prejavom reflexivity na finančných trhoch. Súčasťou bublín spravidla býva, že sa úver najprv roztiahne a potom scvrkne, obyčajne s katastrofálnymi následkami. A keďže finančné trhy majú tendenciu tvoriť bubliny a bubliny spôsobujú problémy, finančné úrady začali regulovať finančné trhy. V Spojených štátoch k týmto úradom patrí Federálna banka, Štátna pokladnica, Obligačný a zmenársky výbor (the Securities and Exchange Commission) a mnohé ďalšie.

Je dôležité uvedomiť si, že regulátori vo svojich rozhodnutiach vychádzajú zo skresleného obrazu skutočnosti, rovnako, ak nie viac, ako účastníci trhu, pretože regulátori sú nielen ľudia, ale aj byrokrati, a podliehajú politickým vplyvom. Vzájomné pôsobenie regulátorov a účastníkov trhu má teda tiež reflexívny charakter. Na rozdiel od bublín, ku ktorým dochádza len zriedka, hra na mačku s myšou medzi regulátormi a trhmi prebieha ustavične. V dôsledku toho reflexivita neustále funguje a je chybou ignorovať jej vplyv. Panujúca teória finančných trhov sa však práve tejto chyby dopúšťa a táto chyba má v konečnom dôsledku na svedomí hĺbku súčasnej krízy.

Rýchly zvrat superbubliny

Vo svojej knihe Nová paradigma pre finančné trhy (The New Paradigm for Financial Markets), tvrdím, že súčasná kríza sa líši od mnohých predchádzajúcich finančných kríz. Toto tvrdenie staviam na hypotéze, že výbuch americkej bubliny na trhu s nehnuteľnosťami zohral úlohu rozbušky oveľa väčšej „superbubliny“, ktorá potichu rástla už od osemdesiatych rokov.

Skrytým trendom, ktorý túto superbublinu spôsobil, bola rastúca popularita úveru a pomeru zadlženosti. Úver, či už poskytovaný konzumentom, špekulantom alebo bankám, od konca 2. svetovej vojny rástol oveľa rýchlejším tempom než HDP. Tempo rastu však ďalej rástlo, a bublina sa z neho stala vo chvíli, keď sa k nemu pripojilo nesprávne chápanie, ktoré sa rozšírilo za vlády Ronalda Reagana v USA a Margaret Thatcherovej v Británii.

Toto nesprávne chápanie je odvodené z panujúcej teórie finančných trhov, podľa ktorej, ako som už spomínal, finančné trhy inklinujú k rovnováhe a k odchýlkam zo stavu rovnováhy dochádza len náhodne alebo v dôsledku vonkajších udalostí. Touto teóriou sa ospravedlňovala viera, že trhy majú mať voľnú ruku, aby sledovali vlastné záujmy, a že regulácia trhov je škodlivá. Tejto viere hovorím trhový fundamentalizmus a tvrdím, že je založená na falošnej logike. Len preto, že sa ukázalo, že regulácia a ďalšie formy vládneho zasahovania dobre nefungujú, nemožno hlásať, že trhy fungujú dokonale.

Napriek tomu, že trhový fundamentalizmus je založený na falošných premisách, veľmi dobre slúžil záujmom majiteľov a manažérov finančného kapitálu. Globalizácia finančných trhov umožnila voľné presúvanie finančného kapitálu a stažila jednotlivým štátom možnosti zdaňovania a regulácie. Deregulácia finančných operácií slúžila tiež záujmom manažérov finančného kapitálu a voľná ruka, ktorú mali pri vynachádzaní nových riešení, zvýšila výnosnosť finančných podnikov. Finančný sektor sa rozvinul do tej miery, že tvoril 25 percent celej burzovej kapitalizácie v Spojených štátoch a ešte väčšie percento v niektorých iných krajinách.

A keďže trhový fundamentalizmus je postavený na falošných predpokladoch, skutočnosť, že ho osemdesiatych rokoch pový-

šili na základný princíp ekonomickej politiky nutne musela viesť k negatívnym následkom. Od tých čias sme prežili sériu finančných kríz, ale ich negatívne dôsledky zatiaľ pocítili predovšetkým krajiny na periférii globálneho finančného systému, a nie krajiny v jeho centre. Systém kontrolujú rozvinuté krajiny, najmä Spojené štáty, ktoré majú v Medzinárodnom menovom fonde právo veta.

Zakaždým, keď prosperitu Spojených štátov ohrozila nejaká kríza – napríklad úsporová a pôžičková kríza koncom osemdesiatych rokov alebo krach hedge fondu Long Term Capital Management roku 1998 – zasiahli úrady: postihnutým inštitúciám pomohli zlúčiť sa s inými partnermi, a keď bolo ohrozené tempo ekonomickej aktivity, dali im k dispozícii peňažné a daňové stimuly. Perioďické krízy tak v podstate hrali úlohu úspešných testov, ktoré upevňovali skrytý trend neustálej expanzie úverov a panujúci nesprávny názor, že finančné trhy treba prenechať im samým.

Testy samozrejme vďačili za svoj úspech zasahovaniu finančných úradov, a nie sebakorigujúcej schopnosti finančných trhov. Investorom i vládám však vyhovovalo klamať sa. V porovnaní s krajinami na periférii sa Spojené Štáty nachádzajú v stave istoty a bezpečia, čo im dovolilo vstrebať úspory celého sveta, s deficitom na bežnom účte, ktorý na svojom vrchole, v prvom kvartáli roku 2006, obnášal takmer 7 percent HDP. Dokonca i Federálna banka a ostatné regulačné úrady prijali fundamentalistickú ideológiu a zriekli sa svojej zodpovednosti za reguláciu. To však nemali robiť, pretože americká ekonomika sa držala nad vodou len vďaka ich zásahom. Predovšetkým Alan Greenspan bol presvedčený, že nové finančné vynálezy, ako napríklad deriváty, prinášajú taký úžitok, že sa im oplatí nechať voľnú ruku, aj keď občas nastane nejaký finančný incident, po ktorom treba upratať. Kým superbublina trvala, Greenspanova analýza rovnováhy medzi nákladmi a ziskami jeho permissívnej politiky bola v podstate správna. Až teraz bol nútený priznať, že sa mylil.

Aby zvýšili potenciálny zisk, finanční inžinieri vytvárali čoraz rafinovanejšie nástroje alebo deriváty na udržiavanie pomeru medzi zadlženosťou a kapitálom a „vyrovnávanie“ sa s rizikom. Namiešali úplnú písomkovú polievku z vynálezov, zvaných CDO, CDO na druhú, CDS, ABX, CMBX atď. Ich experimenty

nakoniec dosiahli takú rafinovanosť, že regulátori už neboli schopní presne odhadnúť riziko a začali sa spoliehať na modely narábania s rizikom, ktoré používali samotné finančné inštitúcie. Firmy zamerané na hodnotenie finančných inštitúcií postupovali tak isto pri hodnotení syntetických finančných nástrojov, a čerpali obrovské zisky z ich bujnenia. Ezoterické finančné nástroje a techniky narábania s rizikom boli založené na falošnej premise, podľa ktorej v správaní trhov sa odchýlky od priemeru vyskytujú len náhodne. V dôsledku čoraz väčšieho počtu finančných experimentov sa rozbehol cyklus konjunktúry a krachu, ktorý sa obvykle končil tým, že bolo treba vyplatiť obrovské peniaze. Finančné krízy, ku ktorým spočiatku sem-tam dochádzalo, zohrali úlohu úspešných testov. Kríza bezdokumentových pôžičiek však zohrala inú úlohu: stala sa kulmináčnym bodom či bodom zvratu superbubliny.

Chcem zdôrazniť, že takáto interpretácia súčasnej situácie nevyplýva nutne z môjho modelu konjunktúry a krachu. Keby sa finančným úradom bolo podarilo udržať krízu bezdokumentových pôžičiek pod kontrolou – a v tom čase ešte verili, že sa im to podarí – bol by to pre nich býval ďalší úspešný test, a nie bod zvratu. Na toto nebezpečenstvo som upozorňoval trikrát: najprv roku 1987 vo knihe *Finančná alchymia*, potom roku 1998 v *Kríze globálneho kapitalizmu* a nakoniec teraz. Doteraz si všetci mysleli, že robím planý poplach.

Moja interpretácia finančných trhov, založená na reflexivite, sa viac hodí na vysvetľovanie minulých udalostí než na predvídanie udalostí budúcich. Je menej ambicióznou než predchádzajúca teória. Netvrdí, že vie dopredu odhadnúť výsledok, ako to tvrdí teória rovnováhy. Tvrdí síce, že po konjunktúre nutne musí nasledovať krach, nedokáže však odhadnúť ani rozsah ani trvanie konjunktúry. Pravdu povediac, tí z nás, čo prišli na to, že na trhu s nehnuteľnosťami sa vytvorila bublina, očakávali, že praskne už oveľa skôr. Keby sa tak bolo stalo, škoda mohla byť podstatne menšia a superbublina by možno vydržala. Najviac škody napáchali cenné papiere spojené s hypotékami, ktoré boli vydané za posledné dva roky konjunktúry na trhu s nehnuteľnosťami.

Nová paradigma sa zatiaľ neujala, pretože sa netvári, že dokáže predpovedať budúcnosť. Za daných okolností ju však nemož-

no ďalej ignorovať. Musíme sa zmieriť s tým, že reflexivita vnáša do finančných trhov prvok neistoty, ktorý predchádzajúca teória nebrala do úvahy. Táto teória bola základom matematických modelov na kalkulovanie rizika a transformovanie zväzkov bezdokumentových hypoték na cenné papiere, s ktorými sa dalo obchodovať, alebo na iné formy dlhov. Neistota je vo svojej podstate nevyčísliteľná. Prehnaná závislosť na týchto matematických modeloch spôsobila nevídané škody.

Hra na mačku a myš

Nová paradigma má ďalekosiahle dôsledky pre reguláciu finančných trhov. Keďže tieto trhy majú tendenciu vytvárať bubliny aktív, regulátori ako Federálna banka, Štátna pokladnica a Obligračný a zmenárenský výbor musia prijať zodpovednosť za to, že budú brániť tomu, aby bubliny priveľmi nenarástli. Finančné úrady doteraz túto zodpovednosť výslovne odmietali.

Nie je možné zabrániť tvorbe bublín, malo by však byť možné nedovoliť im, aby sa rozrástli do neúnosných rozmerov. Na to nestačí len kontrola prísunu peňazí. Regulátori musia vziať do úvahy taktiež podmienky účtových úverov, pretože peniaze a úver nekráčajú v zovretom útvare. Trhy podliehajú náladám a predsudkom a regulátori majú za úlohu byť im protiváhou. To vyžaduje súdnosť, a keďže regulátori sú tiež ľudia, nevyhnu sa chybám. Majú však výhodu, že dostávajú spätnú väzbu z trhu, na základe ktorej by mali byť schopní svoje chyby korigovať. Keď nepomáha obmedzenie marží a minimálne kapitálové požiadavky, môžu obmedziť marže o trochu viac. Tento postup tiež vždy nezaručuje želaný výsledok, pretože aj trhy sa môžu myliť. Hľadanie optimálnej rovnováhy by malo byť nekonečným cyklom pokusov a omylov.

Regulátori a účastníci trhu sa už hrajú na mačku a myš, ale málokto si zatiaľ uvedomuje skutočný charakter tejto hry. Alan Greenspan so svojimi delfsky záhadnými výrokmi bol majstrom manipulácie, ale miesto toho, aby otvorene povedal, čo robí, tváril sa, že je len pasívnym pozorovateľom udalostí. Reflexivita ostala štátnym tajomstvom. Preto superbublina počas jeho funkčného obdobia mohla narásť až do takých rozmerov.

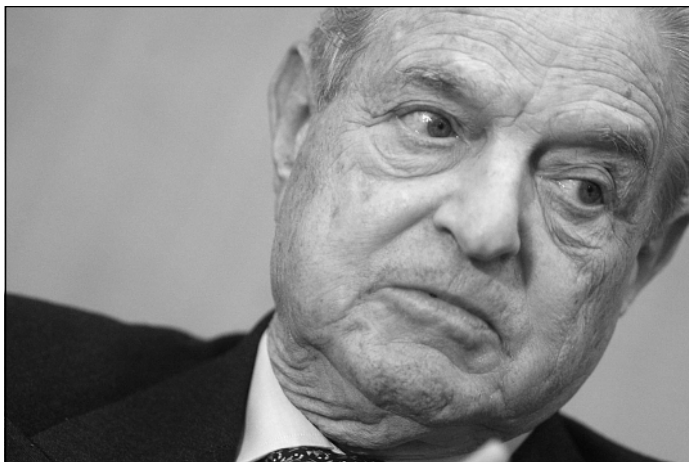
Keďže peniaze a úver nekráčajú v zovretom útvare a majetkové bubliny sa nedajú ovládať čisto monetárnymi prostriedkami, je treba nasadiť alebo, presnejšie povedané, oživiť, ďalšie nástroje, ktoré sa bežne používali v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch. Mám na mysli požiadavky variabilných marží a kapitálového minima, ktoré majú za cieľ obmedzovať pomer zadĺženosti kapitálu, ktorú účastníci trhu smú použiť. Centrálné banky kedysi radili bankám v otázkach udeľovania pôžičiek konkrétnym hospodárskym sektorom. Tento druh pomoci sa v boji s „iracionálnym vystrájaním“ v určitých oblastiach, ako informačná technológia alebo trh s nehnuteľnosťami, môže ukázať užitočnejší než tupé nástroje monetárnej politiky.

Spomínané rafinované finančné experimenty môžu sťažiť, alebo aj celkom prekaziť kalkulácie marží a kapitálových požiadaviek. Na to, aby sa tieto požiadavky mohli uplatniť v praxi regulácie, musia jej podliehať aj finančné experimenty; nové vynálezy musia byť registrované a schválené príslušnými úradmi skôr, než sa začnú používať v praxi. Tento druh regulácie by mal byť prioritou novej Obamovej vlády. Je to dôležité aj z toho dôvodu, že cieľom finančných experimentov je často obchádzanie regulácie.

Vezmime si napríklad poistky proti skrachovaniu emitenta (takzvané credit default swaps alebo CDS), nástroje, ktorých účelom je poistiť sa proti prípadu, že dlžníci nie sú schopní splácať obligácie alebo iné formy dlhov. Tieto nástroje sa rozmohli ako pliaga, pretože vyžadovali menej kapitálu než bolo treba na rôzne skryté manévry s obligáciami. Postupne ich nominálna cena stúpila na viac než 50 miliárd dolárov, čo je mnohonásobne vyššia suma než hodnota skrytých obligácií a päťnásobok celého amerického štátneho dlhu. Trh s CDS bol napriek tomu takmer úplne neregulovaný. Najväčšia americká poisťovňa AIG predávala CDS ako formu poistiek a doplatila na to stratou obrovského majetku, a štát ju musel zachraňovať injekciou, ktorá doteraz stála štátnu pokladnicu 126 miliárd dolárov. A hoci je možné, že trh so CDS prežije krízu, ktorá dala zabrať ostatným trhom, samotná existencia neregulovaného trhu takýchto rozmerov výrazne zvyšuje rizikový faktor v celom finančnom systéme.

Keďže doteraz používané modely narábania s rizikom ignorovali neistotu, ktorá je neodmysliteľnou súčasťou reflexivity, bude

potrebné stanoviť podstatne nižšie hranice úveru a pomeru kapitálovej zadĺženosti než v minulosti. Znamená to, že finančné inštitúcie budú súhrnne prinášať menšie zisky než v časoch superubliny a že niektoré obchodné modely, priveľmi závislé od pomeru kapitálovej zadĺženosti, prestanú byť hospodárne. Finančný sektor už klesol z 25 na 16 percent celkového trhového zhodnotenia na kapitál. Nie je pravdepodobné, že sa tento pomer zlepší a čo len zďaleka priblíži svojmu výškovému bodu – je skôr pravdepodobné, že sa ustáli podstatne nižšie. Možno to pokladať za zdravú zmenu, hoci ľuďom, ktorí prídu o zamestnanie, to asi tak pripadať nebude.

Vzhľadom na obrovské straty, ktoré utrpeli radoví občania, existuje reálne nebezpečenstvo, že po prehnanej deregulácii bude nasledovať prehnaná reregulácia. To by nebolo šťastné riešenie, pretože regulácia má tendenciu byť menej efektívna než trhový mechanizmus. Ako som už spomínal, regulátori sú nielen ľudia, ale aj byrokrati, vystavení vplyvu lobistov a korupcii. Musíme dúfať, že reformy, ktoré som opísal, prehnanej regulácii predídu.

Preklad Júlia Sherwood

Anketa

Kusisko užitočnej práce

1. Aký význam má otvorená spoločnosť?
2. Žijeme v takej spoločnosti?
3. Čo pre vás znamenalo spolupracovať s Nadáciou otvorenej spoločnosti?

EUGEN JURZYCA,

riaditeľ Ineko a člen správnej rady Nadácie otvorenej spoločnosti – OSF

1. Význam života v otvorenej, ani v uzavretej spoločnosti si veru netrúfne hodnotiť. Ale význam otvorenej spoločnosti pre život je veľký. Umožňuje ľuďom podieľať sa väčšmi na jej spravovaní. Na cestu smerom ku zlému spravovaniu, smerom k tragickým koncom, ho v súčasnom strapci desaťročí vedú dva druhy porúch: totalitné režimy a demokratické režimy s pomýlenými voličmi. Náprave prvej skupiny chýb sa spoločnosti, ako je napríklad naša, venujú momentálne o niečo lepšie.

2. Relatívne. Úroveň je slušná, trend v niektorých oblastiach nebezpečný.

3. Spolupráca s NOS pre mňa znamená možnosť posúvať občiansku spoločnosť na Slovensku smerom, ktorému verím, a priznám sa, niekedy aj „emocionálnu rekreáciu“ po polemických stretoch so silami podkopávajúcimi demokraciu.

TATIANA REPKOVÁ

riaditeľka pre výskum a riadenie informácií Svetového združenia novinárov v Paríži

2. Najskôr by som odpovedala na vašu druhú otázku: áno, nepochybne. Koncepcia otvorenej spoločnosti vychádza z poznania, že ľudia konajú na základe nedokonalých znalostí a že nikto nevlastní absolútnu pravdu. Pri každom návrate na Slovensko vnímam v rozhovoroch s ľuďmi z rôznych spoločenských vrstiev čoraz väčšiu úctu a pokoru pred faktami, na rozdiel od prevládajúcich emotívnych reakcií v deväťdesiatych rokoch, vyplývajúcich z nedostatku či nepochopenia dostupných informácií.

1. Otvorená spoločnosť spôsobila, že v rámci jedného ľudského života žijem úplne iný život v porovnaní s tým do roku 1989. Vďaka zmene režimu po roku 1989 som mohla realizovať také profesionálne plány, o akých sa mi dovtedy ani nesnívalo, najskôr v rámci riadenia a vydávania novinárov na Slovensku, neskôr pri vedení seminárov a konzultácií o riadení novinárov v iných krajinách.

3. Prečo minulý čas? Spolupráca naďalej pokračuje, aj keď len sporadicky. Najväčší význam pre mňa však mal štipendijný program Open Society Institute v New Yorku pri písaní mojej knihy *Ako robiť profesionálne noviny*. Tento manuál o riadení pre redaktorov a vydavateľov novinárov bol dosiaľ vydaný v 12 jazykoch, opäť najmä vďaka finančnej podpore pobočiek Open Society Institute v jednotlivých krajinách.

PAVOL DEMEŠ

riaditeľ pre strednú a východnú Európu The German Marshall Fund of the United States a člen Rady starších NOS-OSF

1. Zásadný. Najmä keď porovnáam reálny socializmus, v ktorom som vyrastal, s krajinou, v ktorej žijem dnes.

2. Áno. Aj keď má chyby krásy. Napokon ako i iné krajiny s podobným systémom správy vecí verejných.

3. Stál som pri zrode tejto nadácie a niekoľko rokov bol v jej správnej rade. Pamätám si na mnoho pokojných i napínavých udalostí v živote OSF. Som presvedčený, že Nadácia pod vedením Alenky Pánikovej prispela k rozvoju filantropie a slušnosti na Slovensku, vďaka čomu sme v prvej lige nových členských krajín EÚ a môžeme sa usilovať o čoraz otvorenejšiu spoločnosť.

DUŠAN ONDRUŠEK

riaditeľ Partners for Democratic Change Slovakia

1. Veľmi ma oslovuje prístup Benjamina Barbera, ktorý hovorí o „silnej demokracii“, teda situácii, keď korene dobre fungujúcej spoločnosti tvorí hustá sieť pestrých foriem susedskej účasti občanov na rozhodovaní o verejných otázkach. Na rozdiel od toho, čo Benjamin Barber označuje ako „krehkú demokraciu“, teda preferovanie občianskych slobôd a práv, ktoré sa opierajú o dobre fungujúce inštitúcie. Obe sú samozrejme potrebné, ale niekedy venujeme príliš veľkú pozornosť posilňovaniu zákonov a menej myslíme na garancie demokratického rozvoja spoločnosti, ktoré sú obsiahnuté v občianskej zrelosti ľudí a ich schopnosti účinne sa ozvať, vždy keď je spoločnosť ohrozená. Teším sa, keď môžem žiť v spoločnosti, kde sa konfrontácie odohrávajú na úrovni dialógu, a nie nekontrolovaným presadzovaním sa silnejších voči slabším a zneisťujú ma momenty, keď sa do spoločenského diskurzu začínajú vnášať čudné úvahy o „správnych a nesprávnych“ Slovákoch, o verejnom záujme, ktorý predsa nemôže prihliadať na vlastnícke práva jednotlivých občanov, alebo úvahy, že novinári píšú iné ako chce vláda a preto ich treba regulovať, pokutovať a znevažovať.

2. Otvorená či uzavretá spoločnosť nie je raz nastolený a potom nemenný stav, ale meniaci sa proces. A mení sa aj naša citlivosť, o miere uzavretosti spoločnosti, ktorú sme ešte ochotní tolerovať. Mám pocit, že slovenská spoločnosť je citlivejšia na ohrozenia, než tomu bolo povedzme pred pätnástimi rokmi. Ale príznaky „postkomunistických zombies“ – volanie po potrebe silnej ruky, kontroly médií, etnická netolerancia – sa vynárajú s opakujúcou sa pravidelnosťou. Podstatné je, že do verejnej diskusie sa dostáva ďalšia generácia mladých ľudí, ktorí si otázky o otvorenosti a uzavretosti spoločnosti kladú nanovo. Z nich mám dobrý pocit.

3. Nadácia zohrala nezameniteľnú úlohu v transformačnom období. Vážim si jej integritu, jednoznačný priamy postoj v hodnotení spoločenských udalostí a nepredpojatú pomoc v tých najcitlivejších oblastiach. V začiatkoch fungovania Nadácie otvorenej spoločnosti som mal pocit, že jej misia je časovo ohraničená a že po desiatke rokov transformačného obdobia, keď sa misia

vyčerpá, Nadácia svoje pôsobenie slávnostne ukončí. Dnes mám pocit, že jej pôsobenie nemá časové ohraničenie. Že otvorenú spoločnosť možno prirovnať k prácam na záhradke. Nestačí ju dať do poriadku raz a navždy, ale je potrebné starať sa o ňu znovu a znovu, každú sezónu. Inak zarastie burinou.

ZUZANA WIENK

riaditeľka Aliancie Fair-play

1. Ako jednu zo základných podmienok pre životný rozvoj a priestor. Len v otvorenej spoločnosti sa podľa mňa môže naplno prejavíť potenciál ľudí, ich kreativita a sloboda, ktoré sú zase predpokladom pre nájdenie tých najlepších riešení pre spoločnosť, ale aj pre jednotlivca a jeho individuálne šťastie.

2. Slovensko pripustilo iba základy otvorenej spoločnosti, ale s týmto konceptom sa ešte nestotožnilo, ani ho naplno neprejavilo. Podľa mňa tu žijú ostrovčeky otvorených ľudí, ktorí otvorenosť žijú mnohokrát nie vďaka, ale napriek našej spoločnosti. Myslím, že potrebujeme ešte veľa vyzrievania, kým naozaj vytvoríme otvorenú spoločnosť.

3. Nadácia otvorenej spoločnosti je jedným z hlavných podporovateľov občianskych aktivít, plurality a slobody na Slovensku. Jej pomoc, odbornosť a skúsenosti významne prispeli k existencii občianskej spoločnosti a mimovládnej komunity, ktorá aj vďaka nej mohla realizovať rozmanité verejno-prospešné projekty. Slovenská spoločnosť nemala tradíciu aktívneho občana a verejnej angažovanosti a nebyť donorov, akým je aj Nadácia otvorenej spoločnosti, by táto tradícia vznikala iba s veľkými problémami a malými šancami na trvalejšiu udržateľnosť.

GRIGORIJ MESEŽNIKOV

prezident Inštitútu pre verejné otázky, člen Rady starších NOS-OSF

1. Pre môj život má otvorená spoločnosť obrovský, ba priam rozhodujúci význam. Keďže základom otvorenej spoločnosti sú politické slobody a ľudské práva, demokracia, preferovanie jednotlivca oproti kolektívnym entitám, poskytuje mi tento typ spoločenského usporiadania najpriaznivejšie podmienky pre profesionálnu sebarealizáciu, slobodnú tvorbu, účasť na verejnej diskusii, dáva mi možnosť slobodne komunikovať prakticky

s celým svetom – aj osobne, vďaka častému cestovaniu, aj cez rôzne slobodné informačno-komunikačné kanály.

Život v slobode dokážeme oceniť najmä vtedy, keď si uvedomíme, že pred menej ako dvadsiatimi rokmi sme žili v úplne iných podmienkach, v inej, uzavretej, spoločnosti a že to, čo dnes považujeme za samozrejmosť, bolo vtedy vrcholom želaní, často neuskutočniteľných. Otvorená spoločnosť, politickým stelesnením ktorej je režim liberálnej demokracie, vytvára najlepšie prostredie pre ľudskú koexistenciu. Jeho súčasťou sú mechanizmy spoločenskej samoregulácie, uplatňovanie princípov „ži a nechaj iného žiť“, „moje práva sa končia tam, kde sa začínajú práva iných“. Zatiaľ nič lepšie ľudstvo nevymyslelo. Popretie týchto zásad, ako vieme z dejín, vždy viedlo a vedie ku katastrofám. Nemali by sme na to nikdy zabúdať.

2. Žijeme síce v nedokonalnej, ale nepochybne otvorenej spoločnosti. Sme slobodní ľudia, slobodne myslíme, hovoríme, konáme. Najväčším problémom je však to, že mnohí ľudia, žijúc v otvorenej spoločnosti, stále majú vo svojich hlavách akúsi uzavretú spoločnosť. Chceli by slobodu pre seba, ale iným (národnostne, rasovo, jazykovo, nábožensky) by ju celkom radi upreli. Niektorí utekajú pod krídla kolektívnych entít (štát, národ, ľud), keď nedokážu uspokojivo riešiť svoje životné problémy, v nádeji, že práve štát (národ, ľud) urobí zázrak a všetky problémy odstráni, hoci aj za cenu obmedzenia slobody jednotlivca, „priškripnutia“ otvorenej spoločnosti, potlačania iných. Tadiaľ však cesta nevedie. Bolo by dobré, keby na Slovensku žilo čo najviac občanov s otvorenou myslou, aby sa rúcali prekážky pre slobodu v samotných ľuďoch, aby sme potláčali nepriateľa otvorenej spoločnosti predovšetkým v sebe.

3. Spolupráca s NOS-OSF, vrátane členstva v jej Správnej rade, sa časovo zhodla s najplodnejším obdobím mojej profesionálnej kariéry a s mimoriadne zaujímavým obdobím v živote krajiny. Nadácia vytvárala množstvo väzieb, ktorými prepájala ľudí s rovnakým hodnotovým zázemím a spoločným občianskym étosom, avšak s odlišným odborným profilom, rozmanitými záujmami a neopakovateľnými osudmi. Rád som sa „zaplietol“ do týchto väzieb, ktoré ma doteraz zásobujú prepotrebnou energiou.

TOMÁŠ SABOL

dekan Ekonomickej fakulty Technickej univerzity v Košiciach

1. „Veľká otázka“, takže skúsím radšej odpovedať jednoducho. Jedna možná odpoveď sa skrýva v samotnej definícii otvorenej spoločnosti – ako *spoločnosti, kde sa jednotlivci môžu rozhodovať osobne*. Moja radosť zo života pramení aj z tejto možnosti – v nie tak dávnej minulosti vôbec nie samozrejmej. Nevieť o žiadnej inej spoločnosti, ktorá by vytvárala lepšiu „inštitucionálny rámec“ pre spoločnosť tvorivých, kriticky mysliacich ľudí, ktorí sú schopní niesť zodpovednosť za svoj život a rozhodnutia, ktoré v ňom urobili – a pritom si zachovať aj istú hranicu intelektuálnej skromnosti (aby sme nezabudli ani na tento aspekt Popperovej filozofie).

2. Nuž, aspoň sme smerom k nej od roku 1989 urobili niekoľko krokov – vďaka ktorým sa významne sťažila možnosť návratu ku „karikatúre spoločnosti“ pred týmto dátumom. Avšak ani v súčasnej spoločnosti nevymizla nezanedbateľne veľká skupina ľudí, ktorí sú kedykoľvek ochotní pripojiť sa k akejkoľvek „vzbuze proti slobode“ – aby sa zbavili zodpovednosti, ktorá je s rozhodovaním o svojom živote nerozlučne spojená.

Celkovo si myslím, že pozitívne zmeny dosť výrazne prevládajú nad tými negatívnymi – ľudská psychika totiž väčšinou funguje tak, že všetky pozitívne zmeny považujeme po krátkej dobe za úplne samozrejme a z tých negatívnych zmien sme rovnako rýchlo schopní obviňovať kohokoľvek iného (kto je práve poruke).

Ak by som mal byť konkrétnejší, čo sa týka aktuálneho spôsobu vykonávania moci v našej spoločnosti, tejto vládnej garnitúre stačil veľmi krátky čas, aby nám pripomenula dôležitosť Popperovej otázky „Ako usporiadať politické inštitúcie tak, aby zlí a neschopní vládcovia nemohli spôsobiť príliš veľa škody?“ – a žiaľ, aj jej aktuálnosť.

A ak by sme uniesli ešte jeden citát z Poppera: „monolitné sociálne ciele by znamenali smrť slobody: slobody myslenia, slobodného hľadania pravdy a s tým racionality a dôstojnosti človeka“, takmer by to vyzeralo, že tu má jedného konkrétneho monolitného adresáta. Ale aj „monoliti“ sú len do času.

3. Pohybovať sa v komunite s nadpriemerne vysokou hustotou ľudí, ktorých tvorivosť a radosť zo života, ale aj intelektuálna

odvaha postaviť sa voči prejavom autoritárstva, tiež súvisela s atribútmi otvorenej spoločnosti.

KATARÍNA VAJDOVÁ

riaditeľka NPOA, členka Správnej rady NOS-OSF

1. Keď som mala 34 rokov (v roku 1989) nazdávala som sa, že celý môj ďalší život sa bude odohrávať v pravidelnom, spoľahlivom životnom cykle prebiehajúcom od bodu povinnosť (práca, občas schôdza ROH alebo sobotná brigáda v robote či na sídlisku) po bod voľný čas a teda aj radosť (víkend, prázdniny, Vianoce, záľuby). Úsečka. Dva body a spojníka medzi nimi. Tam a späť.

Prišlo obdobie, kedy som pochopila a s radosťou prijala, že tento stereotyp a nuda akokoľvek pokojné a spoľahlivé, môže, ak tak chcem, vystriedať nový a zaujímavejší model myslenia a konania. Život sa stal pre mňa oveľa tvorivejším, zaujímavejším a spravodlivejším. Predostrel možnosti, ktoré boli pre mňa dovtedy nepoznané. Využitie týchto možností mi prinieslo fantastické, neočakávané zážitky na osobnej a profesionálnej úrovni. Predovšetkým však pocit, že život sa stal skutočne zaujímavým. Dynamickým, ktorý neriadi úsečka „tam a späť“, ale najmä to, čo robím, ako to robím a s kým to robím. Vznesenejšie povedané, otvorenie sa spoločnosti mi dalo slobodu a rozlet, nájsť svoje skutočné ja a reálnu možnosť uplatniť sa kreatívnym a zodpovedným spôsobom.

2. Z pohľadu porovnania s minulosťou desať- dvadsať – tridsať rokov dozadu je odpoveďou určite áno. Z pohľadu uplatnenia dnešných aktuálnych možností a ich využitia na osobnej, komunitnej či celospoločenskej úrovni? Váham s jednoznačnou odpoveďou. Dôvodom na toto váhanie je skúsenosť, že duchovné potreby sú na piedestáli hodnôt vnímané ako druhoradé. Hovorím o tom, ako ľudia konajú. Chcem veriť, že dočasne.

3. Prvá skúsenosť sa viaže na obdobie činnosti Centra nezávislej žurnalistiky, ktoré som založila v roku 1993 (bolo činné od roku 1993 do roku 2003). Médiá, ich úloha a pôsobenie v spoločnosti boli dôležitou otázkou transformácie spoločnosti a tak sa prirodzeným spôsobom vyvinula spolupráca medzi CNŽ a NOS-OSF. Spolupráca bola veľmi vecná a konkrétna: vzdelá-

vania a sťaže novinárov, letné školy žurnalistiky pre stredoškólkov, konzultačná a technická podpora novovznikajúcich lokálnych a regionálnych médií. CNŽ bolo pobočkou medzinárodnej organizácie a financované výlučne z externých zdrojov primárne z USA. Spolupráca s NOS OSF pre mňa a CNŽ v tom čase znamenala nielen možnosť doplnkového finančného zdroja, ale najmä obohatenie profilu aktivít CNŽ o také, ktoré neboli založené len na ponuke zahraničných donorov a expertov, ale na momentálnom dopyte a potrebe slovenských médií, novinárov, študentov a občanov. Táto spolupráca ma počas niekoľkoročnej spolupráce vecne presvedčila o tom, aké hodnoty NOS OSF má a aké sú metódy a spôsoby, ktorými tieto hodnoty aplikuje v praxi, ako aj to, ako ich prijímajú občania. Tým, čo ma najviac oslovilo, bola vysoká spoluúčasť a stotožnenie sa cieľových skupín s tým, čo nadácia reálne robila v praxi po celom Slovensku. Svojou praxou potvrdzovala, že princípy otvorenej spoločnosti nielen deklaruje, ale že sa nimi sama riadi.

Neskôr, počas pôsobenia v Správnej rade NOS-OSF sa spolupráca z roviny praktickej realizácie konkrétnych projektov posunula na spolurozhodovanie o stratégii a výbere nositeľov jednotlivých aktivít podporovaných NOS OSF na Slovensku. Počas tohto obdobia som mala tú česť sa zoznámiť a spolupracovať s ľuďmi z celého sveta, zažiť priamu niekoľkoročnú komunikáciu a spoluprácu s výnimočnými ľuďmi zo Slovenska, Európy, Ameriky, Ázie a Afriky, od ktorých som získala cenné inšpirácie, kritické reflexie, ďalšie kreatívne stimuly a radosť z toho, že to, čo nadácia robí, zlepšuje život ľudí a speje k lepšej spoločnosti nielen u nás, ale po celom svete.

Pre mňa je najdôležitejším zdrojom poznania vlastná skúsenosť. To je jediné, čo vám nikto nemôže nikdy zobrať. Tá moja s NOS OSF patrí k najvýnimočnejším, aj keď najnáročnejším v mojom doterajšom živote. Je mi ctou byť súčasťou celosvetového snaženia, ktoré má víziu, cieľ, prepája elity s bežnými občanmi, národy navzájom a má vo svojom konaní prirodzené významné miesto pre pokoru, skromnosť, zdravý rozum, myslí a koná pre súčasnosť so zreteľom na budúcnosť.

ŠTEFAN HRÍB

šéfredaktor, Týždeň

1. Otvorená spoločnosť je slobodná spoločnosť. Ona nemá význam pre môj život, ona vlastne je môj život.

2. Áno, už od novembra 1989, aj keď si ju nevážime a stále znovu ju pochovávame.

3. Zaujímavá skúsenosť v oblasti rómskej aj v oblasti novinárskej. OSF si vážim ani nie tak pre jej zdroje a možnosti, ale skôr pre ľudí, ktorých som v nej spoznal.

ALEXEJ FULMEK

predseda predstavenstva, Petit Press, a. s.

1. Pre mňa je to slobodná spoločnosť bez predsudkov, spoločnosť v ktorej nie sú ľudia prvej a druhej kategórie, spoločnosť, ktorá je humanitne orientovaná, a v ktorej má každý rovnakú šancu na úspech, spoločnosť, ktorá ctí ľudskú individualitu a inakosť. Otvorená spoločnosť prináša do môjho života tolerantnosť a pocit bezpečia.

2. Nie nemyslím si to, a žiaľ k pozitívnemu vývoju nenapomáha ani súčasná politická reprezentácia, ktorá vnáša do spoločnosti napätie neustálym hľadaním nepriateľa a vytváraním dojmu, že tí, čo sú pri moci, nerobia chyby. Keby to nebolo vážne, bolo by to komické, s akou vervou, v podtexte ktorej je veta: „pozrite sa, akí sme dokonalí a sociálni,“ útočia na všetkých svojich oponentov. Čaká nás dlhá cesta k spoločnosti, ktorá sa bude vyznačovať otvorenosťou, čo je pre mňa synonymum pre názorovú tolerantnosť a schopnosť diskutovať. A čaká nás dlhá cesta k politickej reprezentácii, ktorá bude schopná povedať, áno, robíme aj chyby, je to normálne a tí, ktorí nás kritizujú, nie sú naši úhlavní nepriatelia.

3. Bola to pre mňa akoby práca s priateľmi, s ľuďmi, ktorí majú podobný pohľad na svet ako ja. A pre denník SME z nášho vydavateľstva to znamenalo v začiatkoch projektu významnú pomoc.

ŠTEFAN MARKUŠ

vedec

1. Predovšetkým poznanie, že otvorená spoločnosť má svojich reálnych odporcov aj na Slovensku. Popperova téza o tom,

že každá ľudská spoločnosť je nedokonalá, ale schopná nápravy, vzbudzovala po 17. novembri 1989 zvedavosť. Vedomie, že rodia sa občianska spoločnosť bude opäť nedokonalá, nebolo síce povzbudivé, ale presvedčenie, že ako občania ju budeme môcť do nekonečna vylepšovať, bolo neotrasiteľné. Byť súčasťou komunity, ktorá sa sama rozhodla zdokonaľovať vlastné predstavy o budúcnosti, bolo výzvou, ktorú som dokázal akceptovať bez túžby po politických, či verejných funkciách. Zápas o hodnoty otvorenej spoločnosti ma motivoval predovšetkým ako občana. Presvedčenie o úspechu sa tu i tam oslabovalo odpadlivosťou a sklamaniami. Postupne som do zoznamu nepriateľov otvorenej spoločnosti v priebehu rokov vpisoval karieristov, ľudí bažiacich po majetku, moci a vplyve. Prenikanie nacionalizmu a antisemitizmu do mladého demokratického prostredia, priznávam, ma neraz zaskočilo. Na druhej strane ma povzbudili tí, čo vytrvali a nevzdali pokračujúci zápas. Myšlienka, že „Nikto nie je vlastníkom konečnej pravdy“ (G. Soros) nás vracala k opakovaným pokusom vylepšovať to, čo sme ešte zďaleka nedosiahli.

2. Nazdávam sa, že ideály otvorenej spoločnosti nie sú reálne dosiahnuteľné. V exaktných vedách sa stretávame s pojmom „benchmark“. Pre vedca znamená reálny cieľ, ktorý svojou teóriou usiluje dosiahnuť. Riešenie fenoménu nie je dokonalé, ale najlepšie zo všetkých doteraz známych. Ak otvorená spoločnosť je cieľom, „benchmarkom“, potom všetky ľudské projekty, ktoré nás k nemu približujú, sú úspešnými riešeniami. K cieľu sa približujeme asymptoticky. Je v nedohľadne, ale je reálny. Je tomu tak preto, lebo otvorená spoločnosť môže mať iba otvorené riešenia, ktoré vždy možno vylepšovať. Myšlienka, že ciele otvorenej spoločnosti dosahujeme postupne a nie okamžite, ale nie je tragédiou. Povzbudením je práve istota, že sa k jej cieľom dokážeme stabilne približovať. Otvorená spoločnosť je niečo ako trvalá túžba po dokonalosti. Vieme, že ju nedosiahneme, ale viera, že sme do nej nasmerovaní, nás naplňuje uspokojením, že nežijeme nadarmo, ale pre niečo.

3. Spoznal som mnohých správnych ľudí, na správnom mieste a vo vhodnom čase. Stretol som priateľov, ktorí nesklamali a vydržali. Navyše verím, že i ja som bol pre iných prínosom. Spolupráca s Nadáciou otvorenej spoločnosti bola obohatením inte-

lektu i ducha. Dodnes nás spájajú ideály o ideálnej spoločnosti. Vedomie, že pritom sme mohli mnohým pomôcť a tým presmerovať myslenie novej generácie motivuje a naplňuje človeka uspokojením. Som vďačný za všetko, čo som sa naučil pri stretávaní a rozhovoroch s ľuďmi, ku ktorým som si vybuďoval mimoriadne vzťah. Bola to neopakovateľná skúsenosť.

LEV BUKOVSKÝ

matematik, Ústav matematických vied, Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, člen Rady starších NOS-OSF

1. Každý z nás si v súlade so svojimi predstavami o živote vytvorí aj predstavu o spoločnosti, v ktorej chce žiť. Moje predstavy plne korelujú s tým, čo mi ponúkajú zásady otvorenej spoločnosti ako základ demokracie.

2. V praxi asi nič nie je dokonalé. Takže myslím si, že principiálne v takejto spoločnosti žijeme. Pokrivená morálka mnohých a momentálne žiaľ, predovšetkým tých, ktorým sme zverili vládu, silne porušuje jej základné princípy. Silná vrstva bývalých zväzákych funkcionárov, ktorí podriadili svoju morálku v minulosti osobným cieľom, ťažko zmení svoje myslenie. Preto dedičstvo socializmu vyžaduje dlhší čas na podstatnú zmenu, možno výmenu generácie. Je na nás všetkých, aby sme neboli ľahostajní k veciam verejným a snažili sa primäť každého princípy demokracie dodržiavať.

3. Sloboda má v mojom chápaní dve stránky: právo (nárok) a zodpovednosť (povinnosť). Spolupráca s NOS mi dávala aspoň čiastočný pocit, že konám niečo v prospech mojej povinnosti voči spoločnosti, že naplňam moju zodpovednosť. Z druhej strany táto práca ma veľmi duševne obohatila predovšetkým tým, že som sa stretával s ľuďmi pracujúcimi v iných oblastiach ako ja, ale s podobnými názormi.

MÁRIA ZELENÁKOVÁ

facilitátorka krániosakrálnej terapie, členka Rady starších NOS-OSF

1. – 3. Tri v jednom. Tri otázky – jedna odpoveď. Keď som pred chvíľou zachytila z éteru slová z reklamy „dva v jednom“, hneď som vedela, čím začať. Odpoviem v celku, pretože doteraz

moje úvahy ku každej otázke skončili v dotváraní obrazu dôležitosti otvorenosti pre život. Preto využívam podnet z vonku a začnem odpovedať od konca.

Keď sa späť pozriem na externú spoluprácu a následnú prácu v správnej rade, uvedomujem si, že som vďačná za získané skúsenosti. Pomohla mi výraznejšie zamerať pozornosť na podporu netradičných prístupov (aj v myslení), na dôležitosť väzieb, prepájania jednotlivostí a vytvárania sietí medzi ľuďmi. Práve stretnutia s ľuďmi z iného kultúrneho a spoločenského prostredia v sieti nadácii boli veľmi podnetné a obohacujúce. Nevynímajúc ani samotné stretnutia s pánom Sorosom. Vždy som bola tak trochu rebel, a cez nové skúsenosti som si dovoľila ešte väčšiu otvorenosť a voľnosť v myslení a nabúravaní stereotypných postojov, nielen svojich. Tolko spomienky a teraz sa vrátim na začiatok.

Otvorená spoločnosť a môj život. Otvorenosť a život. Život sa vyvíja, keď plynie, keď môže voľne prúdiť, a to je v otvorenosti ľahšie, voľnejšie, slobodnejšie a z môjho pohľadu aj radostnejšie. A práve preto, aby sa aj samotný život mohol vyvíjať, je výhodné sa nielen v našej každodennosti snažiť o otvorenosť, ale prenášať obraz otvorenosti aj do spoločnosti a usporiadanosti vyšších celkov. Keď urobím paralelu života ako vody na tejto planéte, hneď je mi jasnejšie, čo umožňuje otvorenosť. Život môže byť ako stojatá voda alebo ako novej sviežosti otvorená, neustále sa obmieňajúca vodná plocha. Rieky sú väzby, ktoré napomáhajú obmene. Do vodnej plochy prinášajú nové prúdy, čím obohacujú nielen samotnú plochu, ale aj seba. Nechcem posudzovať, čo je lepšie, jazero, rybník alebo horské pleso, ktoré síce nemá neustály prítok a odtok, ale i tak je krásne. Chcem skôr nasmerovať úvahu k tomu, že aj keď niektorý systém vyzerá, že je uzavretý, vždy dochádza k obmene, a tak predsa len musí byť aspoň trochu otvorený, či už sa mu to páči alebo nie. Pri podobenstve s vodou k obmene dochádza minimálne cez odparovanie z vodnej plochy a následnej kondenzácii vodných pár. Práve preto nejde o otvorenosť alebo uzavretosť, ale o mieru otvorenosti. Tá určuje mieru samostatnosti a sily jednotlivostí. Hoci sa vďaka otvorenosti môže do vody dostať aj niečo špinavé (nechcené), práve otvorenosť pomôže rýchlejšie sa tým vyrovnáť, i keď niektoré oblasti budú dočasne zanesené. Otvorenosť umožňuje rýchlejšie

zareagovať, pretože je schopná viesť k zodpovednosti za seba i celok, k uvedomeniu si seba ako vydišerencovaného celku, väčšieho celku. Uvedomeniu si seba ako súčasti veľkej siete a vzájomnosti v nej. Tu si spomínam na otázku mojich detí, keď prvýkrát so mnou pozorovali škálu obrázkov – seba, seba v meste, mesto v štáte, štát na kontinente, kontinent na planéte, planétu v slnečnej sústave, slnečnú sústavu v galaxii, galaxie vo vesmíre „Mami, to je naozaj naša planéta vo vesmíre menšia ako jedna bunka v našom tele?“. Do dnešného dňa vidím ten „zázrak detského údivu“ v ich očiach. Veľkosť, ktorá sa dá obsiahnuť len pocitom. Veľkosť, ktorá priviedla našu debatu cez množstvo otázok o veľkom a malom Magellane, o živote ako takom až k dôležitosti každého z nás. Som rada, že dnes to vedia. Som vďačná, že mi pripomínajú, že Slnko svieti stále, i keď sa nám to niekedy v každodennosti nezdá. Áno, každý z nás je dôležitý, ale iba otvorenosť nám ukáže súvislosti, skutočný zmysel a hodnotu vzájomnosti. A dnes už viem, že je to práve otvorenosť, ktorá pomôže zmysel nášho života naplniť tak, aby sme obohatili nielen seba, ale aj celok. Je príjemné môcť žiť v otvorenosti. Je príjemné žiť v otvorenej spoločnosti. Je skvelé sa o takú spoločnosť usilovať.

JARMILA SAMCOVÁ
prekladateľka

1. Aký význam má otvorená spoločnosť, sa mi zdá veľmi široká. Najmä preto, že tam máte malé písmeno a toto je otázka pre teoretika, sociológa, filozofa. My sme po roku 1989 začínali všetko odznova a aj pojem otvorená spoločnosť sa len vytváral. Bolo to také prvé hlboké nadýchnutie sa slobody.

2. Nuž, nežijeme v nej. Je vôbec možná absolútne otvorená spoločnosť? U nás pre ňu ešte podmienky nie sú, to si overujeme vtedy, keď narazíme na prekážky, na hranice. To však neznamená, že by sme sa mali vzdať.

3. Spolupráca OSF bola pre mňa radostná, aj keď v spletitých časoch. Bolo to pokračovanie v tom, čo sme začali a čo v nás bolo už aj pred rokom 1989. Všetko sa muselo odznovu vymyslieť, nájsť spôsob, ako vytvoriť novú spoločnosť. Ale mali sme toľko elánu. Aj ľudia, ktorí sa stretávali pri jednotlivých progra-

moch, boli nadšení, otvorení všetkému, čo bolo treba urobiť. Som presvedčená, že to nebolo márne a že v tomto procese vyrástlo mnoho nových nádejných a schopných ľudí. Som rada, že som aj ja mohla pomáhať.

JÁN PIŠŮT

Dlhá cesta

1. Priznávam sa, že vznik nadácie pred pätnástimi rokmi som nevnímal ako nejakú zásadnú zmenu, ale skôr ako prirodzené pokračovanie predchádzajúceho vývoja. Spomínam si na aktivity Charty 77, ktoré začali ešte pred novembrom 1989 a po ňom pokračovali viacerými akciami – jednou z nich bolo udeľovanie zahraničných cestovných štipendií Georga Sorosa. Organizovala to pani Zuzana Szatmáry a pomáhali jej členovia komisii, ktoré udelenie štipendií odporúčali. Podobne ako kolegovia som si nosieval domov balíky žiadostí a potom prinášal odporúčania na Staromestskú na prízemie.

O niekoľko poschodí vyššie sa stretávali správne rady nadácie Open Society Fund na udeľovanie prostriedkov na projekty. Sotva sa dá zabudnúť na Rachel, ktorá tomu vtedy šéfovala a na jej čarovnú slovenčinu.

Napíšem tu trochu viac o dvoch väčších projektoch, ktoré som mal možnosť sledovať zblízka. Prvým bola Stredoeurópska univerzita. Skoro po Novembri sa objavili informácie o tom, že pán George Soros zamýšľa zriadiť Stredoeurópsku univerzitu v niektorej alebo v niektorých krajinách strednej Európy. Slúžil som vtedy ako prvý námestník ministra školstva profesora Ladislava Kováča. Laco prišiel s ideou, že by sme sa mali pokúsiť mať aj na Slovensku aspoň pobočku Stredoeurópskej univerzity (ďalej CEU). Podmienky neboli celkom ideálne, záujemca mal najprv zabezpečiť prísľub budovy a potom sa uchádzať o zriadenie pobočky CEU. Na to všetko ale boli potrební ľudia.

Ako inštitúcia, ktorá mala pripraviť pôdu pre CEU bola zriadená Academia Istropolitana (AI). Jej riaditeľkou a „spiritus agens“ sa stala Alenka Brunovská. Nálady v spoločnosti neboli veľmi priaznivé, spolu s nacionalizmom sa objavovali antisemitické výroky aj u oficiálnych osobností.

Odporúčanie o tom, kde budú pobočky CEU pripravila v roku

1992 malá pracovná skupina menovaná Geomeom Sorosom. Jej členmi boli Ladislav Čerych, vtedy riaditeľ inštitútu OECD pre vzdelávanie v Paríži, sociológ profesor Jiří Musil z Prahy a profesor William Herbert Newton-Smith z Veľkej Británie. Komisia sa stretla v budove pri kostole klarisiek v Bratislave a v jej odporúčaní sa objavil návrh na zriadenie CEU v Budapešti, pobočky v Poľsku a prísľub podpory niektorých projektov Academie Istropolitany v Bratislave. Oficiálna pobočka CEU v Bratislave teda nevznikla.

V období mečiarizmu, za ministerky školstva nominovanej SNS, bola Alenka Brunovská odvolaná z vedenia AI. Veľmi rýchlo založila novú inštitúciu Academia Istropolitana Nova (AIN) ako občianske združenie a po čase získala priestory v Sv. Jure, v ktorom AIN podnes pôsobí. Na novú inštitúciu bolo ale treba nové prostriedky. O ich pridelení rozhodol pán George Soros na stretnutí v Prešove. Najprv si nechal vysvetliť problém, potom sa spýtal: „Does she fight?“ a potom prostriedky pridelil.

Projekt pobočky CEU v Bratislave, aj keď neuspel v zamýšľanom rozsahu, mal vynikajúce bočné produkty. Na Akademii Istropolitane Nove vznikol po čase veľmi uznávaný kurz aplikovanej ekonómie, na ktorom prednášali americkí učitelia. Kontakty s americkými ekonómami z Univerzity v Pittsburgu (Kevin Sontheimer a ďalší) bol aj jednou z podstatných ingrediencií, ktoré využil profesor Pavol Brunovský pri koncipovaní a založení mimoriadne úspešného študijného odboru Ekonomická a finančná matematika na Fakulte matematiky a fyziky Univerzity Komenského.

Druhou vzdelávacou inštitúciou, ktorú George Soros podporil v jej začiatkoch bola Trnavská univerzita.

IVETA RADIČOVÁ

sociologička, politička, členka Rady starších NOS-OSF

1. Nadácia otvorenej spoločnosti sa mi bude navždy spájať s oživovaním cielených, zdôrazňujem, účinne cielených aktivít mobilizujúcich potenciál občianskych aktivít na Slovensku. Začiatkom deväťdesiatych rokov sme sa potrebovali nielen vymaňovať z prednovembrovej letargie a na druhej strane stráviť ponovembrové nadšenie plynúce z revolučného vzopätia občanov v novembri 89, ale aj čeliť novým problémom a výzvam, ktoré

sloboda so sebou priniesla. Práve v oblasti občianskeho uvedomovania sa nám NOS poskytla neoceniteľnú pomoc. Nastavila štandardy, ktoré priaznivo ovplyvnili ďalšie občianske aktivity a v konečnom dôsledku prispela k tomu, že Slovensko je dnes v zahraničí vnímané nielen ako krajina, v ktorej sa podarilo naštartovať ekonomické reformy, ale aj ako krajina, v ktorej sú občianske aktivity neustále na vzostupe.

2. Som presvedčená, že sme ako spoločnosť o hodný kus ďalej, než sme boli pred tými pätnástimi rokmi. Občianska spoločnosť na Slovensku je vitálna, dokazujú to úspešne rozbehnuté a zvládnuté programy na podporu znevýhodnených, ale aj osobitne talentovaných mladých ľudí. Ja si vysoko cením pokrok, ktorý sme spoločne dosiahli v oblasti pomoci deťom, či už ide o deti zo sociálne slabo zabezpečeného prostredia, alebo o deti z detských domovov.

3. Bola a je pre mňa partnerom, cez ktorého sme mohli skracovať čas potrebný na štandardizovanie postupov a obsahov našej práce, v mojom prípade venovanej predovšetkým deťom. Pomohla nám zorientovať sa v problematike občianskych aktivít s presahom za hranice Slovenska. Vzácni ľudia pracujúci v nej to robili promptne a s obdivuhodnou znalosťou špecifik našej situácie. Znamenala a znamená pre mňa desiatky stretnutí s pozoruhodnými ľuďmi a príťažlivými aktivitami, za ktorými nespochybniteľne vidno kusisko užitočnej práce.

Gabriel Bianchi Homo integer

Napísať reflexiu na pätnástročnicu Nadácie otvorenej spoločnosti na Slovensku sa mi na jednej strane zdalo úplne prirodzené a na druhej strane sa to ukázalo ako veľmi ťažké. Čo je to najdôležitejšie? O čom budú písať druhí? Kto to bude čítať? A budú čítať? Napokon som sa rozhodol podeliť sa o osobnú skúsenosť, ktorá sa mi dominantne vynárala pri všetkých filmoch, ktoré som si prehrával v mysli v snahe vybaviť si spomienky na roky strávené v prostredí budovania občianskej spoločnosti na Slovensku na prelome tisícročí.

Tá osobná skúsenosť je skúsenosť s ľuďmi, a aby sme to už nenaťahovali, hovorím o nich ako o kompletných ľuďoch. Kompletní ľudia sa vyznačujú tým, že s nimi môžete riešiť nejaký problém či úlohu bez toho, aby ste museli riešiť ich samotných, váš vzájomný vzťah, alebo akékoľvek iné sebareflexívne problémy. Aby to lepšie znelo, pomenoval som si ich po latinsky *homo integer*.

Uvedomenie si zvýšeného výskytu *homo integer* v prostredí nadácie neprišlo hneď. Nadšenie z budovania demokracie bolo také silné, že radosť z postupu zatienovala reflexiu. Postupne sa mi ale začali opakovane vynárať zážitky *déjà-éprouvé* – zážitky s *homo integer*. Boli, paradoxne, nie o ľuďoch, ale o tom, ako sa ľudia strácajú v tieni spomienok na dôležité udalosti, projekty, diskusie či rozhodnutia. Ako sa určitý druh ľudí, ľudia kompletní, strácajú v tieni svojich činov.

Prirodzene sa vynára analytická otázka čo je v pozadí kompletného človeka, čo človeka robí kompletným? Dá sa na ňu

odpovedať minimálne v dvoch kontextoch – v kontexte hodnôt a v kontexte politickej filozofie.

Hodnoty sú podľa Shaloma Schwartza transsituačné ciele, ktoré slúžia ľuďom ako vedúce princípy v ich živote. Schwartz natvrdo preukázal, že rozdiely medzi jednotlivými kultúrami v pojmoch tradície, hierarchie, autonómnosti, egalitarianizmu či harmónie sa výrazne viažu práve na rozdiely v hodnotách. Ale preukázal aj to, že preferencie hodnôt jednotlivcami sa štruktúrujú ináč, ako hodnotové preferencie celých kultúr. A tu si dovoľím akcentovať Schwartzov pohľad na hodnoty jednotlivcov. Moji kompletní ľudia sú totiž jednoznačne umiestniteľní v hodnotovej štruktúre, a to takto: sú (v Schwartzovej terminológii) otvorení k zmene a majú tendenciu k sebaoprekráčovaniu. Ich dominantnými hodnotami teda musia byť najmä nezávislé myslenie a rozhodovanie sa, tvorivosť a explorácia a súčasne porozumenie, ocenenie, tolerancia a ochrana blaha všetkých ľudí a celého prostredia.

Deliberatívna demokracia, na ktorú sa v súčasnej politickej filozofii neraz nazerá ako na vytúžený ideál, ktorý by mohol vyriešiť mnohé nedostatky súčasných modelov demokracie, je symbolizovaná v prvom rade otvorenosťou. Jej základnou požiadavkou je zdôvodňovanie rozhodnutí, ktoré sa chystajú vo veciach verejných. Definícia Gutmannovej a Thompsona¹ vraví, že deliberatívna demokracia je forma vlády v ktorej slobodní a rovní občania (a ich reprezentanti) zdôvodňujú rozhodnutia (zásada uvádzania dôvodov) v procese, v ktorom si vzájomne uvádzajú dôvody, ktoré sú vzájomne prijateľné a všeobecne prístupné (zásada prístupnosti procesu zdôvodňovania ostatným), s cieľom dosiahnuť záver, ktorý je záväzný pre všetkých občanov v súčasnosti (zásada záväznosti procesu) ale otvorený k ďalším výzvam v budúcnosti (zásada dynamiky procesu). *A kompletní ľudia toto všetko dokážu – odpovedajú na otázku prečo, povedia to nahlas, držia slovo a sú ochotní diskutovať o zmene.*

Dnes som už na jedincov homo integer aktívne senzitívny. Cítim ich z prvých náznakov komunikácie, odvážne ich testu-

jem. Mám pocit, že ich je v mojom okolí výrazne menej, ako tomu bolo v časech entuziastického budovania demokracie na Slovensku v polovici deväťdesiatych rokov. Bolo to luxusné sociálne prostredie. Ale aspoň si ich o to viac vychutnám, keď na nejakého či nejakú narazím...

Na záver sa automaticky a spravodlivo vnucuje otázka – som ja kompletný? Našťastie, odpovedať na túto otázku prichodí iným.

¹ Gutmann, A. – Thompson, D.: Why deliberative democracy? Princeton Univ Press, Princeton 2004.

Jana Juráňová
Obruč, servírovací stolík alebo...

Festival Jeden svet sa tento rok prezentuje plagátom, na ktorom je obrázok barmскеj ženy z kmeňa, kde je súčasťou kultúry zdobenie krku tradičnými obručami. Žena má krk omotaný filmom, možno má na tradičnej obruči ešte namotaný film, ťažko povedať. Aj keď sloganom by malo byť údajne „filmy na telo“, podstatou je zobrazenie ženy ako cievky na film.

Podľa niektorých názorov by ženy z Barmy dávno opustili svoje zvyky, keby sa na ne nechodili pozeráť turisti a turistky. A tak príjmy z turistického ruchu konzervujú zvyk dlhšie, než by ho spoločnosť, v ktorej vznikol, sama udržiavala. O skutočnom fungovaní ozdoby barmských žien a o tom, či je to naozaj len ozdoba alebo niečo viac, sa vie málo. Ich krky vraj v skutočnosti nie sú také dlhé, ako sa zdajú. Možno je však aj to, že krehké stavce, ktoré už bez podpory neudržia hlavu, sú naporúdzi vždy, keď žena nesplní všetky očakávania manžela. Stačí dať dolu kovovú oporu a... nikto nič nedokáže.

Nemusíme chodiť do Barmy, aby sme sa mohli pozeráť na ženy, ktoré sa stali dekoráciou. Žena ako cievka na film alebo žena ako nositeľka vlastnej pokožky. Napríklad v reklame na akési nátery. Tá reklama nás vyzýva, aby sme si vybrali tú najkrajšiu. Vyzýva nás všetkých? Ženy aj mužov? A aby sme zostali pekne u nás doma, tak tá zvýhodnená na obraze, tá ktorá „udrie“ do očí ako prvá, lebo je na bilboarde najnápadnejšia, je beloška a k tomu blondínka. Niektoré reklamy ešte pritvrdia, napríklad istá firma na sťahovanie nábytku použila ako pútač ženské telo zoza-

du. Sťahovanie spodných nohavičiek má v myslí klienta alebo aj klientky? vyvolať súvislosť s najefektívnejším sťahovaním nábytku.

Ženy sú zobrazované všade a hojne. Či už predávajú spodnú bielizeň alebo nábytok, či ponúkajú motorku v spodnej bielizni alebo erotické služby v póze letmo pohodené na nábytku; či predvádzajú lepšie fungovanie novej umývačky riadu alebo sa náruživovo vyžívajú v účinkoch najnovších omladzovacích prostriedkov. Ženy majú vo svojich rukách nielen svoj vlastný výzor, ale aj starostlivosť o čistotu a dobré fungovanie celého sveta. Nie je však jedno, kto hovorí a za koho. Pamätám si prezentáciu istej feministickej výtvarníčky, ktorá urobila zo svojej mamy – staršej dámy – servírovací stolík. Žena kľačala na koberci a na chrbte mala kávový servis a všetko potrebné k nóbl pohosteniu. Najhrubší sexistický vtíp sa tak stal zobrazením, ktoré reflektovalo kruté poznanie.

A potom sú aj iné ženy. Také, ktoré bývajú v domoch, čo im nepatria. Nemôžu tam zostať navždy a nemôžu tam možno ani zostať nadticho. Sú to ženy, ktoré niekto týral. Zväčša ich vlastný partner, čiže bývalý milenec.

Keď sa bulvár na Slovensku už nejaký ten týždeň vyžíval v prípade malého chlapca, ktorý chcel spáchať samovraždu preto, že sa do takejto situácie dostal so svojou mamou a dvoma ďalšími súrodencami, médiá ich fotili a fotili. A aby to nebolo nespravodlivé, po nejakom čase odfotili aj všetky ostatné ženy, ktoré v tom zariadení bývajú. Nech sa národ pozrie, ktoré sú to – odkázané na pomoc v dome pre ženy trpiace násilím. Pre bulvár iste nie je problémom zobrazovať tváre žien, ktoré sú možno v ohrození života, ktoré nikto ich nepoučil o ich právach a ktoré sa takto nechajú zobraziť možno v naivnej viere, že im niekto pomôže.

V prípade barmských žien to zvedavé oko turistov a turistiek, v prípade týraných žien u nás doma preudosúcitné oko čitateľov a čitateľiek. Naozaj sa ani nemusíme štylizovať do podoby servírovacieho stolíka, aby sme dali najavo, že žena znesie všetko.

Vo Švajčiarsku ženy pred rokmi vyhlásili na jeden deň generálny štrajk na domáce práce. Bol to poprask. Len tak premýš-

Iam, aký by bol svet úžasný, ak by ženy uviedli embargo na zobrazovanie vlastného tela. Pravdaže sci-fi, čo nehrozí. Ale tá predstava prázdnych múrov a billboardových plôch!

Byť ženou je úžasné, tvrdí na titulke knihy istá osoba, ktorej povolanie je byť úžasnou ženou. S kým sa tá žena háda, pýtam sa zakaždým, keď sa mi ten titulok niekedy mihne pred očami. Protirečí jej niekto? No veď naozaj: nie je to úžasné – byť cievkou na filmy, stojanom na šaty alebo napríklad aj držiakom na mydlo?

Monológy o filme

Malá domov. Réžia Jaro Vojtek.

Scenár Jaro Vojtek, Marek Leščák. Kamera Tomáš Stanek.
Strih Marek Šulík. Producenti Vladimír Talian, Marko Škop
a Ján Meliš. Vystupujú Sendrejovci. Slovensko 2008, 29 minút.

Michal Michalovič
Aby sme nezabudli

Napriek krátkej metráži *Malej domov* sa dokumentaristovi Jarovi Vojtekovi podarilo narysovať v nej hneď niekoľko silných tematických línií. Tou najvýraznejšou je zrejme cesta narýchlo zostaveného dorasteneckého futbalového manšaftu na turnaj do Srbska. Sledujeme ju od počiatku, keď tréner Vlado Sendrei prichádza na futbalový štadión a do polepšovne, aby si vybral hráčov a dal dohromady (aspoň ako tak fungujúci) tím, až po záverečný turnajový zápas. V podstate by to mohla byť obyčajná reportáž, keby Jaro Vojtek neupriamril našu pozornosť aj na ďalšie motívy. Do popredia najvýraznejšie vystupujú dva: vzťah otca a syna a spochybnenie významu a prínosu prístupu rôznych politických inštitúcií k Rómom a ich potrebám.

Kým prvý možno vidieť optikou pomeru medzi *konzervatívnym* a *progresívnym* (v pozitívnom aj negatívnom zmysle), v druhom zaznievajú (takpovediac v spodných prúdoch) skeptické tóny na margo jednorazových, akýchkoľvek súvislostí zbavených dotácií. Ak sa film končí zdanlivo „nijako“, nie je to pre neschopnosť tvorcov narábať s nakrúteným materiálom a zaujať v dramaturgii postoj k nemu, práve naopak. Cez dané ne-vyústenie vyjadrujú svoj názor celkom úprimne: chlapi si zahrli turnaj, ale čo s nimi

bude ďalej? Nie je pre nich prežitá udalosť zbytočná? Akú hodnotu má pre nich pár dní strávených mimo ich životného priestoru a pomerov, ak sa do nich musia chtiac-nechtiac vrátiť? Nemalo by väčší zmysel pokúsiť sa o systematické zmeny v ich vlastnom prostredí? Ambíciou *Malej domov* nie je servírovať na striebornom podnose odpovede a zaručené riešenia problému, skôr sa inteligentne a zmysluplne pýtať.

Ako jednoznačné plus autorovej metódy sa ukazuje ešte niekoľko prvkov. Medzi ne rozhodne patrí fakt, že hoci ide o tému potenciálne politicky výrazne zaťaženú, nie je tento rozmer za každú cenu zdôrazňovaný; tvorcovia sa snažia ostať v rovine jednotlivých ľudí a ich životov. Aj keď je výlet chlapcov dôsledkom určitej politickej aktivity, oni sami to nijako nereflektujú; aspoň nie pred kamerou. Idú si, skrátka, zahrať futbal, niektorí sa možno budú musieť dokonca trochu vzbúriť a vydupať si svoje (napríklad preto, že otec by ich radšej videl s gitarou v ruke ako pokračovateľov tradície). Na sile výpovedi pridáva aj to, že Vojtek sa nesnaží obraz Rómov prikrášľovať, ukazuje, že aj medzi nimi navzájom vládnu určité predsudky (čo je zreteľné napríklad v scéne, v ktorej Sendrei rieši stratu svojho mobilu), o ich rasovej motivácii však nemožno hovoriť.

Sám režisér vo svojej explikácii tvrdí, že sa mu podarilo dosiahnuť stav, keď on dôveruje Rómom a oni dôverujú jemu. Pri sledovaní *Malej domov* mu môžeme dať za pravdu, je to v nej totiž vidieť. Aj preto ide o autentický, živý a naliehavý príspevok k téme, zobrazujúci viaceré jej aspekty v širokom zábere, no bez príkras, pátosu či potreby lacno šokovať a zaujať bulvárnym spôsobom.

Miluj blízkeho svojho... Réžia a scenár Dušan Hudec.
Producent STV. Slovensko 2004, 84 minút.

Existuje téza o tom, že holokaust je pre jazyk (a, všeobecnejšie, pre akýkoľvek spôsob a prostriedok komunikácie) niečím, čo odhaľuje jeho medze. Práve v tejto skúsenosti sa má sprítomňovať paradox vytýčený dvomi pólmi: *nemožnosťou* a *potrebou* vypovedať. A predsa, o holokauste existuje nespočetné množstvo výpovedí rôznych žánrov a hodnôt. Sú preto všetky nutne paradoxné vo svojej podstate? A ak áno, čo to znamená? Ako môže byť niečo, čo existuje, *nemožné*?

Dokumentárny film Dušana Hudeca *Miluj blízkeho svojho...* tematizuje daný fenomén na konkrétnom prípade mesta Topoľčany¹. Opiera sa pritom predovšetkým o svedectvá pamätníkov (drvivá väčšina z nich je židovského pôvodu – teda na strane obetí), pričom tie dopĺňa autorským komentárom, archívnymi fotografiami a súčasnými zábermi z koncentračného tábora Osvienčim. Divákovi sa tak snaží predložiť obraz minulosti presahujúci osobný a lokálny rámec: svedkovia a história mesta sa pars pro toto podieľajú na komunikovaní skúsenosti „konečného riešenia“ židovskej otázky.

Iba jeden z Hudecových protagonistov pritom konštatuje, že sa mu o hrozných udalostiach z minulosti rozpráva ťažko, ostatní, ak aj u nich dochádza k niečomu podobnému, nekomentujú to. I tak však v ich svedectvách opakovane zaznieva motív nepochopiteľnosti danej situácie a udalostí. A práve v ňom je, ako vari môžeme usudzovať, sprítomnený v úvode spomínaný neriešiteľný paradox. Technicky vzaté, rozprávať o holokauste je možné, môžeme počúvať slová, rozhovory, môžeme čítať rôzne texty, historické či umelecké, no napriek tomu je porozumieť danej situácii úplne, v jej komplexnosti a monštruóznosti, prakticky nemožné. Môžeme sa snažiť vcítiť do obetí (prípadne do tých, čo

¹ *Miluj blízkeho svojho...* sa zaoberá aj pogromom Židov zo septembra 1945, teda už po skončení vojny. Vo filme mu je však venovaných približne 20 minút, teda asi štvrtina z celkového času. Z dôvodov priestorových obmedzení si dovoľím túto udalosť, i keď dôležitú, pripomenúť iba v poznámke a nevenovať sa v texte interpretácii tejto časti Hudecovho diela.

prispeli k tragédii svojou pasivitou či indiferentnosťou, resp. aj páchatateľov), pochopiť motivácie ich činov, no je zrejme skutočne *nemožné* obsiahnuť všetky tieto aspekty (a mnoho ďalších) a vytvoriť ucelenú interpretačnú schému, čo len potenciálne prispievajúcu k úplnému objasneniu.

Na druhej strane, je nesmierne dôležité *nezabudnúť*, a v tom spočíva význam onej *potreby* vypovedať. „Najhoršie, čo môže žid povedať na niekoho, to je po hebrejsky ‚Jimah Shmo‘, ‚aby jeho meno bolo vymazané‘. A keď není hrob a není pomník, ktorý nesie jeho meno, a není ani kde ísť sa pokloniť, tak on je vlastne ‚vymazaný‘, a to je to najhoršie, čo sa môže človeku stať, židovi stať,“ hovorí jeden zo svedkov. Ten, kto je „vymazaný“ je v podstate zabudnutý. Nepriamo tak dochádzame k záveru, že to najhoršie, čo sa môže človeku stať, je byť zabudnutý. *Miluj blížneho svojho*... je tu preto, aby sme nezabudli.

Monológ

Alena Pániková
Nekonečný príbeh

Kým nefungujúce inštitúcie bývajú beztvaré, tie fungujúce majú svoju tvár, svoj štýl, svoju vôňu, svoju osobnosť. Pätnásť rokov Nadácie otvorenej spoločnosti znamená tiež pätnásť rokov Aleny Pánikovej a jej spôsobu. Je to štýl pokory, skromnosti, žičlivosti, dôslednosti, vnímavosti, výdrže, dôveryhodnosti a toho, čomu sa zvyklo hovoriť drobná práca. Nie je to takzvaný veľký štýl, nie štýl toho, kto rád dáva vyhlásenia, rád zaujíma postoje, rád sa počúva a je rád videný, ale toho, kto je tu na to, aby dával priestor tým druhým. Ak malej krajine vždy hrozí, že ju pohltnú provinčný duch intríg a krčenia nosom nad všetkými a nad všetkým, tak Nadácia otvorenej spoločnosti toľto duchu svojím štýlom, ktorý mu za roky svojej existencie nebadane vtlačila jej šéfkka, na Slovensku vzdoruje.

Romantický pohľad

Výročia sú príležitosťou obzrieť sa späť a zaspomínať si na uzavreté časové obdobie, čo je pre takú inštitúciu, ako je Nadácia otvorenej spoločnosti, nezvyčajné. Obyčajne hľadíme dopredu, snažíme sa predvídať, pomenovať nedostatky a hľadať kreatívne spôsoby, ako naplniť svoje poslanie v ďalšom roku či viacerých a ak sa obzeráme dozadu, má to veľmi praktický význam – posúvať sa v riešení problémov. Pracujem v nadácii takmer od samého začiatku a vidím ju ako bohatý a mnohvrstvomý príbeh inštitúcie, ktorá vznikla takmer súčasne so Slovenskou republikou. História oboch sa svojším spôsobom prepletá.

Koniec roka 1992 bol zaujímavý čas na vznik nadácie – zložitý, hektický, plný antagonizmov a hľadania. Vtedy sa nám, ktorí sme v nadácii pracovali (boli sme v tom čase tri), aj tým, ktorí s nami spolupracovali alebo ktorých sme podporovali, zdalo, že o pár rokov sa aj vďaka našej práci Slovensko jednoducho zaradí medzi štandardne fungujúce demokracie s rozvinutou občianskou spoločnosťou, a tým uzavrieme svoju misiu. Veľmi rýchlo sme prišli na to, že to bol romantický pohľad.

Kvalita života

Okruh problémov, ktorým sa nadácia venuje, sa bezprostredne dotýka kvality života každého človeka z pohľadu otvorenej spoločnosti. A to je nekonečný príbeh. Znamená to pravidelne vystavovať spoločnosť kritickému hodnoteniu z pohľadu dodržiavania ľudských práv a rovnosti príležitostí, z pohľadu kvality spravovania spoločnosti a fungovania zákonov a inštitúcií, ako aj vytvárať príležitosti, aby sa mohli jednotlivci aj mimovládne organizácie či neformálne skupiny zapájať do zdokonaľovania spoločnosti, v ktorej žijú.

Veľký záväzok

V novembri 1992 Slovensko dostalo v podobe nadácie Open Society Fund Bratislava unikátnu príležitosť zapojiť sa do siete podobných nadácií na podporu myšlienok otvorenej spoločnosti, založenej Georgeom Sorosom. Vznikali postupne od založenia Open Society Fund v New Yorku roku 1979, najskôr v krajinách strednej a východnej Európy a bývalého Sovietskeho zväzu, neskôr sa rozšírili po celom svete. Znamenalo to nielen výraznú finančnú podporu ľuďom, ktorí mali záujem podieľať sa na zmene Slovenska na štandardnú demokraciu, ale aj pomoc zahraničných expertov a dobrovoľníkov vo veľmi širokom zábere tém.

Aj v tomto období masívnej podpory rozvoja občianskej spoločnosti v našom regióne zahraničnými donormi bol tento model unikátny vo viacerých rovinách. Boli sme nielen na Slovensku registrovanou organizáciou, ale okrem prvej riaditeľky Rachel

Tritt, ktorá je Američanka, v nadácii pracovali aj rozhodovali občania Slovenska.

Hoci sme boli neskúsení, vedeli sme pomenovať, čo nám chýba, mali sme predstavu, ako uchopiť zásadné problémy a boli sme od začiatku úprimne presvedčení o tom, že chceme uplatňovať priehľadnosť ako zásadný princíp aj vo fungovaní nadácie ako inštitúcie, aj pri identifikácii problémov, ktoré treba riešiť, či pri rozhodovaní o použití zverených peňazí. Dodnes pre nás zostáva veľkým záväzkom a mementom vedieť vkladať takýmto spôsobom dôveru do ďalších.

Nepripravený štát

Podobne ako slovenská spoločnosť prešla aj nadácia na Slovensku od času svojho založenia zaujímavým vývojom. Pohľad do výročných správ za pätnásť rokov existencie Nadácie otvorenej spoločnosti a zoznam grantov a programov odкрýva aj zmeny v prístupe a témach. Úsilie o komplexné chápanie meniacej sa reality a vytváranie príležitostí pre ľudí, aby mohli spoločnosť, v ktorej žijú, aj aktívne a tvorivo ovplyvňovať, je stále aktuálne. Preložiť to do príbehu nadácie znamená dokumentovať vývoj na konkrétnych programoch/projektoch z hľadiska obsahu aj použitých prístupov.

Začiatok deväťdesiatych rokov by sa dal nazvať obdobím otvárania sa svetu, objavovania rôznorodosti, nasávania vedomostí a prekonávania deficitu. Spoznávali sme alternatívne riešenia problémov od rozvíjania jazykových znalostí cez rozvoj nových vedných a študijných odborov na univerzitách, podporu malých a stredných podnikateľov, súčasného umenia a kultúry, rozvoja komunikácie a internetu, podpory knižníc vo všetkých kútoch Slovenska, malých vydavateľstiev a pôvodnej slovenskej tvorby a prekladov, zdravotnej osvety, dodávaniu medicínskej techniky nemocniciam, školenia, stáže, cestovné štipendiá až po základnú orientáciu v ľudských právach. Veľkú pozornosť venovala už vtedy nadácia marginalizovaným skupinám, s dôrazom na problémy Rómov či otváranie témy rodovej rovnosti mužov a žien.

V roku 1995 sme otvorili tiež pobočku v Prešove, hlavne s cieľom byť bližšie k ľuďom na miestach s najväčšími problémami.

V tom čase sa neraz stalo, že nadácia nahrádzala štát a poskytla pomoc tam, kde na to ešte štát nebol pripravený, alebo v urgentnej situácii – príkladom môže byť dodávka inzulínu pre nemocnice v čase rozpadu Československa, keď zlyhala distribúcia liekov, alebo podpora externých učiteľov na vysokých školách, ktorá pomohla zachovať kvalitu vzdelávania vysokoškolských študentov. Typický pre toto obdobie bol aj dôraz na obnovu aktivizmu občanov na miestnej úrovni cez rozkvet komunitných nadácií a domácich neziskových organizácií všetkých typov. Koncom deväťdesiatych rokov zohrali práve ony kľúčovú úlohu v predvolebných neustranických projektoch pri rozhodovaní občanov o tom, aké Slovensko chce byť.

V rovnakom čase vzniklo na pôde nadácie niekoľko zárodkov mimovládnych organizácií, z ktorých väčšina je dodnes aktívna a obohatila neziskový sektor o nové témy – Nadácia Centrum súčasného umenia (SCCA), Nadácia Škola dokorán, Nadácia Inforoma, Debatný program, Slovensko-český ženský fond a ďalšie. Svet neziskových organizácií a posilňovanie ich postavenia a priaznivého prostredia pre ich existenciu sú oblasťou, ktorá zostáva v práci nadácie stále prítomná.

Zatiaľ čo pre prvé roky sme prevažne poskytovali podporu na granty, na vzdelávanie a prinášanie alternatívnych prístupov v širokej škále oblastí, koncom deväťdesiatych rokov sme sa začali viac venovať aj oblasti verejných politík a neskôr sme sa čoraz viac zapájali aj do aktivít na zlepšovanie spravovania spoločnosti. Príkladom je iniciatíva na formulovanie a presadenie informačného zákona, podpora presadenia a zavedenia súdneho manažmentu, ale aj monitorovanie prijímaných zákonov a vznikajúcej legislatívy z pohľadu ich dosahu na spoločnosť. V tomto období sa rozvíjali inštitúty ako verejný ochranca práv, inštitúcie ako Ústav pamäti národa a ďalšie, vznikali inštitucionálny rámec pre dobré spravovanie spoločnosti, bolo to preto logicky aj obdobie uzatvárania viacerých programových iniciatív, napríklad vzdelávania v oblasti zdravia, v ktorom sa stihli vyškoliť tisíce jednotlivcov, podpory rozvoja komunitných nadácií, drobných lokálnych iniciatív, právne kliniky, programy na podporu školstva. Riešili sme dilemu, či zachovať grantovú podporu, alebo zmeniť charakter nadácie a vybrať sa výlučne cestou tvorby poli-

tík a analýz. Po dôkladnom zvažovaní sme sa napokon priklonili k zachovaniu poskytovania grantov v kombinácii s vlastnou činnosťou v presnejšie zadaných prioritách: rovnosť príležitostí a ľudské práva, dobre spravovaná spoločnosť a posilňovanie občianskej spoločnosti.

Vstup do NATO a do Európskej únie predstavoval dôležitý rámec pre naše aktivity, ktorý pomáhal udržiavať pozornosť politikov a záujem podporovať dosahovanie potrebných štandardov.

Po 11. septembri sa veľmi výrazne menila aj medzinárodná situácia a priestor štandardných demokracií čelil nečakaným otrasom zaužívaného statusu quo. Bol to tiež čas prehlbovania partnerstiev a koordinovanej spolupráce s ďalšími, či už súkromnými, alebo verejnými, domácimi aj zahraničnými donormi, pretože hlavne podpora občianskej spoločnosti patrila k veľkým otáznikom.

Kritické myslenie

Dnešné Slovensko aj svet prinášajú nové zadania. Ťažisko práce nadácie sa dnes presúva smerom k rozvíjaniu kritického myslenia, zachovaniu a skvalitneniu diskurzu, tvorbu moderných politík, podporu reforiem. Leitmotívom však zostáva podpora roly občianskej spoločnosti, advokačných aktivít a odhaľovanie nedostatkov v spoločnosti, ale aj pôsobenie Slovenska v kontexte Európskej únie a vo svete. Sme členmi Európskej únie, nesprávame sa však ešte ako jej plnoprávni členovia.

Ukazuje sa tiež, že nestačí demokratické inštitúcie založiť, ale je potrebné ich stále monitorovať a motivovať k riadnemu fungovaniu. Problém transparentnosti, konfliktu záujmov sa s nástojčivosťou opäť tlačí do popredia.

Hoci dnes nie je ľahké viesť dialóg, mimovládne organizácie neutrácajú záujem o veci verejné, upozorňujú na nedostatky, pomáhajú hľadať riešenia a jeho záujem presahuje hranice Slovenska, čo bolo pred pár rokmi takmer nepredstaviteľné. Pokračuje výmena skúseností a poznatkov aktérov občianskej spoločnosti, ale Slovensko sa posunulo a samo vytvorilo program rozvojovej pomoci Slovak Aid.

K problémom, ktoré sa vracajú, patria okrem iného aj naprí-

klad stereotypmi poznačené maďarsko-slovenské vzťahy a postavenie menšín celkovo. Potreba dialógu a prekonávania neraz umelo, či politicky vystavaných a zneužívaných problémov v tejto oblasti je nástojčivou výzvou pre všetkých. K dlhodobým témam patrí postavenie Rómov ako mnohonásobne znevýhodnenej skupiny. Posilňovanie aktívneho prispievania Rómov k riešeniu svojich vlastných problémov, ktoré ide ruka v ruke s ozrejmovaním a vysvetľovaním situácie tejto skupiny obyvateľstva, z ktorej značná časť sa do dnešných dní ocitá na pokraji spoločnosti, je stále aktuálne.

Oproti začiatkom, keď sa aktívni Rómovia dali spočítať na prstoch jednej ruky, očividne narástol počet hlavne mladých Rómov a Rómok s potenciálom venovať sa kompetentne tejto problematike. Paradoxne sa dnes do centra pozornosti opäť dostávajú aj také témy, ako je nezávislosť a postavenie médií, otázky životného prostredia a účasti občanov na veciach verejných.

Predĺžené ruky

Druhý spôsob, ako sa v krátkosti obzrieť za uplynulými pätnástimi rokmi činnosti nadácie, je pozrieť sa na ľudí, ktorí nadáciu vytvárali ako aj na tých, ktorí sa cez priamu podporu od nadácie stali jej predĺženými rukami. V mysli sa mi hneď začnú vynárať ľudia, ktorí implementovali tisíce väčších aj menších projektov. O ich podpore zas rozhodovali ľudia v správnej rade nadácie ako aj desiatky expertov a expertiek, ktorí poskytli nadácii rozhodujúcu podporu vo forme členstva v odborných komisiách. Títo experti a expertky sa výrazne podieľajú nielen na rozhodovaní o grantoch, ale aj na tvorbe programov a strategických plánov nadácie.

Nadácia mala od začiatku šťastie na výnimočné osobnosti, ktoré prijali neľahkú úlohu stať sa členmi správnej rady. Za pätnásť rokov sa ich vystriedalo dvadsaťdtri, v abecednom poradí: Martin Barto, Ladislav Briestenský, Lev Bukovský, Martin Bútor, Pavol Demeš, Ján Hrubala, Rudolf Chmel, Eugen Jurzyca, Zuzana Kušová, Viera Langerová, Janet Livingstone, Štefan Markuš, Grigorij Mesežnikov, Jozef Mikloško, Klára Orgovánová, Ján Pišút, Iveta Radičová, Tomáš Sabol, Boris Strečanský, Rachel Tritt, Milan Vajda, Katarína Vajdová, Mária Zelenáková.

Na čele šesťčlennej správnej rady stáli od roku 1992 Rudolf Chmel, Mária Zelenáková, Iveta Radičová, Katarína Vajdová, najnovšie Eugen Jurzyca. Pochádzajú z rôzneho prostredia venujú sa rôznym témam, všetci však vtisli nadácii svoju špecifickú pečat. Bez nároku na odmenu venovali práci v nej toľko času, koľko bolo práve potrebné. Asi preto – tak som to cítila – že otvorená spoločnosť je ich životným krédom.

V rozhodujúcich okamihoch dokázali čeliť aj politickým útokom a otvorene zaujať postoj k rôznym problémom, ktoré našou spoločnosťou hýbu. Vytvorili otvorené, invenčné spoločenstvo, ktoré dokáže kultivovane diskutovať, rešpektovať sa navzájom, nie vždy mať rovnaký názor, a predsa dospieť k riešeniu.

Doslova stovky expertov a expertiek sa vystriedalo dodnes v komisiách, na ktoré správna rada delegovala rozhodovanie v otázkach, ktoré si vyžadujú špecifickú odbornosť, napríklad vzdelávanie, zdravie, legislatíva, knižnice, životné prostredie, umenie a kultúra, internet a komunikácia, štipendiá, verejná správa, médiá a ďalšie. Zámerne vždy oslovujeme ľudí s rôznorodým odborným zázemím, aby vstupovali do vytvárania a diskusie o obsahu nadačných programov, a prehĺbili tak kvalitu práce nás, čo sme v nadácii zamestnaní, alebo uľahčili odborne podloženým názorom rozhodovanie správnej rady. Je to spôsob, ako sa vystavovať kritickému pohľadu a zároveň zachovať kontakt nadácie s realitou a aktuálnym vývojom v danej oblasti. Je to tiež cesta, ako otvoriť rozhodovanie o podobe tém a o distribúcii finančnej podpory a nových nápadov širšiemu okruhu ľudí.

Rachel Tritt

Z organizačného hľadiska predstavujú prelom roky 1995 a 2003. V júli 1995 sa prvá riaditeľka nadácie Rachel Tritt vrátila do USA a v roku 2003 došlo k zásadnej transformácii nadácie v súvislosti so vstupom Slovenska do Európskej únie. Rachel Tritt patrí k vzácnym ľuďom, ktorí v nadácii pracovali. Prišla do Československa po zamatovej revolúcii tak ako množstvo iných mladých nadšencov nezištne pomáhať najskôr ako učiteľka angličtiny. Veľmi rýchlo sa však začala zaujímať o postavenie rómskej menšiny a o problémy, ktoré vtedy trápili našu spoločnosť.

Bola v novembri 1992 pri založení Open Society Fund Praha aj Open Society Fund Bratislava a práve Bratislava sa jej po rozpade Československa stala do júla 1995 dočasným domovom.

Rachel dala nadácii zásadné smerovanie. Jej úprimný záujem o osudy ľudí na okraji spoločnosti, spontánnosť, otvorenosť a cit pre spravodlivosť urobili od začiatku z nadácie priestor na nekonfliktné stretnutia rôznych generácií, rôznorodých názorov a kreativitu. Jej precíznosť a zmysel pre zodpovednosť ovplyvnili transparentné riadenie, aj zodpovedné narábanie s finančnými prostriedkami a rešpekt voči pravidlám a zákonom. Tento vklad sa ukázal ako veľmi dôležitý v čase jej odchodu, keď nadácia čelila po známom prejave Georga Sorosa v Crans Montane útokom zo strany vládnucich politikov. Bez zrozumiteľnosti poslania nadácie, bez priehľadnosti procesov a rozhodnutí a bez širokej aliancie sympatizantov myšlienky otvorenej spoločnosti by bola nadácia oveľa ťažšie čelila týmto problémom. V nadácii ju dodnes pripomína klavírne krídlo, na ktorom hrávala spolu s prvým predsedom a prezidentom správnej rady nadácie, Rudom Chmelom.

V Európskej únii

Rok 2003 znamenal iný typ zmeny – Slovensko sa stalo súčasťou prvej skupiny krajín, ktoré sa kvalifikovali na vstup do Európskej únie. V mnohých oblastiach, ktorým sa i nadácia venovala, sa dosiahli pozitívne zmeny, a teda bolo prirodzené, že sa záber jej činnosti postupne zúžil a transformoval.

Nenápadným, ale veľmi dôležitým vkladom obohatili a obohacujú nadáciu tiež desiatky zamestnancov, spolupracovníkov a dobrovoľníkov, ktorí sa v nej doteraz vystriedali. Niektorí jej venovali pár mesiacov, iní niekoľko rokov, všetkým však patrí vďaka. Táto práca je krásna v tom, že dáva príležitosť stretávať sa s odvážnymi a kreatívnymi ľuďmi, ktorí majú nápady, ako riešiť problémy. Umožňuje rásť, realizovať sa, pomáhať. Je však mimoriadne náročná na pohotovosť, šírku záberu, ale aj na korektnosť, pochopenie a trezivosť.

Podstatný vplyv na zmeny a fungovanie nadácie mali aj ľudia z donorského prostredia, ktorého vývoj bol aj pre nadáciu dôleži-

tý, aj z hľadiska smerovania finančnej podpory cieľových skupín, aj z hľadiska financovania nadácie samotnej. Rozvoj filantropie a podpora občianskej spoločnosti má v slovenskom prostredí svoje špecifiká a spolupráca významných donorských organizácií, ktorá viedla napríklad k založeniu Fóra donorov, ovplyvňuje jej podobu. Významnú podporu zo zahraničných súkromných a verejných zdrojov postupne nahrádzajú zdroje z Európskej únie a EHP, ktoré majú svoje špecifiká a obmedzenia, sú ťažšie dostupné a nedokážu ich zatiaľ plnohodnotne nahradiť. V posledných rokoch rastie tiež záujem súkromných firiem podporovať mimovládne neziskové organizácie, a tým sa zapájajú do pretvárania spoločnosti. Zostávajú však niektoré témy, ktoré sú zatiaľ stále na okraji záujmu, ako napríklad Rómovia, prevencia drogových závislostí, podpora advokačných aktivít, monitorovania kvality spravovania spoločnosti a politik. Je však nevyhnutné venovať sa im.

Za pätnásť rokov sa tiež zmenilo portfólio financovania Nadácie otvorenej spoločnosti samotnej. Od výlučnej podpory z Open Society Institute sa postupne usiluje získavať aj iné zdroje a zvyšovať tak finančnú podporu na ciele v duchu napĺňania poslania nadácie. Od partnerskej koordinácie pri podpore rovnakých tém prešla nadácia k získavaniu grantov na podporu svojich projektov, alebo sa stáva sprostredkovateľom a spravuje zdroje súkromných aj verejných inštitúcií. Príkladom môže byť podpora z CSMott Foundation, niekoľkoročná spolupráca so Svetovou bankou na Programe malých grantov, viacero projektov podporených z CEE Trustu, Phare projekt na rozvoj komunitných centier, manažovanie štipendií pre talentovaných róm-ských študentov, z Úradu vlády SR a viacerých rezortov na Slovensku. V súčasnosti získava skúsenosti ako sprostredkovateľská inštitúcia v Nórskom finančnom mechanizme. Na podporu mimovládnych organizácií v priorite ľudské práva. Dostáva tiež podporu z podnikateľského prostredia, a to pri viacerých programoch, za všetky spomeniem Novinársku cenu, stredoškolské štipendiá na stredných školách vo Veľkej Británii a USA, súťaž v písaní esejí, či podpora verejného zdravia.

Stála výzva

Získavanie podpory z iných zdrojov je tiež cestou, ako zachovať granty mimovládny organizáciám a posilňovať alianciu aktérov občianskej spoločnosti, ktorým je blízka cesta otvorenej spoločnosti.

Na našej ceste sa vždy znova utvrdzujeme v tom, že úspech môže mať len to, čo ľudia chcú zmeniť či už na individuálnej úrovni, úrovni komunity, alebo celej spoločnosti. Preto má zmysel venovať sa tomu, aby sa rozvíjal náš cit pre spravodlivosť, pestovala zvedavosť a schopnosť diskutovať, statočnosť aj záujem o iných. Bez ľudí, ktorí pociťujú rovnakú potrebu, nie je možné dosiahnuť zmenu, akokoľvek kvalitný program sa bez nich neujme. Ak pomoc príde predčasne a tí, ktorým je určená, ešte nepociťujú problém, ktorý rieši, ako dôležitý, minie sa účinkom rovnako, ako keď príde prineskoro. Zísť sa v správnom čase na správnom mieste je to najkrajšie, ale aj najťažšie, čo zostáva stárou výzvou.

Alena Pániková (1953) je riaditeľkou Nadácie otvorenej spoločnosti. Žije v Bratislave. Je absolventkou Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, odbor estetika a slovenský jazyk a literatúra. Pracovala ako korektorka, prekladateľka, editorka a PR. Od roku 1993 bola koordinátorkou programov Open Society Fund/Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, od roku 1995 je riaditeľkou nadácie. Je spoluzakladateľkou Fóra donorov na Slovensku, externá pedagogička Vysokej školy múzických umení v Bratislave, členka správnej rady Nadácie Centrum súčasného umenia, Slovensko-českého ženského fondu, výkonnej rady Fóra donorov, členka Rady vlády pre mimovládne organizácie.

Chýba mi váš stredoeurópsky humor

Päť otázok pre Rachel Tritt

Úplne sa samom začiatku, keď Nadácia otvorenej spoločnosti ešte sídlila v podkroví bratislavskej Staromestskej 6, pozostávala z jedinej malej miestnosti s kopou papierov, za ktorými sedela mladá čiernovlasá Newyorčanka Rachel Tritt. Najzvláštnejšie na nej bolo, že od začiatku sa zdalo, akoby sa tu narodila. Keď ste zašli do hociktorej rómskej osady na Spiši a povedali, odkiaľ ste prišli, spýtali sa vás, či nepoznáte Rachel, keď ste z tej Bratislavy, a dávali ju pozdravovať. Bola ich kamarátkou, nocovala s nimi a ich zvieratami neraz v chatrči. V prvej polovici deväťdesiatych rokov ešte zďaleka nebolo rozhodnuté o tom, či bude Slovensko tvoriť otvorenú spoločnosť. Rachel Tritt tak bola niekoľko rokov, ktoré tu strávila, nádejou proti cynizmu.

Ako sa dnes dívate na svoje roky na Slovensku?

V tejto časti sveta a na Slovensku som prežila veľmi vzrušujúce obdobie svojho života. Mala som pocit, že sa tu veci dajú zmeniť a tiež som mala šťastie na množstvo schopných, vzdelaných a zanietných ľudí, s ktorými som mala možnosť spolupracovať a podporovať ich.

Čo vám v Amerike zo Slovenska chýba?

Zo Slovenska mi chýba kopa vecí, ale asi zo všetkého najviac mi chýba váš jedinečný stredoeurópsky humor a povaha ľudí, s ktorými som mala šťastie tam byť.

Aký význam majú pre vás a váš život roky strávené na Slovensku?

Roky strávené na Slovensku mi dali šancu vnímať zložitú ľudskú povahu a ťažké rozhodnutia, pred ktorými ľudia stáli

v období totalitného režimu a v čase transformácie. Vďaka tomu som pochopila, že aj keď nemusím súhlasiť s tým, čo si zvolili, ľudia sa vždy môžu zmeniť a ovplyvniť svoj svet.

Veríte, že spoločnosť sa môže zmeniť?

Napriek tomu, ako sa momentálne svet otriasa, posledných dvadsať rokov nám ukázalo, že zmena a pokrok sú nielen možné, ale nevyhnutné. Kto by si pred dvadsiatimi piatimi rokmi pomyslel, že padne múr a sovietske impérium sa zrúti, že baltské republiky budú patriť do NATO a že africký Američan bude zastávať najvyšší post v Spojených štátoch? Na začiatku deväťdesiatych rokov malo budúcnosť Slovenska ako nezávislá krajina neistú budúcnosť. Dnes je Slovensko súčasťou Európy a absolvuje pozitívne a negatívne cykly, aké sú príznačné pre všetky demokracie.

Tešili ste sa z víťazstva Baracka Obamu?

Víťazstvo Baracka Obamu nám všetkým v našej krajine dalo novú nádej a hrdosť. Bola to naša zamatová revolúcia. Som šťastná, že moje deti budú rásť v krajine, v ktorej nádej vyhrala nad cynizmom.

Rachel Tritt (1968) je politologička. Žije v New Yorku, kde pracuje v neziskovej organizácii East West Management Institute. Do leta 1995 bola čestnou riaditeľkou Open Society Fund Bratislava, v rokoch 1995 – 1997 pôsobila ako členka správnej rady nadácie.

Rudolf Chmel

Historik zatvorenej spoločnosti

(Sedemdesiatnik Ivan Kamenec)

Keď sme v roku 1956 s Ivanom Kamencom prišli spolu s Albínom Baginom, Jánom Buzássym, Ivanom Kadlečíkom a ďalšími na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského, zdalo sa, že totálne zatvorená spoločnosť takzvaného socialistického tábora sa začína trochu otvárať. Dve protichodné udalosti tohto pamätného roku však ukázali, že je to len ilúzia. Možno nie prvá, ale isto nie posledná. Pár mesiacov pred tým ako sme absolvovali skúšku dospelosti, na XX. zjazde sovietskych komunistov prišiel Nikita Sergejevič Chruščov so šokujúcim odhalením zločinnosti komunizmu, osobitne a osobne J. V. Stalina, ktorého sme ako pionieri spolu s Klementom Gottwaldom odprevádzali na večnosť pri katafalkoch na tú počesť inštalovaných po celej republike len tri roky predtým. Sedemnásť-osemnásťročným maturantom sa síce zdalo, že sa čosi mení, ale krvavé potlačenie maďarskej revolúcie v októbri toho istého roku, zakrátko puncovanej na vyše tridsať rokov na kontrarevolúciu, nám ukázalo, kde sú neprekročiteľné hranice dvoch svetov.

Zážitok tohto roku, pravdaže, nebol pre našu generáciu jediný, dával nám však trochu rukolapnejšie a v širších geopolitických súvislostiach pocítiť, že žijeme v zatvorenej spoločnosti, z ktorej (ako ukázal už dávnejšie príklad našej francúzštinárky, ktorá ju chcela prekročiť, teda opustiť, ba zradiť vlast!) niet úniku. Kdesi v detskom vedomí sme však mali uloženú aj totalitu fašistickú, národnosocialistickú, ktorá diktatúre proletariátu predchádzala, s ktorou sa Ivan Kamenec stretol v drsnejšej podobe

ako my spomínaní, hoci tiež nie neznalí jej obludností. Prijímali sme ju v tom čase skôr z Tatarkovej Farskej republiky či Jašíkovho Námestia svätej Alžbety než z Urbanových Zhasnutých svetiel či Hečkovej Svätej tmy, románov, ktoré sa zaslúžene prepadli na dno literárnych dejín. Ale čosi sme zažili i zo zdedenej pamäti, hoci každý inak. Mimochodom, na filozofickej fakulte v tých rokoch, ktoré nežičili diskusii či dialógu nám prednášali profesori, ktorých nedávna minulosť poznačila pomerne silne ľudáckou kolaboráciou, ale i demokratickým antifašizmom, no i vášniví či vypočítaví stúpenci diktatúry proletariátu, teda komunistickej strany, bol to aj vtedy už ten známy slovenský myšlienkový guláš, ktorý vstrebal všetky chute. Hoci mladí, distingvovali sme tieto odlišnosti celkom zreteľne, neraz aj ironicky. Pre nás, poslucháčov slovenskej literatúry to bolo dosť čitateľné, pre Ivana Kamenca, poslucháča histórie (a sprievodných či vedľajších dejín umenia) možno ešte väčšmi.

Po skončení štúdií (1961) Ivan Kamenec našiel uplatnenie najprv v vtedajšom Slovenskom ústrednom archíve, čo bola pre začínajúceho historika isto dobrá príprava, od roku 1969 v Historickom ústave SAV, ktorý však v nasledujúcich rokoch nevelmi žičil jeho primárnym výskumným zámerom, musel ich preto modifikovať, hoci doménou stále zostávalo 20. storočie, najmä jeho prvá polovica, medzivojnové obdobie v kultúrnych a politických súvislostiach. Návrat k vlastnej problematike, ktorú prezentovala jeho dizertácia zo začiatku 70. rokov (uzrela však svetlo až po roku 1989) a jeho ďalšie výskumy obdobia prvého slovenského štátu, holokaustu, tém, ktoré neboli v 70.-80. rokoch vo flóre (nielen preto, že totality sa v konečnom dôsledku na seba v mnohom podobajú a nielen pre našu nechúť zaoberať takými fenoménmi, ako je napríklad slovenský antisemitizmus) potom Ivan Kamenec obohatil o monografické práce a štúdie, ktoré v tejto veci napísal a uverejnil najmä po roku 1989. Všetky svedčia o tom, že výskum vojnového slovenského štátu a jeho protagonistu sa bez ich výsledkov nezaobíde (Po stopách tragédie, 1992, Slovenský štát, 1992, Slovenská republika 1939 – 1945 – Dokumenty, 1992, Trauma, 1994, Tragédia politika, kňaza a človeka – Dr. Jozef Tiso, 1998 ai.). V monografiách a štúdiách venovaných holokaustu, politickému režimu Slovenskej republiky

v rokoch 1939 – 1945, najmä však jeho „vodcovi“ Ivan Kamenec skúma tému sub specie historiografickej korektnosti a faktografickej dôslednosti, ale aj s presahom, ktorý má nadčasové konotácie. Lebo v nej, nielen v postave Jozefa Tisa, je obsiahnutý aj „širší problém moderných slovenských dejín, dotýkajúcich sa takých fenoménov ako boli kolaborácia, strach, oportunistizmus, politika menšieho zla, prekryvanie i zastieranie neospravedliteľných politických rozhodnutí i zločinov dobrými úmyslami, ideológiou, bojom za šťastie národa, pracujúceho ľudu atď.“. V historiografických prácach Ivana Kamenca o tomto období sa nespochybniteľná totalita prvého slovenského štátu, okorenená silným antisemitizmom, deportáciami a vyvražďovaním židovského obyvateľstva stáva trvalým mementom, vystríhajúcim pred akoukoľvek totalitou, ale aj jej dodatočným spochybňovaním či nebudaj bagatelizovaním, čo možno v slovenských reláciách je dnes akútne dvojnásobne, lebo naše vyrovnanie sa s týmto obdobím je nielen fragmentárne, ale často povrchné a falošné. Na mnohé čiastkové súvislosti interpretácie týchto rokov a ich pokrivenú aktualizáciu v memoárovej publicistike či ideologizujúcej historiografii poukazujú viaceré úvahy, štúdie knihy Ivana Kamenca nazvanej Hľadanie a blúdenie v dejinách (2000). Novodobé dejiny tu v jeho poňatí nie sú jednostranné ani prehnane jednoznačné, skôr problematizujú staré predsudky, hlbokým heuristickým výskumom prinášajú nové pohľady, nemoralizujú, ale majú svoj implicitný etický rozmer, ktorý téma nesie v sebe takpovediac imanentne.

Anglický historik Eric Hobsbawm v predslove k svojej knihe Vek extrémov (s podtitulom Krátke 20. storočie 1914 – 1981) píše, že nikto nemôže písať dejiny 20. storočia rovnakým spôsobom ako dejiny ktoréhokoľvek iného obdobia, už i len preto, že nikto nemôže písať o svojom živote tak, ako môže (a musí) písať o období, ktoré pozná len zvonku, z druhej či tretej ruky, z prameňov, ktoré taká doba ponúka, alebo z prác neskorších historikov. Aj Ivan Kamenec svojím spôsobom akumuloval názory a predsudky svojej doby, spájal v sebe, najmä pri spomínaných témach, ktoré stále majú u nás akúsi apriornú kontroverznosť, postoj vedca, historika s postojom súčasníka, intelektuála, ktorý sa nemôže vyzliecť zo svojej životnej skúsenosti. Sám práve na

základe nej hovorí na jednom mieste, že absolútne nezávislý historik neexistuje, ba vlastne nemôže existovať, lebo jeho interpretácia je „vlastne hľadaním a neraz blúdením v dejinách“. Hľadaním i blúdením, ktoré sa nikdy nekončí, ktoré, a to je prípad prác Ivana Kamenca, ktoré je profesionálne inšpiratívne a svojím intelektuálnym presahom upozorňuje na úskalia a nástrahy každého totalitného systému, myslenia, ktoré, žiaľ, nevymrelo ani v 21. storočí.

Recenzie

Łukasz Grzesiczak
Sused z juhu

Keď sa Slováci rozprávajú o zemepise, hovoria: sever, juh, východ a západ. Magda Vášáryová, vynikajúca slovenská herečka a už dve desaťročia aj diplomatka, napísala knihu o Poľsku, severnom susedovi Slovenska. *Polnočný sused* – už v samom titule, zrozumiteľnom aj pre Poliakov, cítiť výraz obrovskej sympatie voči našej krajine.

Magdu Vášáryovú netreba predstavovať – slávu si získala v majstrovskom diele českej kinematografie, vo Vláčilovej *Markéte Lazarovej*. V Poľsku si ju pamätáme napríklad aj z *Postřižín* Jiřího Menzla. Po zamatovej revolúcii sa stala československou veľvyslankyňou vo Viedni, neskôr kandidovala v slovenských prezidentských voľbách, v rokoch 2000 – 2005 bola veľvyslankyňou Slovenska v Poľsku, od roku 2006 je poslankyňou za SDKÚ-DS v parlamente. Jej kniha sa skladá zo štyroch navzájom previazaných častí. Autorkapíše o rozdieloch medzi poľštinou a slovenčinou, dejinách poľsko-slovenských vzťahov a ich súčasnom modeli. Nájdeme tu aj fragmenty jej diplomatického denníka z čias pobytu v našej krajine.

Čo vieme o Slovensku? Neveľa. Ako nás presviedča Vášáryová, v Poľsku sa obvykle definoval národ ako skupina občanov, ktorá má okrem národnej identity, jazyka a kultúry aj svoj štát. Preto neboli Slováci, ktorí získali vlastný štát až v XX. storočí, mnohými poľskými autormi považovaní za národ. Poliáci nerozlišujú ani Uhorské kráľovstvo (Uhorsko), obývané Maďarmi, Slováckmi alebo Chorvátmi od Maďarska. Kto boli teda v našich očiach Slováci? „Krásny, veselý a pracovitý ľud na druhej strane

Tatier, ktorý má rád prácu na roliach“, ale „zanedbaný a bez vlas-ti“. Podľa Vášáryovej takéto chápanie Slovenska je dôsledkom niekoľkostoročnej poľsko-maďarskej spolupráce. Nie náhodou, – pripomína, – sa hovorí, že „Polak, Węgier – dwa bratanki...“

Kde leží Slovensko? Aké sú zdroje jeho kultúry? Patrí k Východu alebo Západu? Tento problém je ustavične prítomný v slovenskom diskurze. Vášáryová píše o „východnom“ dedičstve slovenskej kultúry, o misii Cyrila a Metoda, o Svätoplukovi, panovníkovi z čias Veľkej Moravy. Podľa nej je však záležitosť jednoznačná – jazyky ako poľština, slovenčina a čeština patria do západoslovenskej jazykovej skupiny. Jedným z cieľov jej diplomatickej misie bolo lobovať v Poľsku v prospech prijatia Slovenska do NATO. „Predstava, že Poliaci, Česi a Maďari budú v NATO, a my nie, bola pre mňa ako zlý sen“ – hovorí.

Bývalá veľvyslankyňa vysvetľuje, že existujú tri zdroje slovenskej zahraničnej politiky. Prvý, ktorého predstaviteľmi boli o. i. Ludovít Štúr alebo Milan Hodža, spočíval vo vedení zahraničnej politiky v záujme Slovenska, pričom bral do úvahy všetky obmedzenia. Druhým postojom je totálna nechuť voči diplomacii. Tretia tradícia je protizápadná a antiliberalná – spája sa s hľadaním opory v Rusku. Podľa Vášáryovej je táto cesta naivná. Autorkino krédo znie: „Bodaj by sme neboli už nikdy naivní“. Veď, ako presviedčal Trockij, prirodzenou hranicou Ruska je Lamanšský kanál...

Keď Vášáryová píše o histórii poľsko-slovenských vzťahov, pripomína, že „kto si nepamätá históriu, bude ju musieť prežiť odznova“. Na neuralgické body našich spoločných dejín poukazuje veľmi jemne, predstavuje argumenty obidvoch strán a vyzýva historikov k vypracovaniu konsenzu. Týka sa to sporu o Spiš a Oravu, udalostí z rokov 1938 a 1945, alebo prípadu Józefa Kuraša, prezývaného *Ogień*. Inak vyzerá jej diplomatický denník, v ktorom nechýbajú tvrdé slová a irónia. Píše o nestabilnom volebnom systéme v Poľsku a kritizuje kabinet Leszka Millera ako najnezodpovednejšiu poľskú vládu po roku 1989. Neváha priblížiť meandre poľského politického života pomocou citátov. A tak sa môžu Slováci dozvedieť, čo znamená veta „čím horšie sa o nás hovorí v Bruseli, tým viac nás rešpektujú“, prípadne, čo označuje skratka „TKM“. Napokon, neujde sa len nám – o slovenskom

ministrovi kultúry Milanovi Kňažkovi Vášáryová píše, že počas návštevy vo Varšave vyzeral „akoby nerobil nič iné, iba hral golf, takú mal opálenú tvár.“

Existuje legenda, podľa ktorej sa všetky slovanské jazyky zrodili z jazyka slovenského a teda že ich slovenčina všetky v sebe obsahuje. Legenda musí mať obrovskú moc: viacero politikov uverilo, že poľština sa tak podobá na slovenčinu, že tlmočník je pre nich zbytočný. „Vtedy som sa vždy bála,“ píše Vášáryová, ktorá kedysi divže nepodala demisiu kvôli sémantickému nedorozumeniu. Medzi slovakistami koluje anekdota spojená s prvou poľskou návštevou predstaviteľov Slovenska po roku 1993. Mimo-riadne ich zaskočilo, keď sa dozvedeli, že na ich oficiálnom privítaní sa zúčastní aj *prasa* (po poľsky tlač). Takýchto historiek o jazykových pascách je neúrekom. Zapamätajme si, že slovenský „byt“ je poľské „mieszkanie“ a slovenské „meškanie“ je poľské „spóźnienie“. Zradných slov je veľa.

Vášáryovej kniha vyšla vo vydavateľstve Kalligram, ktoré je dlhoročným aktívnym šíritelom poľskej kultúry. Prezentácia sa uskutočnila v Poľskom inštitúte v Bratislave za účasti o. i. slovenského intelektuála a diplomata Rudolfa Chmela a Jacka Balucha, bývalého veľvyslancu Poľska v Československu a Česku. Jemu bola venovaná otázka, prečo stojí zato čítať Slovákov. – Študentom hovorím, že treba čítať slovenskú literatúru, aby lepšie pochopili poľskú, – odpovedal. Keď sa pozrieme na množstvo slovenských kníh v poľských prekladoch, musíme skonštatovať, že o našej novej literatúre vieme neveľa... Poľsko-slovenské kultúrne vzťahy majú asymetrický charakter. V bratislavských kníhkupectvách zaujíma exponované miesto *Baltazar* Sławomira Mrożka v preklade Marianny Petrinovej. Za skutočnú udalosť možno označiť vydanie výberu z esejí z parížskej Kultury, usporiadaného Adamom Michnikom. V denníku sme som našiel zas recenziu *Poľskej sibiriády* od Zbigniewa Domina v preklade Radovana Brenkusa.

Slováci si túto asymetriu uvedomujú a v istom zmysle sa s ňou zmierili. Poľsko je osemkrát väčšia krajina ako Slovensko, a nechce byť partnerom Nemecka, Francúzska a Ruska – konštatuje Vášáryová. Zároveň ironizuje, že angažovanosť Poliakov vo Višegrádskej skupine je proporcionálne opačná ako ich úloha vo

Weimarskom trojuholníku. A presviedča, že stojí zato všímať si Slovensko, Maďarsko a Česko. Hoci už len preto, že „naša dobrá stará stredná Európa nebude ešte dlho nudné miesto“.

Preložil Karol Chmel

Tomáš Štrauss
Pocta poľskej KULTURE
(sprostredkovane: kultúre)

Politické a iné pomery sa v našom stredovýchodnom kúte Európy vyvíjali od prvých desaťročí devätnásteho storočia raz už tak (pripomeňme tu napríklad Gercenov Kolokol), že slobodné a prídavne aj kultivované slovo bolo možné vyslovovať s primeraným rozmachom a slobodne iba niekde ďaleko od domova, predovšetkým v Paríži. Na náš knižný trh sa v týchto dňoch dostáva výstižný a reprezentačný výber z poľskej emigračnej publicistiky „KULTURA“. (Vydavateľstvo Kalligram, Bratislava 2008, 517 s.). Jeho nielen prosté prelistovanie, ale najmä hlbšie začítanie sa doň mi s nezvyčajným potešením obnovuje v myslí naše medzičasom už vari zabudnuté spomienky z pominulých desaťročí. Keď som na jar 1980 odišiel, ako som si myslel – nadobro zo Slovenska, zatúžil som ponajprv zoznámiť sa s tým, čoho sa nám vtedy v Bratislave nedostávalo: so slobodným a neutajovaným myslením, myslením s primeraným prehľadom a s odstupom od problematiky. Myslením, ktoré sme si spájali prevažne iba so západným svetom demokracie a slobody.

Mal som svojím spôsobom šťastie. Oslovili ma hneď po odchode z domova naši krajanovia z Mníchova, Ríma a zo zámoria. Ponúkali mi spoluprácu v tu už existujúcich tlačových a rozhlasových médiách. Bez toho, že by som sa púšťal do podrobností, musím povedať, že som bol z reálne existujúcej slovenskej kultúry v zahraničí sklamaný. Nechýbali tu síce niekde až patetické prihlásenia sa k Európe a ku slobode, len čo však prišla reč na

Slovensko, demokracia a súčasnosť sa tu končili. Väčšina publikujúcich aktivistov odišla z domova koncom druhej svetovej vojny, prípadne potom po roku 1948. Pomery sa však medzičasom – a to dokonca aj za krajne nepriaznivých okolností – doma zmenili. A o tom sa veľa nevedelo, alebo nechcelo vedieť. Emigračná publicistika ustrnula takto kdesi v nenávratnej problematike minulosti.

Iste, ako vždy vypomáhali aj tu najmä Česi. Parížske „Svědectví“, rímske „Listy“ a vydavateľstvá v Kolíne nad Rýnom, Toronte a inde ponúkali aj Slovákom možnosť publikovať. Americké „Proměny“ sa raz za rok obmenili na „Premeny“, aj inojazyčné zahraničné emigračné časopisy (predovšetkým maďarské, ale aj tie v angličtine vychádzajúce) ponúkali pomoc. Na prestížnej Michiganskej univerzite vychádzali pravidelne „Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture“ aj s našimi príspevkami. Rozbitie poľskej Solidarności v decembri 1981 podnietilo však už k priamej akcii. Spolu s poprednými českými a poľskými intelektuálmi sme založili zahraničnú „Solidarność“, schádzajúcu sa pravidelne. Najradšej u Pavla Tigrida v Paríži, poprípade na katolíckej cirkevnej pôde v Nemecku a v Taliansku. Pokúšali sme sa informovať a pokiaľ to šlo, ovplyvňovať západnú verejnú mienku. Veľa sa, samozrejme, v silne predpojatých západných intelektuálnych (predovšetkým univerzitných) ľavicových kruhoch dosiahnuť nedalo. Dôležité tu boli najmä rozvinuté a náležite zdôvodnené východiskové (nechce sa mi povedať: svetonázorové a filozofické) stanoviská a argumenty.

A tu vstupuje do hry poľský parížsky mesačník Kultura. Založený v roku 1948 Gustavom Herlingom-Grudzińským, Juliusom Mieroszewským a inými odbojovými intelektuálmi, ktorí sa nikdy nepodrobili realite najprv nemeckej a potom sovietskej okupácie a zostali natrvalo v zahraničí. Ich naliehavé otázky, prečo sa „to“ stalo a aké to má potom nevyhnutné dôsledky, zneli burcujúco i v našich ušiach. Pristupovali k tomu vždy nové a predtým nepoznané problémy a témy. Od otázok ekológie po premeny spôsobov demokratickej a nedemokratickej vlády, až povedzme po premeny zaužívaných zvyklostí literatúry a estetiky. Ich otázky a odpovede boli pritom nielen naliehavéjšie, ale úmerne aj akosi hlbavejšie než tie v západnej ale aj v našej domácej a emi-

gračnej publicistike. Predovšetkým však boli razantnejšie. „Obarené perá, alebo vládne nám strach!“, pripomína Czesław Straszewicz v roku 1952. M. Broński uvažuje o Orwellovi v širších a zásadných súvislostiach, ktoré nám častokrát unikajú (s. 287 – 307). Svoj zvučný hlas utvrdzujú v parížskom literárnom časopise medzičasom už svetoznámi spisovatelia a esejisti, ako Witold Gombrowicz, Czesław Miłosz, Sławomir Mrożek a iní.

Je o čom hovoriť. A netýka sa to iba samotnej kultúry, ktorá v Poľsku zažíva už od roku 1956 svoj kontinuálny rast. Kritická čepel je namierená aj do pretrvávajúcej provinčnosti povedomia dnešného Poliaka, či už žije doma, či v zahraničí. „To, že kráľ Sobieski zvíťazil pri Viedni a Chopin napísal Balady v ničom nerozhoduje o úrovni a kultúre súčasného pána Majewského alebo Kozłowského.... Cieľom je vytrhnúť ho z jeho úzkej poľskej, lokálnej reality a dosiahnuť, aby sa stal duchovne slobodným a zreľým človekom, schopným čeliť svetu a dejinám,“ napísal roku 1953 v programovej stati Witold Gombrowicz (s. 46). Vyrovnáť sa s poľskými dejinami, ich tradičnými mýtmi a poverami, s tradičnou sebauzavretosťou myslenia, je pritom len jedným aspektom problematiky. Iným je celkové zosúčasnenie dejinného a politického myslenia. Napomáha tu aj autentická informácia o dianí u susedov Poľska, predovšetkým Rusov, Ukrajincov a Bielorusov. Ako aj o vývoji v Litve a v Pobaltsku. Mnohí zo svetlonosov novodobej poľskej kultúry zapustilo práve tu svoje korene. Nielen povedzme Mickiewicz a Słowacki, ale aj Czesław Miłosz a mnohí ďalší súčasní autori.

Vzájomné prestupovanie sa pôvodne šľachtických, postupne jednotlivých národných kultúr je tu isteže dobrou bázou osvieteného rozhládania sa po svete. Spoločný pátos exulantov zo všetkých týchto krajín je poznačený bojom proti vlastnému nacionalizmu a šovinizmu. Zaujímavá je v tomto zmysle stále znovu aktualizovaná polemika proti zvodom pretrvávajúceho antisemitizmu, prenášajúceho sa z cárskeho Ruska, ale i zo sovietskeho Ruska (zaujímavé fakty o Chruščovovi!) do Poľska a naopak. Jeden z osnovateľov Kultury Józef Czapski cituje v tomto zmysle odporný pokrik donských kozákov: „Bij židov, spassaj Rossiju!“ (s. 222). V Poľsku sa aj v oficiálnych komunistických kruhoch udomácňuje antisemitizmus predovšetkým v horde okolo

ministra vnútra generála Moczara na jar 1968. Nasleduje trvalá emigrácia popredných nielen židovských, ale aj katolíckych intelektuálov Poľska. Rozhľadný a analytický hlas napríklad Zygmunta Baumana alebo Leszka Kołakowského oživuje po roku 1970 pritom aj publicistiku parížskej Kultury.

Nové a autentické informácie, po ktorých volá v predslove k slovenskej antológii aj Adam Michnik, postihujú hlbšie najmä „revizionistické“ Poľsko. Tak Adama Schaffa („Gierkowa neodmowczyną“) a ostatných domácich hráčov scény. Kriticky sa predovšetkým Sławomir Mrożek vyrovnáva s Jerzym Andrzejewským, populárnym aj u nás najmä vďaka pôsobivému film A. Wajdu. Istá miera autonómie je právom pripisovaná logikovi T. Kotarbińskému, estetikovi W. Tatarkiewiczovi, umeleckému historikovi A. Białostockému, sociológom manželom Ossowským a iným. Musím tu pripomenúť, že to bol vo svojom čase zdroj autentického poučenia a rozhľadu aj pre nás, na Slovensku. Počnúc rokom 1956 sme čoraz častejšie cestovali do Varšavy. Hudobníci, tak Roman Berger, Ilja Zeljenka, Ladislav Kupkovič chodievali na „hudobnú jeseň“. Divadelníci putovali zas predovšetkým do Krakova a do Vroclavu, filmári a fotografi do Lodže. Pokiaľ ide o bezprostredných kolegov, estetikov a kritikov, „my“ to bol napríklad O. Čepan, J. Rozner, J. Bžoch s rodinou, M. Hamada, S. Vrbka a ďalší.

Treba pritom povedať, že keďže sa ináč vtedy cestovať ešte nedalo, vysielali nás do Poľska v rámci existujúcich kultúrnych dohôd medzi jednotlivými socialistickými štátmi paradoxne príslušné umelecké zväzy. Mohli sme si takto zájsť „oficiálne“ aj do redakcie odbojného „Po prostu“ a organizovať nerušene naše výstavy (A. Klimo, M. Čunderlík a iní), napríklad v avantgardnom Krzywom kole. Na revanš sme zas pozývali na pracovné a liečebné pobyty kurátora tejto galérie, maliara a organizátora happeningov, legendárneho Mariána Bogusza k nám. V Bratislave prekladala a popularizovala lektorka Univerzity Komenského Halina Ivaničková so zaujatím najmä oficiálneho ministra S. Żółkiewského, čo napokon nijako nevadilo. Konfrontácia bola vždy dobrá. Je napokon dobrá až nevyhnutná ešte aj dnes. Je zásluhou rozhľadného zostavovateľa Adama Michnika a invenčných i starostlivých prekladateľov I. Hankovej, J. Marušiaka

a K. Chmela, že nám tieto pôvodné myšlienkové zdroje cesty k dnešku podnetne priblížili. Ide pritom ešte stále o svojím spôsobom poučné, ba až vzrušujúce čítanie. Povedľa profilu hlavných aktérov Kultury nebolo by však od veci pridať aj prehľadný a informačný menný register všetkých, o ktorých sa v publikácii hovorí.

Pokračovať v sérii zázrakov

Nadácia otvorenej spoločnosti –
Open Society Foundation

Dnešná tvár Nadácie otvorenej spoločnosti je výsledkom zložitej a zaujímavej histórie jednej z inštitúcií neziskového sektora na Slovensku. Na tomto mieste sme sa pokúsili zachytiť ju v okamihu výročia, už dnes si však kladieme otázky, čo robiť ďalej v budúcom aj ďalších rokoch. Čas opäť ukáže, ako sa nám podarilo, ako hovorí Egon Gál, „pokračovať v sérii zázrakov kultúrneho a morálneho pokroku“.

Pre pochopenie spôsobu fungovania Nadácie otvorenej spoločnosti tu na Slovensku je dôležité vedieť, že naša slovenská nadácia patrí do siete nadácií Georga Sorosa. Sieť, ktorá jednotlivé národné nadácie nenúti ísť rovnakým smerom a používať rovnaké prístupy, no zároveň im ponúka možnosť cennej výmeny skúseností a know-how. Jednotlivé nadácie vo viac ako šesťdesiatych krajinách sveta predstavujú mozaiku rôznych príkladov uchopenia hodnôt otvorenej spoločnosti v konkrétnom živote, s konkrétnymi ľuďmi a problémami cez reálne programy, s pomocou peňazí, so slobodným výberom nástrojov a tém. Zatiaľ čo vypozaďovať podstatné problémy v spoločnosti a predvídať ich je s pomocou múdrych ľudí relatívne jednoduché, zachovať si otvorenosť pre mnohoraké prístupy, pokračujúcu diskusiu, kritickú reflexiu či sebareflexiu je oveľa ťažšie. Oslobodiť sa od pokúšenia presadzovať „jediné správne riešenia“ je v krajinách strednej a východnej Európy stále nezvyčajné. Nadácia otvorenej spoločnosti sa o to pokúša vyše pätnásť rokov v prístupe k projektom svojich grantistov, ako aj vo vlastných realizovaných programoch.

Slovensko sa síce stalo súčasťou západných demokracií, no ako sa nielen u nás, ale aj v krajinách smerom na „Západ“ ukazuje, prítomnosť organizácií, ako je NOS-OSF, má a bude mať svoje opodstatnenie. Nadácia otvorenej spoločnosti v tomto zmysle pokračuje v organizovaní vlastných programov a podpore iných mimovládnych organizácií v oblastiach vzdelávania, verejného zdravia, práva, médií či občianskej spoločnosti.

V súčasnosti sa práca v nadácii sústreďuje na oblasti, ktoré považujeme za kľúčové pre ďalší rozvoj spoločnosti, no ktorým často nie je venovaná dostatočná pozornosť. V strede nášho záujmu zostáva rešpektovanie ľudských práv, presadzovanie princípov dobre spravovanej spoločnosti a rozvoj filantropie. Pomáhame zlepšovať situáciu znevýhodňovaných skupín, ktoré sa dlhodobo pohybujú na okraji spoločenského záujmu.

Ide predovšetkým o podporu Rómov cez vzdelávacie programy, podporu rómskych mimovládnych organizácií, ich komunitnej a advokačnej práce.

Ďalšími aktivitami sa stavíme proti akýmkoľvek prejavom diskriminácie a extrémizmu napríklad prostredníctvom prevencie diskriminácie a predchádzaním prejavom extrémizmu u mladistvých a v policajnom zbore.

Po cielenej podpore prijatia takzvaného Infozákona sa nadácia rozhodla zamerať na jeho ďalšie využívanie a znalosť o ňom, a to organizovaním súťaže Infočin, ktorá poukazuje na kladné aj záporné skúsenosti pri jeho používaní. Tým verejnosť získava obraz o ústretových aj nepriateľských úradníkoch pri vybavovaní žiadostí na poskytnutie verejne prístupných informácií.

S cieľom zlepšiť informovanosť o prijímanej legislatíve a podporiť možnosť včasnej diskusie pre odbornú aj širokú verejnosť sme vytvorili systém monitoringu pripravovanej legislatívy. Monitoring je systémom včasného varovania, ktorý poskytuje prehľad vybranej plánovanej a prijímanej legislatívy na všetkých úrovniach jej prípravy. Vytvára priestor na vstup záujmových skupín do legislatívneho procesu za účelom jeho ovplyvňovania počas prípravy.

Ďalšou prioritou nadácie je uľahčenie zavádzania multikulturnej výchovy ako súčasť reformy školstva. Slovensko je multikulturnou krajinou, v ktorej je dôležité kultivovať podmienky

pre vzájomné porozumenie jednotlivých kultúr. V rámci podpory rovnosti šancí vytvára nadácia priestor na objasnenie a odhalenie otvorenej či skrytej segregácie rómskej menšiny v školstve.

V programe verejného zdravia presadzujeme a rozvíjame moderný pragmatický pohľad na problém užívania drog, ktorý vytvára podmienky pre účinnejšiu ochranu užívateľov drog a tým aj celkovo spoločnosti. Program vytvára možnosti pre širšie pochopenie tejto problematiky, a to predovšetkým cez podporu vzdelávania. Príspevok k zdravotnej osvete a presadzovaniu práv pacientov predstavuje program zdravotnej výchovy, ktorý sa v súčasnosti zameriava hlavne na zdravie Rómov žijúcich v ťažkých podmienkach.

Organizovaním novinárskej súťaže Novinárska cena vytvárame priestor pre širokú reflexiu práce novinárov, ktorú následne cez výstavu najlepších fotografií a karikatúr, spolu s prezentáciou najlepších novinárskych príspevkov ponúkame širokej verejnosti. Teší nás, že táto súťaž získala reputáciu medzi novinármi i odbornou verejnosťou.

Podporou novinárskej súťaže Baroro Kamienok upriamujeme pozornosť novinárskej obce i širšej verejnosti na kvalitné žurnalistické práce, ktoré dokážu bez predsudkov a stereotypov kvalitne informovať o témach súvisiacich s rómskou menšinou ako aj o vzťahoch v rámci spoločnosti.

Od začiatku svojej existencie až doteraz podporujeme štúdium anglického jazyka. V súčasnosti predovšetkým cez súťaž stredoškóľakov v písaní anglických esejí a cez štipendijný program pre stredoškóľakov a učiteľov na štúdium vo Veľkej Británii a v USA.

Prostredníctvom programu East East umožňujeme výmenu skúseností medzi slovenskými expertmi a ich kolegami z krajín rozvíjajúcich sa demokracií v Európe a v Ázii.

Venujeme tiež pozornosť špecifickej role mimovládnych organizácií pri riešení problémov – podporujeme ich inovatívne prístupy a pilotné projekty, ako aj snahy o zdravé legislatívne a daňové prostredie pre ich existenciu.

Ku krátkemu pohľadu späť určite patrí aj radosť z úspešného pokračovania viacerých projektov z oblasti kultúry, vzdelávania, zdravia a ľudských práv, ktoré pôvodne začali na pôde nadácie.

Nadácia Centrum súčasného umenia (pôvodne Sorosovo cen-

trum súčasného umenia) podporuje súčasné umenie organizovaním aukcií, ceny Oskara Čepana alebo poskytovaním priestorov v Open Gallery na prezentáciu diel mladých umelcov.

Nadácia Škola dokorán sa sformovala zo vzdelávacieho programu Step by Step (Krok za krokom). Podporuje vzdelávanie detí zo sociálne odkázaných a málo podnetných rodín.

Pozitívnu rolu zohralo aj pôsobenie nadácie Inforoma.

Občianske združenie Otvorený klub lekárskej spoločnosti – Open Medical Club organizuje sympóziá, semináre a vzdelávacie aktivity pre lekárov a širšiu odbornú verejnosť v oblasti zdravotníctva.

Slovenská debatná asociácia je jedinou slovenskou organizáciou, ktorá sa zaoberá podporou kritického myslenia mladých ľudí prostredníctvom akademickej debaty. Vznikla ako pokračovateľ Debatného programu Karla Poppera Nadácie otvorenej spoločnosti. Organizuje regionálne a celoslovenské debatné turnaje v slovenčine aj angličtine.

Slovensko-český ženský fond presadzuje princíp rovnosti príležitostí žien a mužov. Podporuje obhajobu a uplatňovanie ženských práv a rozvoj filantropie zameranej na ženy a rodovú rovnosť.

Mnohé projekty mohli vzniknúť vďaka podpore partnerov, s ktorými sme sa stretli pri napĺňaní spoločných ideálov a konkrétnych cieľov. Spolupracovali a vytvárali sme projekty s partnermi zo štátnej správy i súkromného sektora. Mimoriadne podnetné boli aj partnerstvá s inými mimovládnyimi organizáciami, za všetkých napríklad: Nadácia Charta 77, Nadácia Milana Šimečku, Občan a demokracia, SAIA, Nadácia Jana Husa, Nadácia pre deti Slovenska, Nadácia na podporu občianskych aktivít, PDCS, ETP a mnohé ďalšie.

Doteraz podporila Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation rôznorodé projekty sumou 1,4 miliardy slovenských korún, pričom viac ako polovica prostriedkov išla na vzdelávanie (školstvo, mládež, internet) a rozvoj občianskej spoločnosti.

Od roku 1998 udelila 4238 grantov.

Ďakujeme za to, že spolu s vami je dnes naša spoločnosť o poznanie otvorenejšia a pokračuje na ďalšej ceste k otvorenosti.

Nadáciu od jej vzniku až doteraz vytvárali:

Peter Báslik, Kristína Bónová, Ivana Breierová, Peter Broniš, Gorazd Bukovčák, Barbora Burajová, Jennifer Cormack, Daniela Drobná, Eva Ďuriková, Roman Eštočák, Magdalena Feniková, Marko Fenik, Lýdia Gabčová, Zuzana Gáborová, Martina Grešová, Stela Hanzelová, Marek Harakaľ, Janka Hažírová, Ludmila Helienková, Aneta Hetešová, Barbara Horváthová, Peter Iždinský, Barbora Kahátová, Katarína Kamiačová, Viera Klementová, Miriam Kočíšková, Eva Končoková, Lubica Kosková, Katarína Koubeková-Križková, Peter Kotvan, Mária Krošláková, Peter Kurčík, Ludmila Letkovská, Jana Malovičová, Daniel Mašek, Viera Mihalíková, Marek Mikle, Silvia Miklíková, Matúš Minárik, Viktória Mlynárčiková, Martin Neupauer, Radka Novosadová, Zuzana Očenášová, Zuzana Oravská, Klára Orgovánová, Jana Paczkowská, Alena Pániková, Valentina Petrus, Katarína Pišútová-Gerber, Zuzana Podhorská-Konrádová, Nataša Procházková, Vladimír Rafael, Tatiana Rajniaková-Hičárová, Katarína Redechová, Zuzana Reveszová, Peter Roľný, Martin Rusnák, Jarmila Samcová, Ondrej Segeč, Juraj Skalský, Stanislava Slaninková-Dzuriková, Elena Smolinská, Ondrej Starinský, Katarína Staroňová, Juraj Stupka, Lenka Sýkorová, Andrea Štulajterová, Katarína Štulajterová, Martin Toman, Gabriel Tóth, Rachel Tritt, Samuel Trnka, Lubica Turčanová-Stanek, Alena Tyralová, Michal Vašečka, Irena Věchtová, Eva Wágnerová, Věra Winfrey-Machútová, Judit Young, Andrej Zbončák, Adelka Zvalová

Členovia správnej rady:

Martin Barto, Ladislav Briestenský, Lev Bukovský, Martin Bútor, Pavol Demeš, Ján Hrubala, Rudolf Chmel, Eugen Jurzyca, Zuzana Kušová, Viera Langerová, Janet Livingstone, Štefan Markuš, Grigorij Mesežnikov, Jozef Mikloško, Klára Orgovánová, Kálmán Petőcz, Ján Pišút, Iveta Radičová, Tomáš Sabol, Boris Strečanský, Rachel Tritt, Milan Vajda, Katarína Vajdová, Mária Zelenáková.

O autoroch

GABRIEL BIANCHI (1955) je sociálny psychológ. Žije v Bratislave. Pôsobí v Kabinete výskumu sociálnej a biologickej komunikácie Slovenskej akadémie vied v Bratislave.

MARTIN BÚTORA (1944) je sociológ, spisovateľ. Žije v Bratislave. Je čestným predsedom Inštitútu pre verejné otázky, ktorý vznikol vďaka podpore Inštitútu otvorenej spoločnosti. V rokoch 1999 – 2003 bol veľvyslancom Slovenskej republiky v USA. Naposledy mu vyšla kniha esejí a štúdií *Odklínanie*.

JARMILA FILADELFIOVÁ (1956) je sociologička. Žije v Bratislave. Pracovala v Sociologickom ústave Slovenskej akadémie vied a v Medzinárodnom stredisku pre štúdium rodiny, v súčasnosti pôsobí v Inštitúte pre verejné otázky. Publikovala viacero odborných štúdií a knižných publikácií.

EGON GÁL (1940) je filozof. Žije v Bratislave. Je redaktorom časopisu *Kritika & Kontext*. Prednáša na Fakulte sociálnych vied Univerzity Komenského v Bratislave a v Bratislavskom inštitúte humanizmu.

RUDOLF CHMEL (1939) je literárny vedec. Žije v Bratislave. Je riaditeľom Ústavu slavistických a východoeurópskych štúdií Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe, šéfredaktor časopisu *OS*. Jeho poslednými knihami sú eseje *Moje slovenské pochybnosti* a *Moja maďarská otázka a Romantizmus v globalizme*.

TOMÁŠ JANOVIČ (1937) je spisovateľ, textár, básnik. Žije v Bratislave. Medzi jeho posledné knižky patria: *Okrídlená klietka* (spoluautor Pavel Vilikovský), *Dostal rozum, Nikoho nezabíjaj*, *Je taký, a Maj ma rád a Humor ho!* Rozhovory s Jánom Štrasserom a iné texty a kniha rozprávok *Drevený tato*.

JANA JURÁŇOVÁ (1957) je spisovateľka. Žije v Bratislave. Spoluzodpovedná za feministický vzdelávací spolok *Aspekt*. (www.aspekt.sk) Medzi jej posledné knihy patria *Bublíny*, *Ježibaby z Novej Baby*, *Misky strieborné*, *nádoby výborné*, *Orodovnice* a najnovšie *Žila som s Hviezdoslavom*.

MIROSLAV KUSÝ (1931) je politológ a filozof. Žije v Bratislave. Bol rektorom Univerzity Komenského v Bratislave. Je členom rôznych organizácií na ochranu ľudských práv a autorom viacerých publikácií, medzi tie posledné patria *Čo s našimi Maďarmi* a *Na vlnách Slobodnej Európy*.

MICHAL MICHALOVIČ (1985) je filmový teoretik. Žije v Bratislave. Absolvent odboru *Filmová veda* na bratislavskej Vysoké škole múzických umení, pracovník Slovenského filmového ústavu a redaktor filmového portálu *Kinema.sk*.

TIBOR PICHLER (1949) je filozof. Žije v Bratislave. Je riaditeľ Filozofického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Jeho najznámejšou knihou je *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*.

MARTIN PORUBJAK (1944) je dramaturg Slovenského národného divadla, režisér a autor. Žije v Bratislave.

RADOSLAV PROCHÁZKA (1972) je právnik a advokát. Žije v Bratislave. Vo vydavateľstve Kalligram mu vyšla kniha *Dobrá vôľa, spravodlivý rozum*.

JAN SOKOL (1936) je filozof. Žije v Prahe. Prednáša filozofiu, antropológiu a religiozitu na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej, od roku 2000 je profesorom na Fakulte humanitných štúdií Univerzity Karlovej, ktorej bol prvým dekanom. Jeho poslednou knihou je esej *Moc, peníze a právo*.

ZUZANA SZATMÁRY je sociologička, prekladateľka, publicistka, poetka. Žije v Bratislave. Je riaditeľkou Nadácie Charty 77 – bezplatnej právnej občianskej poradne. Vyšla jej zbierka *Rozumné srdce*.

LÁSZLÓ SZIGETI (1949) je esejista a vydavateľ. Žije v Dunajskej Strede. Zakladateľ a riaditeľ vydavateľstva Kalligram. Predseda redakčnej rady denníka *Új Szó*. Ako posledná mu vyšla kniha rozhovor s Bélom Bugárom *Žijem v takej krajine...*

ROBERT ŽITŇANSKÝ (1976) je novinár. Žije v Bratislave. Je zástupcom šéfredaktora časopisu *Týždeň*.